

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БЕЛІЧЕНКО ОЛЕКСАНДРА ВАЛЕНТИНІВНА

УДК 340.12:378 (477)

ДИСЕРТАЦІЯ
УКРАЇНСЬКА ПРАВОВА ДУМКА ПРО ЮРИДИЧНИЙ ПРОЦЕС
(XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.)

081 – Право

08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.В. Беліченко

Науковий керівник Стецюк Богдан Романович, доктор юридичних наук,
професор

Львів - 2021

АНОТАЦІЯ

Беліченко О.В. Українська правова думка про юридичний процес (XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.). – Кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» (галузь знань – 08 «Право»). – Національний університет «Львівська політехніка». - Львів, 2021.

Дисертація присвячена комплексному науковому дослідженню української правової думки про юридичний процес у хронологічних межах XIX ст. – 20-ті рр. XX ст. У ній охоплюються питання доцільності та можливої імплементації поглядів учених-юристів у розвиток сучасного вітчизняного процесуального права.

Проаналізовано понятійно-категоріальний апарат дисертаційного дослідження. Встановлено, що на стику XIX ст. – XX ст. формується нова галузь знань, де предметом дослідження виступає процесуальне право. Звернено увагу, що інтерес до теорії юридичного процесу серед фахівців права почав проявлятися з 60-х років XX ст. Констатовано, що поняття юридичного процесу сучасними вітчизняними вченими трактується в двоякому розумінні. В широкому сенсі він включає в себе комплекс теоретичних і практичних знань та положень. У вузькому сенсі поняття «юридичний процес» трактується як юрисдикційна діяльність, що регулюється правом. Водночас більшість сучасних українських вчених є прихильниками теорії юридичного процесу в його широкому розумінні.

Завдяки значному масиву джерельної бази розкрито сутність становлення та подальшу еволюцію історико-правових поглядів учених на генезу юридичного процесу як складової національної правової системи в Україні про державу і право. З огляду на опрацювання значної кількості джерел та відсутності уніфікованої системи їх класифікації зроблена спроба виокремити їх у такі окремі групи: монографічні дослідження вчених (дисертація, книга, брошура, стаття), присвячені проблемі дисертаційного

дослідження; комплекс опублікованих різнопланових історико-правових документів, що висвітлюють взаємозв'язок та взаємозалежність між поглядами на юридичний процес і регламентацією процесуально-правових відносин; архівні матеріали, присвячені науковій спадщині дослідників юридичного процесу у визначених хронологічних межах; довідкові та енциклопедичні видання, що висвітлюють багатосторонню діяльність учених – дослідників процесуального права.

Доведено, що генеза української правової думки про юридичний процес тісно пов'язана з тогочасними політико-правовими соціально-економічними подіями. Зазначено, що в першій половині XIX ст. політика російської влади щодо формування правової системи призвела до початку виокремлення процесуального права в окрему галузь. Зокрема, на підставі комплексного аналізу встановлено, що в 40-х роках XIX ст. власне українське законодавство повністю замінюється загальноросійським, судова система в українських губерніях була різнорідною та мала становий характер, а джерелами права виступали різнопланові актові документи. Зауважено, що в тогочасний період ще не відбулося остаточного поділу процесуального законодавства на окремі галузі, хоча вже почала проявлятися тенденція на окремі розгалуження.

Акцентовано, що перші ознаки вчень про юридичний процес почали появлятися на початку XIX ст. під впливом службовців судових канцелярій. Звернено увагу, що перші праці з проблем судочинства в своїй більшості викладалися у формі інструкцій для практикуючих органів судочинства. В подальшому заснування університетів на українських землях стало передумовою для встановлення юридичної науки як такої.

Розкрито роль перших дослідників права, вихідців з України, на формування та подальший розвиток теоретико-правових підвалин у Російській імперії. Підтверджено, що такі відомі вчені-юристи, як С. Десницький, М. Балудянський, О. Куніцин зробили вагомий внесок у

формування юридичної науки з подальшим втіленням її результатів у розвиток загальнодержавного права.

Доведено, що становлення історико-правової науки на початку XIX ст. на українських землях відбувалося під впливом Дерптської історико-правової школи. Зазначено, що наукові праці таких її представників, як Й. Еверса та О. Рейца стали базовими для тогочасних науковців у дослідженні генези юридичного процесу на українських землях. Підкреслено, що саме з появою на території України історичної школи права почала розвиватися наука про юридичний процес.

Встановлено, що подальший розвиток правової думки про юридичний процес у другій половині XIX ст. відбувався під впливом суспільно-політичних та соціально-економічних змін. Дисертаційне дослідження показує, що погляди на юридичний процес еволюціонували в тісному взаємозв'язку зі змінами, що відбувалися в галузі тодішнього процесуального права та судівництва.

Зроблено висновок, що на межі XIX та XX століть процесуальне право в правовій науці набирає ознак нової галузі знань. З'ясовано, що воно досліджується як складова діяльності судових органів, де наукові розробки торкалися проблематики окремих галузей процесуального права. Вказано, що на початку XX ст. у науковій правовій думці виокремлюється окремий напрям, де процес розглядається як єдина наукова дисципліна, котра має спільні загальні засади, в яких окремі види юридичної процедури виступають як її складові елементи.

Досліджено, що в працях таких юристів другої половини XIX ст. – початку XX ст., котрі працювали в університетах на українських землях, як М. Владимирського-Буданова, Ф. Леонтовича, С. Пахмана, М. Дювернуа, Г. Демченка, М. Максимейка, І. Малиновського, М. Ясинського, О. Кістяківського, М. Куплевського, Д. Тальберга, М. Ланге, В. Гордона, С. Корфа, А. Єлістратова, М. Палієнка, аналіз проблемних питань галузі процесуального права набувають рис комплексного характеру.

Розглядаються основні положення галузей процесуального права, що є характерними для всіх їх видів, а відмінності є незначними та непринциповими. Доведено, що основним лейтмотивом наукових праць учених виступає обов'язкова дотриманість відповідності самої конструкції юридичного процесу основним принципам тогочасного судоустрою та судочинства. Наголошено, що значний масив наукових досліджень присвячено функціонуванню судочинства у різних історичних періодах української правової системи.

Підтверджено, що на подальший розвиток вітчизняного процесуального права істотно вплинули події національно-визвольних змагань 1917 – 1920 років, де перші історико-правові дослідження здійснювалися безпосередніми їх учасниками. Акцентовано, що незважаючи на суб'єктивізм у висвітленні окремих факторів тих подій, їх праці містять у собі належну джерельну базу для проведення ґрунтовного аналізу щодо висвітлення тогочасних державо- та правотворчих процесів.

Вказано, що значну частину діяльності дослідників генези процесуального права в часи української Національної революції займала не лише наукова робота, але й зроблений ними вагомий внесок у формування державних інституцій молодій українській державі та встановлення національної правової системи.

Доведено, що сфера інтересів науковців була багатогранною та охоплювала всі основні галузі права, зокрема теорії держави та права, цивільного, кримінального та адміністративного права й процесу, судоустрою та судочинства. Результати їх досліджень дали змогу створити цілісну картину стану та розвитку юридичного процесу на різних історичних етапах його функціонування в українських землях. Науковці (О. Ейхельман, М. Чубинський, О. Бутовський та ін.) здійснили вагомий внесок у вирішення концептуальних питань в історії українського права загалом та юридичного процесу зокрема, адже основні положення та ідеї в їх поглядах на юридичний процес залишаються цікавими та актуальними в наш час.

Вказано, що в 20-х роках у розвитку процесуального права основною ідеєю було науково-концептуальне забезпечення реальної потреби класово-нормативного впливу на правові відносини в Україні.

Звернено увагу на те, що більшість учених, які перейшли на службу радянській владі, у своїх працях все одно продовжували дотримуватися принципу забезпечення прав особи. Констатовано, що більшість тодішніх правників вимушені були брати до уваги в своїх дослідженнях функціональну єдність таких джерел українського офіційного права 20-х років, як нормативні акти радянської влади та революційну правосвідомість.

Підтверджено, що у 20-х роках вагомий внесок у дослідження генези юридичного процесу на українських землях вніс президент ВУАН М. Василенко, а також науковці Комісії для виучування історії західноруського та українського права, історико-правові дослідження яких присвячені різним аспектам функціонування судівництва й судочинства в періоди Київської Русі, Литовсько-Руської держави та Гетьманщини.

Встановлено внесок на розвиток науки галузевого процесуального права таких учених, як Є. Кельмана та О. Бутовського, наукові дослідження котрих присвячені проблематиці цивільного процесу; О. Малиновського, який висловив своє бачення щодо особливостей розвитку кримінального процесу в нових політико-правових реаліях; В. Кобалевського, Є. Носова та О. Євтіхієва, в працях яких розкрито основні положення провадження адміністративної юстиції в тогочасну судову та адміністративну системи.

Констатовано, що такі відомі вчені, як Р. Лащенко, М. Чубатий та А. Яковлів стали фундаторами української історико-правової науки в діаспорі. Зауважено, що їх внесок у 20-х роках, на жаль, не був значним у розробку питання про генезу юридичного процесу, проте їх погляди мали певний вплив на подальше дослідження сфери процесуального права.

Зроблено висновок, що українська правова думка про юридичний процес ХІХ ст. – 20-х рр. ХХ ст. є вагомим внеском в історико-правову

науку, тодішні правники одними із перших заклали міцні підвалини для подальшої її розбудови.

Ключові слова: правова думка про юридичний процес, історико-правова наука, історична школа права, процесуальне право, судочинство, судова система.

SUMMARY

Belichenko O. V. Ukrainian legal thinking on judicial process (1800s – 1920s). – Qualification research paper, manuscript.

Thesis work for the scientific degree, PhD in Law, speciality 081 Law (08 – Law). – Lviv Polytechnic National University. – Lviv, 2021.

This dissertation focuses on a comprehensive scientific study on the Ukrainian legal thinking on judicial process within the chronological boundaries of the 1800s to 1920s. It covers the questions of law researchers' views suitability and possible implementation in the development of the nowadays Ukrainian procedural law.

There is analyzed the conceptual and categorical framework of the thesis. It has been found out that at the turn of the 19th – 20th centuries a new branch of law was being formed whose subject of study was procedural law. As it has been pointed out, the experts in law began to take an interest in the theory of the judicial process in the 1960s. The notion of the judicial process is interpreted by the Ukrainian researchers in a twofold manner. In its wide sense it incorporates a complex of theoretical and practical knowledge and principles. In its narrow usage legal process is viewed as a jurisdictional activity which is regulated by the law. Meanwhile, most nowadays Ukrainian researchers are the adherents of the theory of the judicial process in its wide sense.

Thanks to the considerable amount of sources the essence of its formation and the following evolution of the researchers' historical and legal views on the genesis of the judicial process as a constituent part of the national legal system in Ukraine have been revealed. Considering the significant number of sources

processed by the author and the absence of the unified system of their classification there has been made an attempt to divide them into some groups: monographic investigations (dissertations, books, articles, brochures) into the subject of this thesis; a complex of the published diverse historical and legal documents, which shed light on the interrelation and interdependence of the views on the judicial process and the regulation of the procedural legal relations; archive materials on the scientific heritage of the researchers of the judicial process within the stated chronological boundaries; reference and encyclopedic issues which report on versatile activity of the researchers of procedural law.

It has been proved that the genesis of the Ukrainian legal thinking on judicial process is closely related to the political, legal, social and economic events of that time. In the first half of the 19th century the Russian authority policy in building the legal system led to the start of distinguishing procedural law as a separate branch. Based on the comprehensive analysis it has been found out in particular that in the 1840s properly Ukrainian legislation was being replaced with the Russian one, the judicial system in Ukrainian provinces was different and had a class character, while the sources of law included diverse statutes and acts. It is stressed that at that time there was not made the final division of procedural legislation into separate branches yet, though the tendency to some branching had begun to take place.

It is emphasized that the first studies on the judicial process began to appear at the beginning of the 19th century, influenced by the officers of the court registries. The first works on the issues of legal proceedings were mostly presented in the form of instructions and directions to practicing judicial institutions. Later, the establishment of universities on the territory of Ukraine became the precondition for the making of legal science per se.

The dissertation reveals the role of the first researchers of law born in Ukraine and their impact on the formation and further development of theoretical legal foundations of the Russian Empire. It has been ascertained that these famous researchers in law, in particular S. Desnyts'ky, M. Baludyans'ky, O. Kunitsyn,

made a considerable contribution in the formation of the legal science with further implementation of its results in the development of law in general.

It has been proved that the formation of the historical and legal thinking on the Ukrainian terrain at the beginning of the 19th century was influenced by the Tartu school of history and law. Scientific works of its representatives, in particular J. Evers and O. Reiz, became basic for the researchers of that time in their investigations of the genesis of the judicial process on the territory of Ukraine. It is due to the establishment of the school of history and law in Ukraine that the study of the judicial process began to advance.

The author ascertains that further development of legal thinking on judicial process in the second half of the 19th century went on under the influence of socio-political and social and economic changes. This dissertation shows that the views on the judicial process evolved in close interrelation with the changes taking place in the field of procedural law and judiciary of that time.

There has been made a conclusion that at the edge of the 19th–20th centuries procedural law in the science of law gains the features of a new branch of knowledge. It was studied as part of the judiciary bodies, where scientific researches dealt with the issues of some particular branches of procedural law. It is stated that at the beginning of the 20th century there is distinguished a new trend within the science of law in which the process is viewed as a single scientific branch which has common general basis in which independent types of judicial procedure appear as its components.

The author proves that works of such lawyers of the second half of the 19th – the beginning of the 20th century as M. Vladymyrs'ko-Budanov, F. Leontovych, S. Pakhman, M. Dyuvernua, H. Demchenko, M. Maksymenko, I. Malynovs'ky, M. Yasyns'ky, O. Kistyakivs'ky, M. Kuplevs'ky, D. Tal'berg, M. Lange, V. Gordon, S. Korf, A. Yelistratov, M. Paliyenko, who worked at the universities functioning on the territory of Ukraine, the analysis of some problematic issues in the field of procedural law gain the features of comprehensive character. The thesis discloses the main principles of the procedural law branches, what is typical of

them, while the differences are slight and non-fundamental. The author traced that the main tenor of these researchers' works is the compulsory observance of the agreement between the structure of the judicial process and the main principles of the judicial system and the legal procedure of that time. It is stressed that considerable amount of scientific researches dealt with the legal procedure in practice in different periods of the Ukrainian legal system.

Further development of the native procedural law was greatly influenced by the events of the national liberation movements of the 1917–1920, where the first historical and legal investigations were done by the immediate their participants. Despite the subjectivism in covering some factors of those events, their works contain proper source database to conduct a thorough analysis of the ongoing statebuilding and lawmaking processes of that time.

It has been stated that a considerable part of work of the researchers of procedural law genesis during the Ukrainian national revolution was taken not only by scientific studies but also by their important contribution in the development of the institutions of the newly formed Ukrainian state and the establishment of the national legal system.

The author proves that the researchers' sphere of interests was manifold and covered all the main branches of law, in particular theory of state and law, civil, criminal and administrative law and procedure, judicial system and legal proceedings. The results of these findings made it possible to draw a complete picture of the condition and development of the judicial process in different historical periods of its functioning on the Ukrainian lands. It is emphasized that researchers, like O. Eihelman, M. Chubyns'ky, O. Butovs'ky and others, made a great contribution in solving some conceptual issues in the history of the Ukrainian law in general and the Ukrainian judicial process in particular. The stated basic principles and ideas in their thinking on the judicial process still remain of interest at this time.

It has been found out that in the 1920s the main premises of the procedural law development was scientific conceptual provision of the existing demand for a class regulatory influence on the legal relationship in Ukraine.

The author draws attention to the fact that having joined the service of the Soviet authority most researchers continued abiding by the principle of enforcement of personal human rights. However, most lawyers and scientists in law of that time had to take into consideration the functional unity of such sources of the Ukrainian official law in the 1920s as the Soviet authority normative acts and revolutionary sense of justice.

As it has been confirmed, a significant contribution in the study of the judicial process genesis in Ukraine was made by the director of the All-Ukrainian Academy of Sciences M. Vasylenko and the scientists of the Commission of the Study of West-Russian and Ukrainian Law, whose historical and legal investigations targeted different aspects of the judicial system and legal proceedings in force in the times of Kyivan Rus', Lithuanian-Russian State and the Cossack Hetmanate.

The dissertation reveals the contribution of some other researchers in the development of the science of the branch procedural law. Among them are Ye. Kelman and O. Butovsky, whose works are dedicated to the issues of civil proceedings, O. Malynovs'ky, who shared his vision of the peculiarities of the development of criminal proceeding in new political and legal reality, V. Kobalevs'ky, Ye. Nosov and O. Yevtikhiyev, whose works present the analysis of the basic principles of enforcing administrative justice in the judicial and administrative systems of that time.

The author states that such famous scientists as R. Lashchenko, M. Chubaty and A. Yakovliv became the founders of the Ukrainian historical and legal science in diaspora and though their contribution in the development of the issues of the judicial process genesis in the 1920s was not of great importance, still their ideas had some influence on further investigations in the field of procedural law.

It has been concluded that the Ukrainian legal thinking on the judicial process in the 1800s – 1920s is a significant contribution in the science of history and law and the lawyers of that time were among the first who laid firm foundation for its further development.

Key words: legal thinking on judicial process, science of history and law, historic school of law, procedural law, judicial system, legal proceedings.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Беліченко О. В. Аспекти процесуального права в політико-правових поглядах С.Ю. Десницького. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2018. № 894, вип. 18. С. 11–16.
2. Беліченко О. В. Дослідження процесуального права вченими Київської історико-юридичної школи. *Правовий часопис Донбасу: збірник наукових праць*. 2019. № 4 (69). С. 10–16.
3. Беліченко О. В. Погляди українських вчених-правознавців ХІХ століття на судочинство за Руською Правдою. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 4, т. 1. С. 10–14.
4. Беліченко О. В. Погляди на формування понятійного апарату юридичного процесу в Україні. *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 6–3, vol. 1. Р. 49–54.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Беліченко О.В. Вчення Й.Ф.Г. Еверса про процесуальне право Київської Русі. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави: збірник тез VII Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 30 травня 2018 р.)*. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2018. С.25 - 26.

6. Беліченко О.В. Правові погляди Я.І. Баршева на здійснення судочинства в кримінальних справах. *Судова влада в Україні та інших державах: історія та сучасність (аспекти права)*: Матеріали Сьомої Всеукраїнської науково-теоретичної інтернет-конференції (м. Львів, 25 травня 2018 р.) /Наук. інтернет-конференції. Вип. 7. Львів: Ліга-Прес, 2018. С.14-17.
7. Беліченко О.В. Погляди А.І. Яковліва на процесуальні дії за звичаєвим правом. *Законодавча влада в Україні та інших державах світу: історія та сучасність (аспекти права)*: Матеріали Дев'ятої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (м. Львів, 31 травня 2019 р.) /Наук. інтернет-конференції. Вип. 9. Львів: Ліга-Прес, 2019. С.147-150.
8. Беліченко О.В. Погляди Ярослава Падоха на правову рівність в генезі української процесуалістики. *Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність*: Матеріали Десятої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (м. Львів, 6 грудня 2019 р.) / Наук. інтернет-конференції. Вип. 10. Львів: Ліга-Прес, 2019. С.12-15.
9. Беліченко О.В. Погляди М. Ланге на функціонування юридичного процесу за Руською Правдою. *Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність*: Матеріали Десятої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (м. Львів, 6 грудня 2019 р.) / Наук. інтернет-конференції. Вип. 10. Львів: Ліга-Прес, 2019. С.181 -184.
10. Беліченко О.В. Погляди Василенка М.П. на генезу українського процесуального права Гетьманщини XVIII століття. *Державотворення та правотворення: проблеми та перспективи розвитку*: матеріали міжнародної заочної науково-практичної конференції (м.Львів, 28 травня 2020 року). Львів : ННІППО НУ «Львівська політехніка», 2020. С.38-42.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	16
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ТА МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	27
1.1 Понятійно-категорійний апарат дослідження.....	27
1.2 Джерельна база та методологія дослідження	39
Висновки до розділу 1	59
РОЗДІЛ 2 ПРАВОВА ДУМКА ПРО ЮРИДИЧНИЙ ПРОЦЕС У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.....	63
2.1 Встановлення юридичної процедури на українських землях у складі Російської імперії	63
2.2 Енциклопедія процесуального права	81
Висновки до розділу 2	106
РОЗДІЛ 3 ПРАВОВА ДУМКА ПРО ЮРИДИЧНИЙ ПРОЦЕС У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	110
3.1 Загальна характеристика процесуального права Російської імперії на українських землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть	110
3.2 Погляди на процесуальне право в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть	124
Висновки до розділу 3	153
РОЗДІЛ 4 ПРАВОВА ДУМКА ПРО ЮРИДИЧНИЙ ПРОЦЕС У ЧАСИ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА РАДЯНСЬКОЇ КОДИФІКАЦІЇ 20-Х РР. ХХ СТ.	157
4.1 Загальна характеристика процесуального права в часи Національної революції та радянської кодифікації 20-х рр.....	157
4.2. Правова думка про юридичний процес в Україні в часи Національної революції та радянської кодифікації 20-х рр. ХХ ст.....	173

4.3 Формування правової думки про юридичний процес в українській діаспорі в 20-х рр. ХХ ст.....	189
Висновки до розділу 4.....	198
ВИСНОВКИ	202
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	207
ДОДАТКИ	240

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АК УСРР	Адміністративний кодекс
ВКЛ	Велике князівство Литовське
ВУАН	Всеукраїнська академія наук
ВУЦВК	Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ГДС	Головний дисциплінарний суд
КПК УСРР	Кримінально-процесуальний кодекс
СЦС	Статут цивільного судочинства
УНР	Українська Народна Республіка
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
ЦДАВОУ	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦПК УСРР	Цивільно-процесуальний кодекс

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Юридична наука України на сучасному етапі її розвитку покликана досліджувати різноманітні актуальні теоретичні та практичні проблеми, котрі зумовлені соціально-економічними, світоглядними та іншими змінами в нашій державі. Успішне проведення правової реформи неможливе без урахування політико-правового минулого юридичної науки взагалі та XIX ст. – 20-х рр. XX ст. зокрема. Акумуляуючі властивості цієї спадкоємності вказують на значимість до історії вітчизняних вчень про право, де відновлення часових зв'язків дає можливість встановити відповідні передумови, котрі виступлять одними із складових у формуванні теоретико-практичної бази в реформуванні інституцій, що входять до правової системи України.

На сьогодні юридична наука за своєю суттю перебуває в пошуку парадигми найбільш ефективного вдосконалення тієї чи іншої галузі процесуального права. Для досягнення бажаного результату потрібно не тільки створити правову теорію чи визнати одну із них домінуючою, але й, звертаючись до її генези, необхідно реалізувати передові ідеї та відповідні правові доктрини в юридичну практику.

В сучасній юридичній науці стало позитивною традицією залучення до науково-дослідних процесів поглядів правознавців XIX ст. – 20-х рр. XX ст., що підтверджується численними дисертаційними дослідженнями, монографіями та статтями. Виявлення генези, основних тенденцій та закономірностей розвитку вчень про процесуальне право створює умови для більш широкого розвитку юриспруденції. Інтерпретація тих вчень дає можливість у сучасних умовах здійснення політико-правової ідентифікації України як демократичної держави формувати нові підходи до розуміння права.

Вчення про процесуальне право в XIX – 20-х рр. XX ст. зумовлювалося підходом до його розуміння шляхом вирішення концептуальних науково-практичних проблем юридичної процедури, її джерел і форм, принципів

процесуалістики та судового процесу. У визначених хронологічних рамках ті проблеми стали предметом полеміки між представниками основних наукових шкіл. У наукових роботах дослідників права відобразилася еволюція правової думки, котра сприяла інтеграції вчень про процесуальне право та його практичного застосування.

Актуальність теми дослідження виражається тим, що підходи до аналізу поглядів на процесуальне право служать одним із факторів, котрі визначають соціально-правову значимість сучасної правової системи України, на яку покладені функції забезпечення та реалізації прав і свобод людини. Через що наша дисертаційна робота спрямована на дослідження генези розвитку теоретичної основи процесуального права.

Через призму дослідницьких засобів різних наук – історії, філософії, правознавства, економіки – доведено потребу розвитку науки і проблематики на системно-категоріальному рівні. Разом з тим показано картину недослідженості проблем зародження, становлення і розвитку процесуально-правових ідей на території України в XIX ст. – 20-х рр. XX ст. Теоретико-правовим підґрунтям в розкритті означеної проблематики виступають праці Т. Гарасиміва, В. Горшеньова, І. Жаровської, Н. Крестовської, О. Миколенко, Н. Оніщенко, О. Скакуна, О. Ющика.

Обраною тематикою дослідження в її історичному зрізі займалися такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський, М. Максимейко, І. Малиновський, М. Вархола, І. Фойницький.

Історико-правовий аспект розкривається в наукових розвідках дослідників вітчизняної історії права, котрі зверталися до окремих епізодів генези української правової думки про юридичний процес, зокрема Т. Андрусак, Н. Деркачова, О. Головка, В. Греченко, В. Ковальчук, О. Котуха, О. Мироненко, В. Небрат, С. Остапенко, Д. Слинько, Б. Стецюк, В. Чисніков, І. Усенко.

Сьогодні у вітчизняному правознавстві відсутні ґрунтовні та комплексні наукові напрацювання процесуально-правових поглядів

правників на території України XIX – 20-х рр. XX ст., що робить це дослідження актуальним і необхідним у науковому та практичному аспектах. Вказані обставини й зумовили вибір об'єкта та предмета дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016-2020 рр., затверджених постановою Загальних зборів Національної академії правових наук України від 03.03.2016 р.; спрямована на реалізацію Стратегії сталого розвитку «Україна-2020», ухваленої Указом Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015.

Тема дисертації відповідає науковому напрямку Навчально-наукового Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»: «Правові, психологічні та інформаційні проблеми розвитку державності в Україні», затвердженому Вченою радою Національного університету «Львівська політехніка» від 24.06.2014 р., протокол № 5. Дисертація виконана в межах науково-дослідної роботи кафедр історії держави і права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» – «Європейський вектор розвитку української державності і права людини: історія та перспективи», а також теорії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» «Філософські та теоретичні концепції держави і права» (державний реєстраційний номер 0113U001356).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дослідження є комплексний аналіз української правової думки про юридичний процес, яка виникла та в подальшому розвивалася у XIX ст. – 20-х рр. XX ст.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*:

- з'ясувати сутність понятійно-категорійного апарату теорії юридичного процесу;

- визначити методологію дослідження правової думки українських вчених про юридичний процес у XIX – 20-х рр. XX ст.;
- проаналізувати проблеми встановлення юридичної процедури в Російській імперії на українських землях у першій половині XIX століття;
- з'ясувати своєрідність поглядів на процесуальне право в першій половині XIX століття;
- окреслити напрями розвитку процесуального права Російської імперії на українських землях у другій половині XIX – на початку XX століття;
- дослідити трансформацію правової думки про юридичний процес у другій половині XIX – на початку XX століття;
- розкрити характерні риси та основні аспекти поглядів на процесуальне право в роки Української революції;
- проаналізувати українську правову думку про юридичний процес 20-х років XX століття;
- показати особливості формування правової думки про юридичний процес вченими української діаспори в 20-х роках XX століття.

Об'єктом дослідження є вчення про право і державу в Україні.

Предметом дослідження є українська правова думка про юридичний процес (XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.).

Предмет і об'єкт визначають територіальні та хронологічні межі дослідження.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від початку XIX століття, коли у вітчизняній юриспруденції почали зароджуватися ідеї та в подальшому переростали в доктринальні вчення з проблематики формування та функціонування процесуального права, і до 20-х років XX століття, коли почали теоретично обґрунтовуватися принципи створення радянського права та проведено його остаточну кодифікацію.

Територіальні межі дисертаційної роботи охоплюють українські території в їх теперішньому розумінні, котрі у свій час входили до складу Російської імперії та УСРР. Погляди на процесуальне право на

західноукраїнських землях у складі Австро-Угорщини, Західноукраїнської республіки та частини тих земель, котрі в 20-х роках відійшли до складу Польщі, Чехословаччини та Румунії, вважаються предметом окремого спеціального дослідження.

Методи дослідження зумовлюються предметом вивчення історико-правових аспектів поглядів на процесуальне право, в реалізації яких системно застосовувався філософсько-правовий підхід для визначення взаємозв'язку, взаємозумовленості генези й динаміки особливостей і тенденцій у становленні та розвитку правових концепцій щодо процесуального права (*підрозділи 2.2, 3.2, 4.2, 4.3*).

Застосовано також різноманітні загальнонаукові та спеціально-наукові методи. За допомогою логічного методу проаналізовано понятійно-категоріальний апарат дослідження та його концептуальні засади (*підрозділ 1.1*); також за допомогою формально-логічного прийому узагальнено та сформульовано висновки до розділів й загальні висновки дисертаційної роботи; системно-структурний метод передбачає виявлення структурних зв'язків між окремими доктринальними теоріями на різних етапах розвитку процесуального права та його елементами (*підрозділи 2.2, 3.2, 4.2, 4.3*).

За допомогою історико-генетичного методу проаналізовано події та факти, від яких залежало формування процесуального права, в загальному суспільно-історичному контексті (*підрозділи 2.1, 3.1, 4.1*), з'ясовано історико-правові чинники, що сприяли зародженню й утвердженню науки про процесуальне право (*підрозділи 2.2, 3.2, 4.2, 4.3*), висвітлено еволюцію закономірностей становлення та розвитку науки про процесуальне право на українських землях у складі Російської імперії (*підрозділи 2.2, 3.2*).

Серед спеціально-наукових методів у дослідженні також послуговувалися такими: порівняльно-історичний – для зіставлення юридичних понять, категорій, інституцій, явищ і процесів, що супроводжували становлення та розвиток наукових доктрин процесуального права XIX - поч. XX століть (*розділи 2, 3, 4*); формально-юридичний – для

вивчення складових частин досліджуваного явища, герменевтичний – для аналізу змісту доктринальних і різних правових актів, а також наукових монографій та інших праць вчених, в яких сформульовано найбільш важливі аспекти визначення сутності процесуального права (*підрозділи 2.2, 3.2, 4.2, 4.3*).

Застосування принципів об'єктивності, детермінізму, історизму та плюралізму дозволило вивчати теоретико-правові досягнення в юридичному процесі в динаміці та тісному зв'язку з конкретними історичними умовами їхнього виникнення, формування і розвитку.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що це перша монографічна робота у вітчизняній науці, присвячена комплексному аналізу української правової думки про юридичний процес у межах XIX ст. – 20-х років XX ст. та в якій сформульовано низку нових для науки історії держави і права положень та узагальнень, що виносяться на захист:

уперше:

- доведено, що в першій половині XIX ст., із становленням правової науки з'являються перші роботи та концепції з проблематики юридичного процесу, авторами яких виступили такі енциклопедисти права, як С. Десницький та М. Балудянський; у 30-х роках XIX ст. вчені Харківського, Київського та Новоросійського (Одеського) університетів В. Ліновський, М. Іванішев, О. Куніцин, опираючись на вчення представників Дерптської історико-правової школи Й. Ф. Г. Еверса та О. Рейца, своїми науковими розробками заклали основу науки про юридичний процес;

- встановлено, що в другій половині XIX ст. - на початку XX ст. дослідження в галузі процесуального права набувають комплексного характеру, а саме: в наукових розвідках українських вчених М. Владимирського-Буданова, Ф. Леонтовича, С. Пахмана, М. Дювернуа, Г. Демченка, М. Максимейка, І. Малиновського, М. Ясинського, О. Кістяківського аналізуються особливості функціонування українського

судочинства в його історичному вимірі; в наукових працях І. Андріївського, М. Куплевського, Д. Тальберга, М. Ланге, В. Гордона, С. Корфа, А. Єлістратова, М. Палієнка розкривається сутність впливу судової реформи 1864 р. на подальше функціонування юридичного процесу; науковий аналіз проблематики юридичного процесу характеризується більш високим, порівняно із попереднім періодом, рівнем теоретичних положень, що дозволило вперше зробити суттєві висновки про характер і тенденції розвитку процесуального права в Україні;

- обґрунтовано, що перші історико-правові дослідження в оцінці подій доби Української революції 1917 – 1921 рр. належать їх безпосереднім учасникам (М. Грушевський, О. Ейгельман, М. Чубинський) і, незважаючи на деякий суб'єктивізм, у них міститься оригінальна джерельна база для об'єктивного аналізу тогочасних державо- та правотворчих процесів;

- з'ясовано, що опертя радянськими дослідниками права 20-х років на певні догми відносно класової спрямованості функціонування судової системи та процесуального права мали негативний прояв у подальшому звуженні методологічної бази дослідження та розвитку науки юридичного процесу;

- переосмислено значення наукової спадщини фундаторів української історико-правової науки в діаспорі (А. Яковлів, Р. Лащенко, М. Чубатий) в аналізі української процесуально-правової тематики, зокрема, в дослідженні конкретних історичних форм юридичного процесу, впливам на його формування процесуального права інших країн та народів.

удосконалено:

- теоретико-методологічні підходи до розуміння й трактування в історико-правовій науці поглядів на процесуальне право в ХІХ – на поч. ХХ ст.;

- положення про творчу індивідуальну манеру наукового авторського мислення у поглядах на процесуальне право в ХІХ – на поч. ХХ ст. з притаманним їм європейським інтелектуалізмом;

- обґрунтування впливу на процес зародження і розвитку української правової думки про юридичний процес у контексті розвитку енциклопедії права;

отримали подальший розвиток:

- плюралістичні підходи в науці історії держави і права до проблеми пізнання правових закономірностей у формуванні поглядів на розвиток процесуального права в зазначений період;

- дослідження правового та правозастосовного матеріалу про вторинність доктрини процесуального права, яке формується значно пізніше за саме процесуальне право, з відносно більшим часовим відставанням порівняно з доктринальним усвідомленням матеріального права;

- дослідження юридичної процедури права в дії як самостійної частини національної теорії права, що вивчає на рівні наукового узагальнення загальні закономірності, конструювання і функціонування будь-якої процедури як у сфері публічного, так і приватного права.

Особистий внесок здобувача. Концептуальні положення і висновки, що виносяться на захист, сформульовані й обґрунтовані автором особисто на основі наукового опрацювання й аналітичного осмислення значного масиву наукових публікацій та історико-правових джерел, що дало змогу оперувати всією різноманітністю фактів і конкретних явищ соціально-політичного та державно-правового життя, що тією чи іншою мірою стосуються предмета дослідження.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані у роботі наукові положення та висновки полягають у новому підході до дослідження проблем, що пов'язані з енциклопедією процесуального права в досліджуваній період, в обґрунтуванні таких наукових положень, які можуть бути використані в подальших дослідженнях, присвячених питанням історії держави та права України:

в науково-дослідницькій сфері – для подальших досліджень історії розвитку процесуального права як складової системи права в Україні, а

також для проведення подальших наукових досліджень генези політичних та правових вчень на загальнодержавному та регіональних рівнях;

в правотворчості та сфері правозастосування – у процесі вдосконалення законодавства України як правової держави та належного формування правової політики у сфері правозастосування (довідка видана Бродівською міською радою від 20.08.2021 р. № 3592);

в навчальному процесі – для розробки та викладання навчальних дисциплін «Історія держави і права України», «Теорія держави і права», «Історії вчень про державу і право» у закладах вищої освіти, що здійснюють підготовку юристів (довідка видана Національним університетом «Львівська політехніка» від 03.09.2021 р. № 67-01-1547).

Апробація результатів дослідження. Окремі положення та висновки дисертації оприлюднені на засіданні кафедри теорії та філософії права, конституційного та міжнародного права Національного університету «Львівська політехніка», а також під час участі в 4 всеукраїнських та 1 міжнародному науковому заході: Сьома Всеукраїнська науково-теоретична інтернет-конференція: «Судова влада в Україні та інших державах: історія та сучасність (аспекти права)» (м. Львів, 25 травня 2018 р.), VII Всеукраїнська науково-практична конференція: «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (м. Львів, 30 травня 2018 р.), Дев'ята Всеукраїнська наукова інтернет-конференція: «Законодавча влада в Україні та інших державах світу: історія та сучасність (аспекти права)» (м. Львів, 31 травня 2019 р.), Десята Всеукраїнська наукова інтернет-конференція: «Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність» (м. Львів, 6 грудня 2019 р.), Міжнародна заочна науково-практична конференція: «Державотворення та правотворення: проблеми та перспективи розвитку» (м. Львів, 28 травня 2020 року).

Публікації. Основні положення і результати дисертаційного дослідження знайшли відображення у 10 публікаціях, з них 3 статті у наукових фахових виданнях України та 1 стаття у науковому періодичному виданні іншої

держави, а також 6 тез доповідей на конференціях та інших науково-практичних заходах.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, чотирьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків до розділів, висновків та списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 241 сторінка, з них 190 сторінок основного тексту. Список використаної літератури 321 найменування.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ТА МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Понятійно-категорійний апарат дослідження

На сьогодні в Україні залишається актуальним питання про оптимізацію функціонування правової системи в цілому та юридичного процесу як її складової зокрема. Проте вдосконалення юридичного процесу неможливе без ґрунтовного визначення правового науково-теоретичного мислення, структури фундаментальних знань про юридичний процес України, механізм котрих проявляється у формуванні понять та категорій.

Більшість учених вважає, що понятійно-категоріальний апарат в юриспруденції є способом у вигляді символів чи мовних знаків, за допомогою якого здійснюються дослідження державно-правових явищ та відповідно проводиться опис їх результатів [141, с.18]. Незважаючи, що в більшості праць з юриспруденції терміни «поняття» та «категорія» вживаються як рівнозначні, проте між ними є певна відмінність і вони застосовуються як методологічний інструментарій з метою пізнання правової дійсності [107, с. 70].

Науці про юридичний процес, як і кожній науці, властивий свій понятійний апарат та особливі, специфічні її категорії, де важливим аспектом методологічного рівня виступає саме поняття юридичного процесу. Ця проблема в українському правознавстві існувала не одне десятиліття, починаючи з дореволюційного вітчизняного, продовжувала в радянському, а тепер – у сучасному українському юридичному процесі. На початку ХІХ ст. юридичний процес, котрий функціонував на українських землях, що входили до складу Російської імперії, залишався різношерстим та не був уніфікованим. Зокрема, в губерніях Лівобережної України судочинство та судоустрій функціонували відповідно до судової системи, що існувала на

територіях центральних губерній Російської імперії [232, с. 67], а на землях Правобережної України продовжувала діяти судова система, джерельною базою якої було законодавство Речі Посполитої [61, с.45]. У 30-х – 40-х роках ХІХ століття царським урядом було впроваджено єдине російське судочинство по всіх українських губерніях із поширенням дії Зводу законів Російської імперії та інших загальноросійських нормативно-правових актів [9, с.36]. Судова система була приведена у відповідність до загальноросійської.

Більшість законів Російської імперії, що діяли на українських землях у сфері юридичного процесу, були застарілими і часто виступали як анахронізм у тогочасному праві. Незважаючи, що в 30-х роках було введено в дію Звід законів Російської імперії, значна кількість нормативно-правових статей не вносили ясності у здійснення судочинства, а лише у своїй більшості робили його заплутаним та незрозумілим.

Характерним недоліком тогочасного процесуального права була наявність розпливчатих формулювань та протилежних за змістом правових норм. Незважаючи, що намітилися певні підстави поділу процесуального законодавства на цивільний та кримінальний процеси, проте при аналізі тогочасних документів можна констатувати, що їх виокремлення в самостійні галузі права перебували на стадії формування [251, с.227]. Водночас, незважаючи на певні недоліки у функціонуванні процесуального права, модернізація юридичного процесу в Російській імперії, що розпочалася під впливом французької політико-правової практики ще на початку ХІХ ст., призвела до суттєвих змін у межах глобальних реформ 60-х років ХІХ ст. Унаслідок чого відбулися кардинальні зміни в судоустрої та в юридичному процесі, під впливом чого часткових змін зазнало й матеріальне право. Реформа процесуального права призвела до своєрідної революції в російській правовій системі, яка також функціонувала на частині українських земель. Завершився процес виокремлення та утворення двох самостійних галузей – цивільного та кримінального процесу та їх подальше

функціонування за французькими взірцями таких процесуальних джерел, як «Coded' Instruction Criminelle» та «Code de Procedure Civile». Проте через запровадження інституції волосних судів та мирових посередників нові зміни до юридичного процесу не принесли бажаних результатів і збереглася класова сутність у системі правосуддя.

З початком проведення судової реформи з'являються перші згадки про виникнення науки юридичного процесу на українських теренах у дослідженнях енциклопедистів права, які базувалися на основі наукових розвідок у галузі процесуального права німецької правової школи. Наукові висновки про поняття «юридичний процес» знайшли широке відображення в матеріально-правовій теорії. Так, в енциклопедичних курсах кримінальний та цивільний процеси викладалися як складова частина матеріального права, включаючи їх норми в матеріальні кодекси у вигляді особливих частин або окремих глав протягом XVIIIст., але й не рідко в першій та й в другій половині XIXст. Лише Судовим статутом 1864 року відбувся остаточний розподіл матеріальних та процесуальних законів у Росії [245, с. 88].

В університетській науці XIX ст. поняття юридичного процесу розглядалося як складова матеріального права, зокрема цивільний процес читався фахівцями з цивільного права, а кримінальний процес – відповідно фахівцями з кримінального права. В тогочасній правовій думці панувало твердження про другорядність юридичного процесу як науки, чим і пояснюється відносно вузька сфера досліджень у галузі тогочасного юридичного процесу [189, с. 1]. Можна вважати, що лише наприкінці XIX – на початку XX ст. були закладені початкові елементи понятійно-категоріального апарату юридичного процесу, котрі почали виражатися у вигляді самостійної від матеріального права й один від одного наукові дисципліни. Незважаючи, що це була нова недостатньо розроблена доктрина, проте вперше було проголошено науку юридичного процесу, як єдину окрему галузь науки процесуального чи судового права [240, с. 5].

У наукових працях тогочасних дослідників права знаходимо обґрунтування відносно виділення кримінального процесу як окремої категорії, котра має відмінний від кримінального права самостійний об'єкт та реалізовує самостійні завдання [240, с. 17]. На переконання І. Фойницького, об'єктом кримінального права виступає особиста вина та покарання, а кримінального процесу саме встановлення права держави на покарання [273, с. 4].

Відносно співвідношення цивільного права та процесу тогочасними юристами зазначалося, що цивільний процес виступає інституцією публічного права, котрий має самостійний об'єкт та завдання, а цивільне право є право приватне. Вказувалося, що предметом вивчення цивільного права як науки є система суб'єктивних цивільних прав, котрі забезпечують регулювання та нормування приватних інтересів, а цивільний процес забезпечує належну організацію встановлення й самої охорону суб'єктивних цивільних прав. Така обґрунтованість щодо виділення цивільного й кримінального процесів у самостійну категорію поняття юридичного процесу внесла юридичною наукою ясність у визначенні його предмета. Зокрема, М. Рогозін вважав, що предметом науки процесуального права виступає держава, сутність діяльності якої виражається у вирішенні спорів про право відносно встановлення та охорони дійсного права, а наука матеріального права, незважаючи чи воно виступає як публічне чи приватне право, вивчає юридичні відносини на етапах їх виникнення, розвитку та припинення функціонування. На думку вченого, єдиним органом, котрий може бути наділений повноваженнями з вирішення спорів про право, встановлення та його охорону, виступає винятково суд і тільки зовнішні історико-культурні умови, що не впливають на вказані засади, можуть вплинути на відхилення від цього принципу права [235, с. 25].

У вказаний період на українських землях відбувається формування процесуальних норм адміністративної юстиції, котра розглядалася як форма державної діяльності. Вона відрізнялася від законодавчої та судової

діяльності за змістом та способом втілення і була набагато ширшою та складнішою. Відомий тогочасний теоретик адміністративної юстиції М. Коркунов вважав, що адміністративно-судові справи можуть порушуватися в тих випадках, коли вони вимагають правильності дій адміністративних органів влади при реалізації норм права відповідно до їх повноважень [134, с. 107]. Щодо часу виникнення поняття «адміністративна юстиція» в Російській імперії взагалі та на українських землях, що входили до її складу, зокрема, не існує єдиного погляду. На думку одних авторів, окремі елементи адміністративної юстиції були відомі в системі процесуального права ще до реформ 60-х років XIX ст., проте більшість учених схиляються до твердження, що адміністративна юстиція почала зароджуватися з початком діяльності Правничого Сенату початку XIX ст. й наприкінці XIX ст. та почала формуватися як окрема інституція [112, с.15]. Проте процес формування адміністративної юстиції не був до кінця завершений.

У зазначений час цивільний та кримінальний процес починає досліджуватися процесуалістами як самостійні галузі права, котрі є незалежними як від матеріального права, так і один від одного. Згодом окремі теоретики юридичного процесу почали його розглядати як єдину наукову дисципліну, що побудована на спільних правових засадах, де цивільний, кримінальний та адміністративний процеси виступають у вигляді підгалузей загального процесу [240, с. 16; 188, с. 29].

Отже, на стику XIX –XX ст. бере свій початок нова галузь знань, предметом вивчення котрої виступає процесуальне право. Спочатку проводилися розробки з окремих галузей процесуального права, що пов'язувалася з правоохоронною діяльністю судових інстанцій. У подальшому поняття юридичного процесу тлумачилося як одна із галузей правової системи, що побудована на загальних засадах, а окремі її види, галузеві процеси як складові цієї єдиної галузі.

На подальший розвиток вітчизняного юридичного процесу кардинально вплинули події 1917 року, щоправда в період відродження та

розбудови української державності в процесуалістиці не відбулося глобальних змін, зокрема чинними залишилися судові статuti Російської імперії, а український уряд прагнув зберегти судову систему дореволюційного взірця.

Зі зміною української влади більшовицький режим приймає відповідні декрети, котрими започатковує нову епоху функціонування процесуального права. Потрібно зазначити, що в радянські часи в період побудови соціалістичної держави, котра ґрунтувалася на комуністичній ідеології та, незважаючи на пропозиції окремих фахівців процесуального права, виділити поруч з кримінальним і цивільним процесами й адміністративний процес, підстав для його виокремлення так і не знайшлося [130, с. 4-40]. У радянський час у правовій науці заперечувалися принципи правової державності, що було несумісним з теорією юридичного процесу, основним завданням котрого був пріоритет прав особи та її захист [211, с.150]. Оскільки загальноправова теорія в цей час розвивалася в заідеологізованому просторі, тим самим вона виражала певний суб'єктивізм відносно теоретичних пропозицій у визначенні закономірностей створення та побудови юридичного процесу й процедури в різних вимірах сфери правового регулювання. У своєму монографічному дослідженні О. Миколенко стверджує, що до середини ХХ ст. юридичний процес як окрема галузь права розглядався на уявленнях відносно кримінального та цивільного процесів за такими ознаками, як діяльність судових та інших державних органів, а також судовий розгляд спорів із застосуванням заходів цивільно-правового примусу, або вирішення питання у справах про злочин, про застосування заходів кримінального примусу [184, с. 112].

Інтерес до теорії юридичного процесу серед правників значно зріс наприкінці 60-х років ХХ століття, де провідне місце зайняла наукова школа Національного університету «Юридична академія ім. Ярослава Мудрого», котру очолював В. Горшеньов. Заслугою є те, що її членами було вперше дано визначення юридичного процесу як комплексної системи правових

правил або форм діяльності уповноважених органів держави, посадовців, а також зацікавлених осіб у вирішенні різних юридичних справ інших суб'єктів права. На думку самого В.Горшенєва, даний процес регулюється як процесуальними, так і процедурними нормами, результати яких відповідно закріплюються у визначених для того офіційних нормативно-правових актах [77, с.128].

Інший дослідник генези процесуального права Б. Стецюк вважає, що крім основної проблеми співвідношення матеріального і процесуального в праві, шляхи пошуку поняття «юридичний процес» пов'язані з такими напрямками, як поділ права на охоронне та регулятивне та визначення його меж у застосуванні права як однієї із форм його реалізації, а також встановлення рівня співвідношень його з категоріями діяльності й поведінки в їх взаємозв'язку з класичною теоретичною конструкцією правовідносин [251, с. 43].

Взагалі в юридичній літературі поняття юридичного процесу розглядається в контексті порядку здійснення діяльності слідчих, адміністративних та судових органів. На думку низки вчених-правознавців, близьким за своїм значенням до процесу застосовується термін «процедура», що виступає в значенні порядку, котрий встановлюється офіційно при обговоренні чи провадженні будь-якої справи [4, с. 51]. Деякі правники, опираючись на зарубіжний досвід, вказують на необхідність виділення процедурного права як окремої складової правової системи, аргументуючи це тим, що процедурні норми регламентують процес здійснення матеріального права, а не процес його захисту в конкретних органах та відомствах. На їх думку, сюди можна віднести податкове процедурне право, котре представляється процедурними нормами податкового законодавства та підзаконними нормами, що прийняті відповідними центральними органами й підвладним їм відомствам, а також цивільне процедурне право, представлене нормами про реєстрацію юридичних осіб. Проте така концепція

не знайшла загального визнання і стверджувати, що правова система включає в себе процедурне право на сьогодні не є переконливим.

Можна погодитися із твердженням О. Скакуна про те, що процесуальні норми, визначаючи оптимальний порядок здійснення процесу, містять у собі тільки їх процедурні складові. Матеріальні процедурні норми і процесуальні норми не можна вважати тотожними тому, що матеріальні процедурні норми є необхідною умовою реалізації низки матеріальних регулятивних норм і зв'язків, котрі функціонують в абсолютній більшості галузей права. Самі вони є невіддільною складовою всієї системи норм матеріальних галузей і регламентують порядок реалізації права через застосування відповідними державними органами окремих норм права. На відмінну від процесуальних норм, котрі регламентують правозахисну форму застосування права, матеріально-процедурні норми впорядковують оперативно-виконавчу форму застосування права [243, с. 403-404].

Отже, головною функцією юридичного процесу є реалізація норм матеріального права, а для того щоб визначити його місце й призначення в правовій практиці, треба брати до уваги той факт, що ролі матеріальних і процесуальних норм у правовому регулюванні є різними.

Тривалий час у спеціальній та навчальній літературі юридичний процес традиційно розглядався у вузькому понятті й трактувався як врегульована правом юрисдикційна діяльність. Проте в працях учених згаданої вище наукової школи більш ширше розглянуто та досліджено це явище. Зокрема, дослідниками в зміст юридичного процесу вкладалася врегульована правовими нормами державно-владна діяльність з вирішення конкретних юридичних справ. Проте в широкому загалі такий підхід до визначення юридичного процесу не знайшов відгуку та не сприйнявся низкою фахівців із загальної теорії держави і права. Підтвердженням того можна вважати відсутність у численних навчальних виданнях з цього курсу поняття значимості юридичного процесу, його місця в системі юридичних категорій

та поглядах на його зміст і структуру, які розповсюджені в сучасній юридичній думці [300, с. 119-120; 39, с.119].

Члени наукової школи В. Горшенєва вважають, що юридичний процес у більш ширшому понятті визначається як правові форми, котрі є цілісною комплексною системою органічно пов'язаних між собою у забезпеченні правових форм діяльності уповноважених органів держави, посадових осіб, а також інших суб'єктів права, котрі виступають зацікавленими сторонами у вирішенні тих чи інших юридичних справ [34, с. 8]. Дещо інше бачення поняття юридичного процесу виражає С. Алексєєв, зокрема у своєму монографічному дослідженні він стверджує, що юридичний процес не може бути тільки простою процедурою чи юридичними відносинами, котрі тривають й розглянуті в часі, а це є особлива процедура, що виражає специфічні юридичні режими застосування права [1, с. 237].

В. Протасов розкриває поняття юридичного процесу як різновиду юридичної процедури, обсяг і зміст якої залежить від її спрямованості на визначення й реалізацію особливих матеріальних правовідносин. На думку вченого, правореалізуюча процедура виступає як інший різновид матеріальної процедури, метою якої є реалізація матеріальних, регулятивних правовідносин [223, с. 62]. У наукових колах дослідників права існує думка, що юридичний процес відносно матеріального права є вторинним, тобто похідним від нього, проте на їх протигагу більшість учених вказують на недостатньо переконливу істину такого твердження. Прикладом того можна вважати англосаксонську правову систему, де судові процедури стали основою її розвитку, а судді повинні безпринципно дотримуватися всіх процесуальних формальностей при встановленні фактичних обставин відповідної справи та не повинні бути пов'язані якими-небудь нормами при винесенні ухвали по ній. У подальшому прагнення до єдності та несуперечності рішень у судовій практиці стало основною причиною формування прецедентного права, де сам прецедент став найголовнішим

джерелом права й тому саме матеріальне право сформувалося на базі юридичного процесу [40, с. 6].

Погоджуємося з думкою тих вчених, котрі стверджують, що поняття юридичного процесу повинно розглядатися як самостійна складова в системі права, досліджуючи на рівні наукового узагальнення загальні закономірності конструювання і функціонування будь-якої процедури в галузях публічного й приватного права [211, с.4].

У своїх працях В. Горшенюв вказував, що наявність багатопрофільних і багатогалузевих компонентів у сфері матеріального і процесуального права безпосередньо залежить від рівня розвиненості самої системи права. Співвідношення між процесуальним і матеріальним правом виражається своєрідним алгоритмом, де матеріальне право регулює відносини, в яких суб'єкт відповідає на питання «що робити?», «що не робити?», а процесуальне право в тому випадку паралельно регулює відносини та відповідає на питання «в якому порядку послідовності здійснювати процесуальні дії?» [76, с. 79].

На сьогодні сформувалася ціла низка різноманітних підходів до визначення поняття і ознак юридичного процесу. Зокрема, Д. Бахрах визначає юридичний процес як діяльність, котра має певний порядок, процедуру й процесуальну форму, але тільки у формі впорядкування змісту, тобто владної діяльності. Наступне, ухвалення рішень є своєрідним фокусом процесуальної діяльності, як приклад, у виборчому чи правотворчому процесах прийняття акта є завершенням або виступає підставою для початку іншого процесу, а в цивільному, бюджетному чи адміністративно-юрисдикційному процесах значне місце займає сама дія виконання прийнятого акта, й останнє, після появи місцевого самоврядування та виникнення муніципального права дає підстави стверджувати, що юридичний процес проявляється як владна діяльність суб'єктів публічної влади. Потрібно зазначити, що суб'єктами виступають й інші учасники процесуальних стосунків [20, с. 15-17].

Зазначене твердження про поняття юридичного процесу суперечить поглядам В. Леушина, який вважає, що юридичний процес – це порядок діяльності компетентних державних органів, котрий урегульовується процесуальними нормами і полягає в реалізації всіх етапів юридичних рішень як загального, так індивідуального характеру [257, с. 9]. О. Яковенко визначає правову процедуру як реалізацію юридичної діяльності на основі особливого нормативно встановленого порядку, котра спрямована на реалізацію норм матеріального права, а також, опираючись на них, матеріальних правовідносин, котрі з метою запобігання правопорушень охороняються відповідними правовими санкціями [304, с. 7]. Як слушно зауважує І. Лазарєв, не можна ототожнювати такі поняття, як «юридичний процес» і «юридична процедура». Вчений також не погоджується з твердженням, що юридичний процес є найбільш досконалим різновидом юридичної процедури й зауважує, що між зазначеними поняттями існує зовсім інше співвідношення [156, с. 36].

Особливий погляд на поняття «юридичний процес» і «юридична процедура» має ще один відомий вчений А. Якимов, який вважає, що зазначені категорії у своєму співвідношенні виступають як зміст і форма [303, с. 47].

А. Павлушина слушно зауважує, що на сьогодні широкий спектр поглядів на право за необхідності породжує поняття юридичного процесу як права в дії, де основою виступає його розуміння як руху, розвитку та здійснення, і вивівши найбільш вдале визначення юридичного процесу, як усі можливі процедурні, процесуальні прояви права, що є обмежені рамками самого права [211, с. 30].

Таким чином, юридичний процес виступає як багатогранне, багаторівневе поняття, яке охоплює комплекс як теоретичних, так і практичних знань та положень та відноситься до всіх галузей права.

Сучасна українська правова наука розглядає теорію юридичного процесу в широкому її розумінні. Проте серед правників є як прихильники

широкого розуміння юридичного процесу, так і традиційного вузького його розуміння.

Так, прихильники широкого розуміння процесу М. Бандурка та М. Тищенко, підтримуючи погляди В. Горшеньова, стверджують, що юридичний процес, крім основних, наділений додатковими ознаками [12, с. 9-10].

Під юридичним процесом Н. Оніщенко пропонує розуміти правові порядку як комплексну систему, котра забезпечує всіх суб'єктів, незалежно від їх повноважень та статусу, вирішення різноманітних юридичних справ [207, с. 148-149].

О. Ющик вказує, що юридичний процес виступає як один із способів організації управління державою суспільства, формою реалізації функцій держави, а також практичним забезпеченням самої юридичної діяльності через послідовну зміну її форми та змісту [302, с. 10].

Поняття юридичного процесу О. Коваль пропонує розглядати як систему взаємопов'язаних правових форм діяльності уповноважених суб'єктів правових відносин, котрі є врегульовані процесуальними нормами через документальне закріплення для реалізації норм при здійсненні операцій з вирішення юридичних справ, що не відносяться до правозастосування [132, с. 9].

О. Кузьменко стверджує, що «процес», при його загальному розумінні як філософська категорія, синтезує в собі нормативну регламентацію, процесуальні форми правової діяльності, котрі за своїм упорядкуванням та розташуванням відповідають певному порядку дій для виконання поставленої мети й досягнення конкретного результату [147, с. 11].

Прихильники вузького розуміння процесу вважають, що за ним є визнання тільки того обсягу юрисдикційної діяльності, котрим наділені уповноважені державні органи і обмежують процес тільки судовою та правоохоронною діяльністю в межах своєї компетенції. Так, на думку таких учених, як А. Комзюк, В. Бевзенко та Р. Мельник, кожен вид процесу

залежно від його особливостей використовує у формі джерела відповідну гілку влади, тому що виступають неподільним ототожненням процесу як діяльністю судів відносно розгляду публічних спорів [132, с. 41-42].

Заперечуючи широке розуміння юридичного процесу, В. Бевзенко розглядає його як діяльність компетентних органів з конкретної процесуальної процедури за своєю суттю, котра виражається в охороні правопорядку відповідно до свої компетентцій [21, с. 271].

Отже, провівши аналіз різних підходів до розуміння генези юридичного процесу, можна зробити висновок, що в правовій науці він пройшов декілька етапів становлення і розвитку. Це обумовлено тим, що правові норми, які регулюють юрисдикційну діяльність, виникають лише на пізніх етапах розвитку людського суспільства, оскільки це певною мірою відображає ступінь цивілізованості суспільства.

Лише на зламі XIX – XX ст. цивільний та кримінальний процес почали вивчатися самостійно від матеріального права і один від одного. Потім у науковій правничій літературі виникла течія, котра розглядала процес як єдину наукову дисципліну, побудовану на єдиних загальних засадах, а цивільний, кримінальний, адміністративний процеси – як підгалузі єдиного процесу.

Дослідивши погляди на визначення правової категорії «юридичний процес» сучасних вітчизняних та зарубіжних науковців, можна погодитися з прихильниками його «широкого» розуміння що розглядається не тільки під кутом юрисдикційної діяльності, але й будь-яку іншої діяльності, що тією чи іншою мірою пов'язана з поняттям «юридичний процес».

1.2 Джерельна база та методологія дослідження

Зважаючи на це, що інформаційною першоосновою в науковому дослідженні вчень про юридичний процес у його історико-правовій ретроспективі виступає джерельна база, то звернення сучасних дослідників

генези права обумовлена необхідністю детального вивчення під новим кутом зору праць мислителів галузі процесуального права, з уникненням суб'єктивістської політико-правової заангажованості та упередженості. Необхідність реалізації об'єктивного аналізу правових концепцій учених з дослідження процесуального права вимагає всебічного вивчення значного масиву джерел, що також дає можливість оновити та реконструювати системність цілісного бачення їх поглядів, опираючись на сучасну методологію досліджень.

Отже, для повної та об'єктивної реалізації поставлених завдань дисертаційного дослідження важливим є здійснення ретельного аналізу й осмислення різнобічної джерельної бази. Насамперед необхідно звернути увагу на джерела, через призму яких зможемо розкрити суспільно-політичні та державно-правові умови на українських землях у визначених хронологічних межах діяльності дослідників юридичного процесу. Зазначене дає нам можливість зрозуміти їх світоглядну та інтелектуальну позицію, а також основні внутрішні мотиви для викладення своїх думок у галузі юридичного процесу.

Особливістю джерельної бази дисертаційного дослідження є те, що вона охоплює насамперед історіографічні джерела. Під ними розуміють ті джерела, котрі несуть відомості про розвиток, збагачення й тенденції історико-правової науки. Оскільки на сьогодні не існує уніфікованої системи класифікації історіографічних джерел, нами зроблена спроба класифікувати їх, застосувавши видовий принцип, що дає змогу виокремити декілька основних груп.

Першу, основну групу історико-правових джерел, охоплюють узагальнюючі монографічні розвідки, присвячені процесу формування та еволюції української правової думки про юридичний процес ХІХ ст. – 20-х рр. ХХ ст. Водночас є необхідним зазначити, що у видовому плані до поняття «монографічне дослідження» відноситься різноманітний масив наукової продукції (дисертація, книга, брошура, стаття, тощо), котрий присвячений

одній (моно-) проблемі. Монографічні роботи дають нам можливість у хронології вивчити погляди правників на юридичний процес, а також їх взаємозв'язок та взаємозалежність від суспільної й політичної реальності, в якій вони творили. Розкрити особливості їх змін, об'єктивно оцінити головні надбання реформ, ступінь їхньої успішності та вплив на вказані процеси бюрократичної й політичної кон'юнктури. Монографічні праці є найпоширенішим та інформативно змістовним матеріалом, котрі за своєю сутністю вирізняються чіткою постановкою проблеми, її обов'язковим вирішенням та наявністю відповідних висновків.

Під час аналізу монографічних робіт головна увага зверталася на рівень джерельної бази, об'єктивну аргументованість висунутих авторами положень та глибину узагальнень і висновків. Через що, в процесі аналізу монографічних розвідок особлива увага приділялася найновішим публікаціям, котрі дали можливість побачити переосмислення минулого на основі сучасних досягнень історико-правової науки. Потрібно зазначити, що значна кількість досліджень, що тією чи іншою мірою мають відношення до проблематики дисертаційної роботи, була написана очевидцями цих подій. Попри те, що іноді це були не суто фахові правники, а політики, публіцисти, історики, літератори, частини їхніх творчих надбань, в яких вони давали оцінку тим подіям, ми вважаємо джерелами, котрі мають важливе значення для встановлення об'єктивної картини подій.

Отже, найважливішими джерелами, що дозволять нам зробити висновки про особливості та характер формування української правової думки про юридичний процес протягом XIX ст. – 20-х років XX ст., виступають наукові праці, опубліковані тогочасними дослідниками юридичного процесу, зокрема в першій половині XIX ст. Так, С. Десницький у своїй праці «Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской Империи» [88] у правовій сфері розробляє низку інституцій та пропонує поділ права на державне, судове, цивільне та кримінальне. О. Куніцин у науковій праці «О мерах к

отвращению неправосудия, по руському законодательству» [149] вказує на необхідність проведення публічного судівництва тільки за присутності сторонніх людей, висуває ідею усного процесу, на його думку, важливим у судочинстві є інститут доказів, зокрема свідчення. В іншій роботі «К вопросу о присяге по делам гражданским» [149] автор розглядає такий важливий та необхідний елемент ведення цивільного процесу, як присяга. Він вважає, що вона є однією з найнеобхіднішою умовою для встановлення істини та прийняття правильного судового рішення. Я. Баршев у праці «Основания уголовного судопроизводства, с применением к российскому уголовному судопроизводству» [19] аналізує поняття предмета теорії кримінального судочинства та своїми поглядами наперед визначає розвиток кримінально-процесуальної науки.

Аналіз наукових досліджень вказаних правників дозволить нам визначити їх погляди на судочинство в першій половині XIX ст., принципи судового процесу, функції та повноваження судових інстанцій та права процесуальних сторін. Вони також дозволяють зрозуміти особливості теоретичного підґрунтя стосовно виокремлення кримінального та цивільного судочинства на окремі галузі юридичного процесу.

У 30-х роках XIX ст. відбувається перехід історико-правової науки за рамки формального, раціоналістичного пояснення фактів та явищ історичного процесу, підвищуються вимоги до аналізу історичних пам'яток. Однією з головних наукових проблем, навколо якої концентрувалася увага істориків права в першій половині XIX ст., було дослідження генези права в її найрізноманітніших аспектах, серед яких найбільше увага сконцентрувалася на судочинстві Давньоруської держави. Це знайшло свій відбиток у роботах цілої плеяди тогочасних істориків права, зокрема членів Дерптської школи. Так, О. Рейц у праці «Опыт истории Российских государственных и гражданских законов» спеціально виніс в окремі підрозділи матеріали, присвячені судочинству, зазначаючи, що воно було достатньо простим та часто здійснювалося за ініціативою зацікавлених

сторін [234]. І.Ф.Г. Еверс у роботі «Древнейшее русское право в историческом его раскрытии» [298] прагне пояснити характерні риси судочинства через призму поняття «родового побуту», сутність котрого, на думку автора, виражається в розвитку суспільства через міцні сімейні устої. Робота В.Ліновського «Опыт исторических разысканий о следственном уголовном судопроизводстве» присвячена генезису такого виду кримінального судочинства, як інквізиція; проаналізувавши її окремі стадії, автор робить висновок, що вітчизняний процес розвивався під впливом тодішнього європейського судочинства [171]. М. Іванішев у своїх ґрунтовних дослідженнях «О древних сельских общинах в Юго-Западной России» та «О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской вирою» вперше висуває ідею про необхідність дослідження давньоруського права в порівнянні з загальним слов'янським правом і показав типове й відмінне у звичаєвому праві слов'янських народів та особливості провадження в них кримінального процесу [110; 111].

Провівши аналіз вказаної групи джерел, можна констатувати, що їх важливість визначається концентрацією над вивченням тогочасними істориками права проблеми функціонування юридичного процесу за Руською Правдою. Також їх аналіз дав нам можливість визначити особливості поглядів дослідників на судочинство, особливо звернувши увагу на порядок проведення слідчих дій та процедуру судочинства.

У другій половині XIX ст. – на початку XX ст. історики права, котрі працювали на українських землях, продовжили досліджувати проблематику юридичного процесу в її хронологічному зрізі, підтвердженням є використані наукові розвідки таких відомих правників, як С. Пахмана «О судебных доказательствах по древнемурусскому праву, преимущественно гражданскому в историческом их развитии», де автор розглядав значимість такої складової судочинства до початку XV ст., як докази, зокрема вказуючи на особливості їх формування та використання під час розгляду судових

спорів [217], В. Демченка «Историческое исследование о показаниях свидетелей как доказательстве по делам судебным, по русскому праву до Петра Великого», в якій детально аналізується становлення такого важливої складової процесуального права, як інститут свідчення [85] та М. Ланге «Исследование об уголовном праве Русской Правды», в якій уперше ґрунтовно охарактеризовано учасників тогочасного юридичного процесу, основні стадії судочинства та процесуальні докази [160]. М. Дювернуа у своїй роботі «Источники права и суд в древней России. Опыты по истории русского гражданского права» вперше аргументовано доводить, що давньоруське право формувалося із потреб самого життя, а не законодавцем і його норми вироблялися, завдячуючи цивільному обігу та юридичним угодам. Також до нього ніхто не звертався до такого важливого інституту тогочасного права, як послушенство і, на думку вченого, його сутність виражається в чіткій підтримці самої судової процедури [93]. Ф. Леонтович у роботі «Очерки истории литовско-русского права» зробив порівняльну характеристику процесуального права за такими кодифікаційними пам'ятками, як Руська правда та Литовський Статут та довів безпосередній зв'язок процесуального права двох періодів, а також те, що в основу судочинства Великого князівства Литовського лягли положення Руської правди [170]. Під авторством М. Владимирського-Буданова виходить підручник «Обзор истории русского права», в якому вперше висвітлюється історія всіх галузей вітчизняного права з давніх часів до XIX ст., водночас автор викладає погляди інших учених при виникненні дискусійних питань з тієї чи іншої проблематики [54]. Докторська дисертація О. Кістяківського «Историко-догматическое исследование по русскому праву о пресечении обвиняемому способов уклоняться от следствия и суда» містить у собі ґрунтовний аналіз кримінального процесу, де вперше проведено його дослідження, опираючись на «доктрину еволюціонізму», сутність якої полягала про поступовість розвитку форм правового життя з тих, що їм передували [128]. М. Максимейко у своїй роботі «Опыт критического

исследования Русской Правды», використовуючи основні ідеї київської історико-юридичної школи, обґрунтував зв'язок права Литовсько-Руської держави з Руською Правдою [174]. М. Ясинський у науковій праці «К истории апелляционных судов в Польше и Литве» розкриває характерні риси апеляційного провадження Литовсько-Польської доби останньої чверті XVI ст. [315]. О. Левицький у своїй науковій розвідці «По судах Гетьманщини: нариси народного життя Гетьманщини 2-ї половини XVII віку» проаналізував архівний матеріал, що має відношення до діяльності судових органів та кримінального судочинства [164].

Значимість тих джерел для реалізації визначених завдань наукової роботи полягають у тому, що вони дають можливість розкрити сутність поглядів на судову-адміністративну практику, визначити порядок досудового проведення та судово-процесуальних дій при розгляді кримінальних і цивільних справ у різні історичні періоди функціонування національного процесуального права.

Наступною групою історико-правових джерел, що були використані нами при написанні дисертаційного дослідження, виступають праці вітчизняних правознавців другої половини XIX ст. – початку XX ст., котрі в основному визначалися необхідністю коментування Статутів галузевого судочинства та необхідністю осмислення перших результатів Судової реформи 1864 р. і коригування деяких її положень з урахуванням вимог суспільно-політичної ситуації в країні. В зазначеному контексті слід відзначити роботи таких правників, як наукова робота І. Фойницького «Курс уголовного судопроизводства», присвячена проблемам судочинства та осудності, де автор розкриває сутність процесуальних інститутів, здійснює порівняльний аналіз російського процесуального законодавства з іноземним правом [273], докторська дисертація Д. Тальберга «Гражданский иск в уголовном суде или соединенный процесс», в якій автор доводить можливість поєднання в одному провадженні цивільної та кримінальної справи. Інша робота вченого «Русское уголовное судопроизводство»

відрізняється від попередніх наукових праць подібного характеру своєю широтою проблематикою теоретичного дослідження в тодішньому кримінальному процесі [254]. Наукові доробки одного з визначних тогочасних процесуалістів В. Гордона стосуються в основному цивільного процесу, зокрема впрацях «Основание иска в составе изменения исковых требований» та «Иски о признании» автор розкриває характерні риси такого важливого елементу судочинства, як позов.

Важливими тогочасними джерелами при написанні дисертації були наукові розробки, присвячені інституту адміністративної юстиції. Заслуговують уваги праці І. Андріївського «Административный суд. Русский энциклопедический словарь», автор стверджував, що ті справи, котрі не можуть розглядатися в звичайних судах, повинні перебувати під юрисдикцією особливого розгляду, що було прототипом адміністративних судів, і до їх повноважень повинні відноситися ті справи, де однією із процесуальних сторін виступає адміністрація [3]. Важливим джерелом з цього питання є ґрунтовна двотомна робота С. Корфа «Административная юстиция в России», основні аспекти якої виражалися в порівняльному аналізі діяльності органів адміністративної юстиції Російської імперії з адміністративними судами окремих західноєвропейських країн [137]. Монографія М. Куплеваського «Административная юстиция в Западной Европе» стала своєрідним орієнтиром для подальшого дослідження адміністративної юстиції вітчизняними вченими. Проблематики адміністративної юстиції також торкнувся у своїй праці «Основные начала административного права» [96] А. Єлістратов. Автор, зокрема, вказував, що суттю адміністративної юстиції є судовий характер оскарження приватною особою рішення державного органу чи його представників; крім того науковець надавав великого значення кваліфікаційній підготовці адміністративних суддів. Також у таких працях, як «О жизнеспособности институтов предварительного производства в уголовном процессе сметанного типа», «К вопросу о достоверности свидетельских показаний»

учений надавав важливої значимості такому складовому елементу судочинства, як попередній розшук та інституції свідчень [99, 97] .

Зазначені джерельні матеріали дали змогу простежити ставлення теоретиків процесуального права до різних аспектів становлення та розвитку інституції адміністративної юстиції, формування й повноваження їх органів та незалежність і самостійність адміністративних судів від інстанцій державної влади.

Суттєве місце серед джерел займають тогочасні праці із загальної історії України, котрі мали істотний вплив на розвиток історії вітчизняного права. В ґрунтовних наукових роботах М. Грушевського, зокрема у відомій фундаментальній праці «Історія України-Руси» автор також розглядав основні аспекти судочинства, здійснив детальний аналіз діяльності копних, духовних та цехових судів і визначив їх юридичну компетенцію на різних етапах функціонування українського національного права.

М. Василенко у своїй ґрунтовній науковій розвідці «Нариси з історії Західної Русі та України» відводить місце для розкриття ролі та особливостей судової системи й судочинства у функціонуванні державного механізму в історичному зрізі [46].

При аналізі цієї групи джерел ми знаходимо нові концепції, ідеї та величезний фактичний матеріал, який став вагомим підґрунтям у проведенні досліджень зазначеної дисертаційної тематики. Водночас вони дають можливість побачити ставлення їх авторів до основних аспектів функціонування судів і судочинства на українських землях в їх хронологічному зрізі та відтворення ретроспективи українського юридичного процесу.

Незважаючи на те, що в 20-х роках у правовій науці починає домінувати марксистська доктрина становлення і розвитку вітчизняної держави і права, котра ґрунтувалася на класовому підході, вивчення окремих проблем та інститутів процесуального права, певну уяву про правову думку стосовно юридичного процесу в його історичному зрізі дають праці таких

тогочасних істориків права, як М. Василенко, великий пласт наукових публікацій котрого становлять видання історико-правового характеру «Як скасовано Литовський статут», «Правове положення Чернігівщини за польської доби». До цих видань належать також ретельно опрацьовані ним два збірники документів «Матеріали до історії українського права», що містять документи з історії судівництва в Гетьманщині наприкінці XVII ст. та «Пам'ятник української правничої культури XVIII століття» [45, 47].

Важливими є публікації досліджень з історико-правової сфери XVI–XIX ст. Є. Слабченка «Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк», «Опыты по истории права Малороссии XVII - XVIII вв.», «Соціально-правова організація Січі Запорозької», в яких учений проводить загальний опис функціонування судочинства в окремих історико-правових періодах. Важливим є погляди вченого на генезу судів та судочинства в українських землях, котрі він виклав у науковій розвідці «Судівництво в Україні в XVII – XVIII ст.» [244].

І. Черкаський у наукових працях «Поволення над трупом забитого», «Сліди домінального (панського) суду на Лівобережній Україні наприкінці XVII – XVIII вв.», «Судові реформи гетьмана К.Г. Розумовського», «Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVII-XVIII вв.» ґрунтовно аналізує судову систему, судові реформи на останньому періоді існування Гетьманщини, а також стадії судочинства [287; 288].

Також у цей період розвивається наука галузевого процесуального права, зокрема свої погляди на окремі положення ми знаходимо у працях О. Малиновського «Про студії над злочинністю та злочинцями», де автор торкається проблематики розгляду судом справи та прийняття відповідного рішення із необхідністю врахування особи злочинця [175], Є. Кельман у низці своїх праць, зокрема «Новий ЦПК і старі цивільно-процесуальні норми» [124], «Про наближення цивільного процесу до кримінального у справах» [125], «Двойное отцовство. Юридическая загадка» [126], «Прилюдність судової наради в цивільних справах» [127], розкриває основні

положення та висловлює своє бачення відносно розвитку тогочасного цивільного процесу.

О. Бутовський у своїй праці «Упрощение гражданского процесса (по материалам обследования)» акцентує увагу на основних моментах щодо реорганізації цивільного законодавства з метою покращення його ефективності [42].

Певне уявлення про правову думку стосовно генези українського юридичного процесу дають наукові праці вчених української діаспори 20-х років ХХ ст., зокрема монографії А. Яковліва «Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV–XVI століття», «Теорія доказів у цивільному процесі», «Українське звичаєве процесуальне право» та «Про копні суди на Україні» [310; 312; 311]; Р.Лащенко «Литовський Статут як пам'ятник українського права», «Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій», «Український копний процес (по карній справі) на одному прикладі» [162; 161]; М. Чубатого «Огляд історії українського права» [292].

Друга група вбирає в себе документальні джерела, а саме законодавчі акти Російської імперії. Метою використання вказаного виду джерел було виявлення взаємодії науки про юридичний процес, котру формували тогочасні вчені, та регламентацію відповідних цивільно-правових і кримінально-правових відносин. Авторка зверталася до «Свода законов Российской империи». Джерелом вивчення генези юридичної думки в українських землях, котрі входили до складу Російської імперії, першої половини ХІХ ст. слугує комплекс різнопланових історико-правових документів. Більшість аспектів, що відносяться до вчень про юридичний процес, знаходять своє відображення, опираючись на законодавчі акти, розміщені в «Полном собрании законов Российской империи». Вказане джерело права об'єднувало надзвичайно різноманітний нормативно-правовий матеріал. Для дослідників юридичного процесу велике значення мало те, що судові рішення, котрі були включені в зазначений збірник, з часом ставали

доктринальними та виступали аналогією в аналізі подібних наукових проблем.

Третю групу джерел становлять архівні матеріали, адже використання архівних матеріалів дають можливість здійснити аналіз впливу зовнішніх та внутрішніх факторів на еволюції правової думки про юридичний процес, визначивши водночас його основні риси та особливості. Зокрема, для аналізу ролі й місця українських правників у становленні та подальшого функціонування юридичного процесу в добу Української революції, авторка використовувала фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ), зокрема Ф.1064 (Рада Міністрів Української Держави), Ф.1065 (Рада народних міністрів Української Народної Республіки), Ф.1075 (Військове міністерство Української Народної Республіки), Ф.1115 (Українська Центральна Рада), Ф.1429 (Канцелярія Директорії Української Народної Республіки). У справах з цих фондів йдеться про правову політику українських урядів щодо структури та функцій Генерального суду, ліквідації волосних і сільських судів, компетенцію Судових палат, утворення та функції Державного Сенату, утворення Надвищого суду, про компетенцію мирових судів. Матеріали фондів охоплюють період 1917-1920 рр., у тому числі добу Української Центральної Ради, Української держави гетьмана Скоропадського, Директорії УНР. Це дало змогу висвітлити основні аспекти впливу вітчизняних теоретиків права на юридичний процес в ці різні періоди відродження Української державності, порівняти їх, показати загальне та особливе в судочинстві кожного з цих періодів.

До четвертої групи джерел ми віднесли довідкові видання, історичні та правові енциклопедії та публіцистику. Також одним із важливих джерел при написанні дисертації стали матеріали періодичної преси. Реакція правників на проведення Судової реформи 1864 р., ут.ч. і в Україні, активно висвітлювалася багатьма періодичними виданнями («Судебный вестник», «Журнал министерства юстиции», «Юридический вестник»). Особлива

цінність преси полягала в тому, що періодичний друк оперативно реагував на проблеми, що виникали в ході проведення судової реформи і діяльності судової системи (недостатньо високий рівень освіти судових діячів, повільність судочинства, проблема авторитету мирових суддів у суспільстві та ін.). Використовувалися також матеріали з такого впливового періодичного видання, як «Правительственного вестника», російської щоденної газети, що виходила при головному управлінні в справах друку. В них публікувалися розпорядження і повідомлення уряду, внутрішні і зарубіжні вісті, статті і рецензії на книги. Із щомісячного історичного видання «Русская старина» ми взяли окремі матеріали, зокрема про ставлення царського уряду до введення інституту адвокатури.

Для дослідження особливостей ставлення українських теоретиків права на переформатизацію юридичного процесу в радянські часи – 1920-ті рр. – достатньо широко використовувалися матеріали з журналу «Еженедельник советской юстиции» за 1922 –1929 рр., зокрема щодо дискусії про зміст галузевих процесуальних кодексів, про роль захисту, прокуратури в кримінальному процесі при радянській владі та ін. Також були використані аналітичні та статистичні матеріали, різноманітні довідки, звіти та огляди діяльності судів, прокуратури, інформація про окремі кримінальні справи з таких спеціалізованих юридичних видань цього часу, як «Бюлетень НКЮ», «Рабочий суд», «Советское государство», «Советское строительство», «Революция права», «Судебная практика». Стали в нагоді і статті, замітки з проблематики процесуального права та з деяких загальнополітичних газет. Зокрема, в газеті «Правда» публікувалися директивні статті щодо загального розвитку та стану радянської юстиції, підводилися підсумки деяких дискусій, безпосередньо пов'язаних з кримінальним процесом (наприклад, щодо ролі захисту в кримінальному процесі), викривалися помилки і вказувалися недоліки в діяльності окремих судів та судової системи в цілому.

П'яту групу джерел становить довідкова та енциклопедична література. Корисною в дослідженні була різноманітна довідкова та енциклопедична література як дореволюційних часів, так сучасна. Зокрема, були використані матеріали з п'ятитомника «История Правительствующего Сената за двести лет. 1711-1911 гг». (1911 р.) Стали в нагоді і матеріали з «Антології української юридичної думки: В 10 т. (Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. – зібрання творів (їх частин) українських правознавців XVIII – початку XIX ст., видане у 2002-2005 рр. під егідою Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Також використовувалися багатотомні енциклопедичні словники Ф.А. Брокгауза і І.А. Ефрона.

Таким чином, для історико-правового дослідження особливостей формування та подальшої еволюції української правової думки на юридичний процес у XIX ст. – 20-х рр. XX ст. є достатня джерельна база, проте значна частина на сьогодні ще не повністю досліджена. Комплексне вивчення проаналізованої джерельної бази дозволило нам об'єктивно розкрити природу та зміст правових вчень правознавців, котрі працювали на українських землях протягом досліджуваного періоду.

З метою більш ґрунтовного розкриття предмета дослідження необхідно дотримуватися методології самого дослідження. Методологічним підґрунтям дослідження української правової думки про юридичний процес, на наш погляд, повинна бути система методів, прийомів та принципів наукового пізнання процесів та що відноситься до філософських, загальнонаукових та спеціально наукових методологічних інструментів.

Базуючись на такій методології є обґрунтованим застосування положень теорії держави і права, історії держави та права, цивільного процесу, кримінального процесу, адміністративного процесу, філософії права та інших галузей науки.

Застосування філософської системи методів дало нам можливість всебічно розкрити наукову проблематику, що визначена в дисертаційній

роботі, в динаміці її розвитку, а також аргументовано проаналізувати особливості становлення та етапи подальшого розвитку української правової думки на юридичний процес.

Основу філософських методів наукового пізнання склав *діалектичний метод*, використання якого дозволило простежити найважливіші тенденції розвитку вчень про юридичний процес у визначених в дисертації хронологічних рамках, їх національні риси та особливості, основні етапи зародження, становлення і функціонування, суперечливість їх еволюції, а також генезу формування на їх концепціях правових норм, інститутів, кодифікацій та ідей.

Застосування *загальнонаукового методу* дало нам можливість отримати нову інформацію про навколишню реальність, заглибитися в сутність процесів, що відбувалися в певний історичний період, а також розкрити закони та закономірності формування, розвитку та подальшого функціонування об'єкта дослідження.

Для проведення нашого наукового дослідження головним є *логічний метод*, в основу якого покладено прийоми аналізу та синтезу, індукція й дедукція, що дає можливість провести конкретний історико-правовий аналіз при вивченні та обробці джерел і літератури, обґрунтуванні теоретичних висновків – вони дозволили висвітлити стан дослідження низки наукових аспектів теми, зокрема погляди правників на формування та подальший розвиток адміністративної юстиції за російським імперським законодавством на українських землях у ХІХ ст. – на початку ХХ ст. Використання передбачених цим методом логічних законів та правил дає можливість проаналізувати дефініцію поняття «юридичний процес», «процесуальне право» та його концептуальні засади. Загалом, за допомогою використання прийомів логічного методу окреслено основні етапи становлення та розвитку української правової думки на юридичний процес у визначених в дисертаційній роботі хронологічних межах, а також сформульовано як висновки до розділів, так і загальні висновки наукового дослідження.

Системно-структурний метод дав можливість провести дослідження правової думки про юридичний процес як цілісної системи цінностей та пріоритетів. Цей метод дав можливість встановити внутрішні зв'язки між окремими концепціями й доктринами, що існували між тогочасними юридичними школами, та логічно поєднати окремі положення й підходи вчень істориків права. За його допомогою виявлено структурні зв'язки між окремими доктринальними теоріями та його елементами на різних етапах розвитку процесуального права. Метод дозволив виділити з усієї взаємозв'язаної структури правових вчень її окремі елементи, в яких найяскравіше відображені особливості конкретних державних інститутів і правових систем, що є дотичними до юридичного процесу. Завдання системного аналізу, до якого відноситься структурний і функціональний методи, полягало в тому, щоб дати цілісну комплексну картину історії становлення та розвитку української процесуальної думки про юридичний процес.

Використання *порівняльно-історичного методу* дозволило нам виявити загальне і особливе в розвитку української правової думки про юридичний процес на різних історичних відрізках його розвитку в період XIX ст. – 20-х рр. XX ст., показати спадкоємність, котра засвідчує про безперервність розвитку науки про юридичний процес як складової вітчизняної правової науки. Цей метод дав змогу зіставити законодавчі акти і правові норми, розроблені в різні періоди нашої історії, а також скласти уяву про основні тенденції і напрями розвитку теорії юридичного процесу з врахуванням національних особливостей права.

За допомогою вказаного методу було здійснено аналіз та зіставлення даних, виявлених в архівних матеріалах, документальних та періодичних виданнях, а також положень та висновків, що містять наукові праці з досліджуваної проблеми. Крім того, було узагальнено інформацію щодо еволюції поглядів на юридичний процес на різних етапах його розвитку в

конкретно-визначених хронологічних рамках та вироблено власну авторську позицію.

У роботі широко використовувався метод *діахронного порівняння*, який дає можливість характеризувати знання в їх динаміці становлення та розвитку, зокрема наукові ідеї вчених-процесуалістів щодо основних аспектів судових стадій процесу досліджувалися відповідно до хронологічних рамок дисертації, а саме – в періоди у складі Російської імперії (дореформенний і післяреформенний), доби Національної революції та громадянської війни і радянський період 1920-х років. За допомогою згаданого методу ми також виявили закономірності та особливості, властиві вченням про процесуальне право як таке, так і як необхідна складова правової політики, котру проводила державна влада в різних історичних періодах. Використання хронологічного та діахронічного методів дали змогу визначити рубежі відліку в історико-правових вченнях щодо розвитку вітчизняного кримінального та цивільного судочинства на певних хронологічних відрізках його розвитку.

Робота над дисертацією здійснювалася з використанням можливостей *формально-юридичного методу*, що застосовувався при аналізі теоретичних концепцій про зміст, принципи кримінального, цивільного та адміністративного процесу, а також значимість цих концепцій у законодавчій діяльності. Такий метод історико-правового дослідження в комплексі з іншими методами дає можливість детально вивчити техніко-юридичну і нормативну сторони права.

Як методологічна основа важливе значення мав термінологічний аналіз, пов'язаний із визначенням правових понять, категорій і їх значень у давньоруському середньовічному праві в контексті досліджуваних джерел. Він створює умови для з'ясування сенсу і суті правових явищ і правових інститутів не лише в їх статичному стані, але і в процесі еволюції, взаємозв'язку з іншими соціально-політичними явищами, правосвідомістю і правовою культурою.

У дисертації також використовувався *історико-типологічний метод*, який дозволив виділити у вченнях про юридичний процес тісно взаємопов'язані одиничне, особливе і загальне. Встановлення та подальший розвиток поглядів на процесуальне право є не однолінійним явищем, а зміною одних якісних станів іншими, має свої істотно відмінні стадії, виділення яких також є важливим завданням при аналізі їх ретроспективи. Дослідження генези теорії процесуального права мало на меті виявити загальне в одиничному, з одного боку, і виділити стадіальне в еволюційному циклі, з іншого.

Використання *історико-генетичного методу* дало можливість послідовно виявити основні характеристики, функції та зміни правових вчень про юридичний процес у його історичному русі, що дозволило якнайближче наблизитися до відтворення реальної історії об'єкта, показати причинно-наслідкові зв'язки і закономірності історичного розвитку в їх безпосередності, а історичні події і осіб (в нашому випадку правознавців, які займалися вивченням та розробкою даної проблематики) охарактеризувати в їх індивідуальності і образності. Історико-генетичний метод використовувався нами, передусім, для аналізу змін у поглядах на юридичний процес і він дав можливість простежити найважливіші причинно-наслідкові зв'язки, диференціювати та виокремити головне в історичному розвитку, специфіку такого розвитку на певних етапах і одиничні деталі, пов'язані з відмінностями історичної епохи, особливостями нашої держави та національної психології.

Усі зазначені методи, котрі були нами використані при виконанні дисертаційного дослідження, дали змогу узагальнити теоретичний та фактичний матеріал, виділивши з нього загальне й особливе в концепціях учених-правознавців XIX ст. – 20-х рр. XX ст., зрозуміти спадкоємність ідей на різних етапах розвитку української правової думки про юридичний процес. Добираючи методи дослідження, авторка брала до уваги важливі концептуальні положення, що були розроблені провідними вченими, а

також змістовні висновки й узагальнення, що дало можливість належному осмисленню й формуванню принципів положень дисертаційного дослідження.

Методологічною основою наукової роботи стали базові принципи дослідження, котрими послуговується сучасна вітчизняна та зарубіжна історико-правова наука та які гарантують об'єктивне й усебічне висвітлення процесу примноження історико-правових знань. Через це ми опиралися на принципи історизму, об'єктивності, системності, всебічності, наступності, плюралізму, де їх дотримання також дали можливість зрозуміти особливості правотворчої та правозастосовної діяльності правників у процесі розробки певної моделі вітчизняного юридичного процесу.

Основоположним методологічним принципом історичного наукового мислення й дослідження для історика права і сьогодні є *принцип історизму*, котрий покликаний допомогти відновити картину минулого для сьогодення. Увага до історичного контексту, усвідомлення відмінностей між минулим і сьогоденням є актуальним для будь-якого історико-правового дослідження. Авторка намагалася чітко дотримуватися цього принципу, досліджуючи процеси, події і факти у хронологічній послідовності з урахування тогочасної суспільно-політичної ситуації. Відповідно до цього принципу здійснювався підхід до того чи іншого вчення, ідеї, концепції історично, розглядаючи їх у контексті епохи, враховувалося, як це вчення складалося, розвивалося, які етапи у своєму розвитку пройшло, яку роль відіграло в подальшому розвитку історії держави та права. Динаміка змін у процесуальному праві аналізувалася у контексті конкретних історичних подій, у взаємозв'язках з іншими державно-правовими явищами. Використання цього методу дозволило нам виявити основні елементи об'єкта, що вивчається, і зміни, що відбуваються в ньому, з метою розкриття їх змісту і взаємозв'язків. Дотримання принципу історизму в тісному зв'язку з *принципом детермінізму* дало можливість розглянути еволюцію процесуального права в його динаміці, під час якої всі складові елементи розвивалися в часі, та

простежити вплив темпорального фактору на даний об'єкт у сукупності. Він також дав змогу провести аналіз реформ, пов'язаних з процесуальним правом, у взаємозв'язках та причиново-наслідкових зв'язках. Використання цього принципу сприяло сутності державницьких процесів, що були зумовлені реформами, та стану їх висвітлення в науковій літературі. Принцип детермінізму дав можливість співвіднести реформаторські процеси на різних рівнях і водночас у нерозривному поєднанні усіх секторів реформованої правової системи. Саме завдячуючи методологічним вимогам принципу історизму, можна виокремити етапи реформування різних складників правової системи та визначитися з їхніми часовими інтервалами (прикладом може бути судова реформа 1864 р. та її подальше згортання у вигляді контрреформи, а потім повернення до неї на початку ХХ ст.). Критеріями для визначення етапів можуть стати якісні зміни в правовій системі, які вплинули на характер публікацій, чим змінили погляди широких верств суспільства.

У своєму дослідженні ми намагалися неухильно дотримуватися *принципу об'єктивності*, який передбачає неупередженість в оцінюванні джерел та фактів, незважаючи на авторський суб'єктивізм, особливо це відноситься до вивчення поглядів тих авторів та посадовців, які були негативно налаштовані до реформ ХІХ ст., а також висновків радянських істориків права 20-х рр. ХХ ст. з ідеологічним підтекстом. Цей принцип також сприяв вмінню виокремлювати необґрунтовані суб'єктивні висновки окремих авторів та відповідно уникати категоричності. З метою реалізації цього принципу дисертантка прагнула забезпечити репрезентативність джерел за видовими, якісними та кількісними показниками й, досягнувши їх повноту, переконатися в достовірності. Використання принципу об'єктивності дало змогу неупереджено проаналізувати джерельну базу, праці та погляди вчених-правознавців різних генерацій та наукових шкіл – дореволюційних, радянських, з діаспори, сучасних українських та російських протягом значного історичного періоду.

Вивченню хронології реформ правової системи з урахуванням історико-правових періодів розвитку процесуального права та аналізу трансформації поглядів науковців залежно від суспільно-політичних обставин тієї чи іншої епохи сприяв *принцип наступності*.

Принцип плюралізму дав змогу скласти концептуальне підґрунтя дібраних джерел і репрезентувати ліберальну, консервативну, західноєвропейську, вітчизняну та російську інституціональні течії в історико-правовій науці, а також урахувати й показати різні погляди на проблеми перетворень правової системи в Російській імперії.

Отже, зазначені принципи заклали основу для дослідження авторкою тих проблемних питань, котрі мали місце під час формування та подальшого розвитку української правової думки про юридичний процес XIX ст. – 20-х рр. XX ст.

Висновки до розділу 1

Аналіз теоретико-методологічних основ дослідження та джерельної бази української правової думки про юридичний процес дає підстави зробити такі висновки:

1. У процесі історичного правового розвитку поняття «юридичного процесу» набуло самостійного значення в сучасному його розумінні лише на завершальному етапі розвитку суспільства. Наука про юридичний процес як самостійна галузь правових знань починає формуватися на стиках XIX ст. – XX ст. з перших розробок, що стосувалися проблематики в окремих галузях процесуального права. Згодом поняття юридичного процесу почало розглядатися як єдина галузь права, що побудована на загальних спільних засадах, а окремі види галузей процесу як її складові елементи. В радянській науці поступове розширення поняття юридичного процесу призвело до розмивання меж і втрати його специфіки, через що в рамках загальної теорії

права виникла необхідність в обґрунтуванні іншого розуміння юридичного процесу.

2. Серед сучасних учених-процесуалістів є представники так званого «широкого» та «вузького» підходів до розуміння змісту та сутності юридичного процесу. З поняттям «вузького» підходу вони ототожнюють судову діяльність або основні види юрисдикційної діяльності залежно від механізму її реалізації, а прихильники «широкого» розуміння юридичного процесу вважають, що він загалом забезпечує будь-який вид правової діяльності включно із правотворчою діяльністю.

3. При аналізі джерельної бази дослідження встановлено основні позиції та об'єктивно виважені підходи для комплексного вивчення української правової думки про юридичний процес протягом XIX ст. – 20-х рр. XX ст.

4. Джерельна база дисертаційного дослідження є надзвичайно широкою та для виконання поставлених завдань було опрацьовано матеріали за такими видами джерел, як:

– *наукові праці* енциклопедистів юридичного процесу першої половини XIX ст. (С. Десницького, О. Куніцина, Я. Баршева), також дослідників генези українського судочинства (О. Рейца., І.Ф.Г. Еверса, В. Ліновського, М. Іванішева); праці вітчизняних правознавців другої половини XIX ст. – початку XX ст., присвячених галузевому юридичному процесу (І. Фойницького, Д. Тальберга, В. Гордона, М. Куплеваського, А. Єлістратова, О. Малиновського, І. Андріївського, С. Корфа); наукові праці, присвячені проблематиці юридичного процесу в її хронологічному зрізі (С. Пахмана, В. Демченка, М. Ланге, М. Дювернуа, Ф. Леонтовича, М. Владимирського-Буданова, М. Максимейка, М. Ясинського, О. Левицького); праці із загальної історії України, котрі мали істотний вплив на розвиток історії вітчизняного права (М. Грушевського, Д. Багалія, Д. Міллера,); історико-правові розвідки дослідників 20-х рр. XX ст. (М. Василенка, Є. Слабченка, І. Черкаського);

науковий доробок учених української діаспори 20-х років (А. Яковліва, Р. Лащенко, М. Чубатого).

– *архівні матеріали*, що складаються з документів про юридичний процес, знаходять своє відображення, опираючись на законодавчі акти, розміщених у «*Полном собрании законов Российской империи*»; фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ), в добу Української революції.

– *періодична преса*. Одним із важливих джерел при написанні дисертації стали матеріали періодичної преси, а саме періодичні видання другої половини XIX ст. – поч. XX ст. («*Судебный вестник*», «*Журнал министерства юстиции*», «*Юридический вестник*», «*Правительственного вестника*», «*Русская старина*»); для дослідження особливостей формування правової думки про юридичний процес у 20-ті роки джерельним підґрунтям були матеріали з таких юридичних видань, як: «*Еженедельник советской юстиции*», «*Бюлетень НКЮ*», «*Рабочий суд*», «*Советское государство*», «*Советское строительство*», «*Революция права*», «*Судебная практика*».

– *довідкова та енциклопедична література*. Корисною в дослідженні була різноманітна довідкова та енциклопедична література як дореволюційних часів, так й сучасна, зокрема: «*История Правительствующего Сената за двести лет. 1711-1911 гг.*», «*Антології української юридичної думки*», також багатотомні енциклопедичні словники Ф. Брокгауза і І. Ефрона .

6. Для історико-правового дослідження особливостей формування та подальшої еволюції української правової думки про юридичний процес у XIX ст. – 20-х рр. XX ст. є достатня джерельна база, проте значна частина на сьогодні ще не повністю досліджена. Комплексне вивчення проаналізованої джерельної бази дозволило нам об'єктивно розкрити природу та зміст правових вчень правознавців, котрі працювали на українських землях протягом досліджуваного періоду.

7. Дослідження української правової думки про юридичний процес здійснено на основі традиційних і модерних принципів, підходів, методів, прийомів та засобів дослідження, при тому до уваги бралася не тільки класична юридична методологія, але й доповнювалася елементами методологічного апарату історичної та філософської наук.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВА ДУМКА ПРО ЮРИДИЧНИЙ ПРОЦЕС У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

2.1 Встановлення юридичної процедури на українських землях у складі Російської імперії

Особливістю процесуального права на українських землях у складі Російської імперії початку ХІХ століття була відсутність уніфікації. Тогочасне загальноросійське законодавство про судоустрій та судочинство функціонувало на підставі указів Катерини ІІ тільки відносно судів цивільної процесуалістики. З часів гетьманщини на Правобережній Україні діяли різноманітні за своїми повноваженнями державні установи та судові інстанції, через це з метою інкорпорації царський уряд почав вживати заходи щодо підпорядкування судочинства загальноімперським правовим нормам [118, с. 360].

У часи правління імператора Павла І на території України судочинство у своїй діяльності повернуло до місцевих звичаїв та відповідних старих норм. Унаслідок цього на Правобережній Україні знову починає функціонувати частково польське судочинство, що опиралося на законодавство часів Речі Посполитої, а на Лівобережній Україні відновлює свою діяльність власне українське судочинство. Одночасно наказом Малоросійського генерального суду, на доповнення імператорського наказу 1797 року, скасовуються кримінальна та цивільні Палати [279, арк. 1-9].

У подальшому така ситуація не відповідала загальноімперським діям на українських землях щодо інкорпораційної політики. З цією метою наказом Миколи І від 1831 року на Правобережній Україні починає запроваджуватися судова система за російським взірцем, але незважаючи на її уніфікацію, вона ще певний час зберігала характерні риси, котрі були притаманні судовій системі за Литовським Статутом. Наступним кроком

стало проголошення імператорського наказу 1840 року щодо запровадження на всій території українських земель Зводу законів Російської імперії 1832 року [61, с. 47], що в результаті призводить до остаточної втрати чинності Литовського Статуту. Наступним кроком до інкорпорації законодавства став Березневий указ 1843 року, який проголошував застосування на території Чернігівської та Полтавської губерній тільки тих норм місцевого права, котрі не входили до Зводу законів Російської імперії.

Отже, можна стверджувати, що з 1840-х років власне українське процесуальне право на українських землях у складі Російської імперії було в основному ліквідовано та замінено загальноросійським.

Не була уніфікована на початку XIX ст. й судова система, так судоустрій на Лівобережній Україні був приведений у відповідність до функціоналу судових установ, що діяли по всій території Російської імперії [232, с. 67]. До першої інстанції відносилися суди, під юрисдикцією котрих перебував розгляд справ цивільного характеру. На українських землях діяли земські суди, в компетенції яких був розгляд справ дворянства та вільних селян, які проживали у відповідних сільських адміністративно-територіальних одиницях. У містах судовим процесом відали магістратські та ратушні суди, до повноважень котрих відносився розгляд справ міщан й купців. Поміщики наділялися судовими повноваженнями щодо розгляду справ кріпосних селян через так звані поміщицькі суди.

На рівні губерній функціонували губернські суди, котрі водночас були наділені повноваженнями судів другої інстанції. Їм були підсудні справи цивільного характеру (розглядала палата цивільного суду), також до їх компетенції входило оформлення угод стосовно кріпаків, котрі проживали на території відповідної губернії [92, с. 233].

У губернських містах продовжили свою діяльність позастанові совісні суди, основними функціями яких було не стільки покарання, як примирення сторін конфлікту на умовах, котрі визначав сам суд. Склад суду формувався з представників громадськості, церкви та родини через стану виборність.

Представники дворянських станів, а також інших соціальних груп обирали до складу суду місцевих авторитетних та відповідальних діячів, котрі користувалися повагою серед місцевого населення та були наділені необхідними моральними якостями для здійснення відповідних судових повноважень. Основним завданням зазначеного суду було не покарання, а виховання в підсудного почуття відповідальності за вчинене правопорушення. До юрисдикції судового органу відносився переважно розгляд земельно-майнових спорів, сімейно-шлюбних відносин та незначні справи кримінально-правового характеру. В прийнятті постанови совісний суд більше виконував функції посередника, ніж судового органу, й мав рекомендаційний характер та виконувався при умові досягнення процесуальними сторонами мирного вирішення конфлікту [295, с. 444].

Для розгляду цивільних спорів, що стосувалися осіб без чіткого визначення приналежності до того чи іншого стану, наприклад різночинців, чи відносно військовослужбовців, котрі за об'єктивними службовими обставинами перебували за межами свого постійного місця проживання, функціонували так звані надвірні суди [246, с. 37-42].

У Полтавській та Чернігівській губерніях Лівобережної України функціонувала судова система, що була тотожною системі судочинства Правобережної України.

На землях Правобережної України, зокрема у Волинській, Київській та Подільській губерніях, діяла судова система на основі законодавства Речі Посполитої. За своєю структурою у вказаних губерніях функціонували повітові суди, до компетенції котрих відносився розгляд справ дворянства та селянства, підкоморські суди як перші інстанції, де розглядалися земельні спори, та міські й ратушні суди, котрі були наділені повноваженнями щодо розгляду судових спорів мешканців міст. Найвищим судовим органом був головний суд, котрий на цей час у своїй структурі вже мав департамент з цивільних справ та виступав в якості апеляційної інстанції відносно винесених рішень, вказаних попередньо, судових установ [61, с. 45].

Крім зазначених судів до судової реформи 1864 року на українських землях у місцях компактного проживання іноземних колоністів функціонували так звані особливі суди, що були наділені повноваження з розгляду їх судових спорів. Також у зв'язку з початком війни Російської імперії з Наполеоном для підняття національного духу царський уряд дозволив проводити розгляд судових спорів громадськими судами в місцях компактного розташування козацьких осередків. Проте незважаючи на те, що козацьке право почало втрачати свою значимість, основним нормативно-правовим джерелом їх діяльності було звичаєве право та судові прецеденти [136, с. 129-132].

Отже, у першій половині XIX ст. судова система в українських землях, що входили до складу Російської імперії, була неоднорідною та мала розгалужений становий характер, відзначалася розгалуженістю судових інстанцій, котрі функціонували на основі різноманітних джерел права. Проте в 30-х рр. XIX ст. царський уряд почав вживати заходи відносно уніфікації судової системи України та приведення її до відповідності загальноросійського взірця [251, с. 227].

На початку XIX ст. у правовій системі ще не завершився поділ процесуального законодавства на кримінальний та цивільний процес, проте потрібно констатувати, що починає проявлятися чітка тенденція до формування такого поділу. При здійсненні аналізу особливостей формування тодішньої нормативної бази з процесуалістики можна вже визначити окремі галузі права.

Характерною рисою цивільного судочинства початку XIX ст. була регуляція порядку розгляду та вирішення цивільних справ у судах з посиленням на наявну різноманітність джерел права. Базовим джерелом цивільного процесуального права був «Основний закон Російської імперії» 1802 року. Зазначений розпорядчий документ забороняв у судовій практиці користуватися звичаєвими правовими нормами, за винятком тих випадків, коли їх застосування було необхідним та передбачалося іншою нормою

права, як правило, це був розгляд судових справ чужинців та місцевих селян. Це вказує на функціонування в окремих губерніях (Київській, Волинській та Подільській) частини норм Литовського статуту, котрі за своєю суттю розглядалися не як норми закону, а як норми звичаєвого права.

Більшість законів цивільного процесу, що діяли на території Російської імперії в першій половині XIX ст., були анахронізмами та не відповідали вимогам часу. Основна частина з них ґрунтувалися на нормах, котрі були сформульовані в Соборному Уложенні 1649 р., Статуті Військовому 1716 р., а також указі «Про форму суду» 1723 року [232, с. 105].

Із прийняттям Зводу законів Російської імперії та набрання його чинності в 1835 році він почав поступово поширюватися на всі українські губернії. Позитивним моментом у прийнятті зазначеного систематизованого акта було усунення розбіжностей, казуїстики та розкидання по різних правових актах норм діючого законодавства. Проте, на думку відомого представника науки цивільної процесуалістики кінця XIX – початку XX століть І. Енгельмана, кодифікатори Зводу законів механічно з'єднали постанови десятої глави Уложення 1649 року та недосконалі нормативно-розпорядчі документи, що вийшли пізніше [61, с. 46]. Така уніфікація цивільно-процесуального законодавства, а також відсутність чітких формулювань негативно впливало на якість судової практики в розгляді цивільних спорів.

Особливістю цивільного судочинства дореформеного періоду було поширення компетентності судів не тільки на судові, але й адміністративні функції. Так, при вивченні архівів повітових судів Правобережної України 50-х років XIX століття встановлено, що більшість розглянутих справ мали не судовий характер, а входили до розгляду функцій адміністративних органів. До компетенції вказаного судового органу відносилися нотаріальні дії та розгляд опікунських дворянських справ, що давало підстави Державній раді стверджувати про втрату судовими інстанціями через такі дії необхідних повноважень та властивостей як судова інстанція [297, с. 61].

Громіздка структура судових установ, відсутність злагодженості та чіткого визначення підсудності на загальному законодавчому рівні не давало змоги здійснювати судові дії більш спрощено та кваліфіковано. Судові інстанції при розгляді справ застосовували законодавчі акти, опираючись на власні традиції, а не на букву закону, а для завершення самої справи не існувало єдиних стандартних вимог. Це призводило до судових розсудів щодо тлумачення застосування тієї чи іншої норми процесуального права під час вирішення справи. В результаті така ситуація в судовій практиці призвела до поширення зловживань на всіх рівнях судових інстанцій.

Як уже зазначалося, серед найбільш критичних недоліків тогочасної цивільної процесуалістики була громіздка не впорядкована структура судових органів, а саме: один загальний, чотири головних та шістнадцять особливих. Така ситуація призводила до ускладнень та бюрократизації самої процедури розгляду цивільних справ. Крім того, існував поділ цивільного судочинства на примирине та примусове, а примусове у свою чергу поділялося на розгляд позовних справ та справ, що стосувалися права володіння вотчиною. Окрему градацію мали позовні справи, а саме справи про завдання шкоди, кривди, самочинне заволодіння майном, а також швидко закінчувані справи, до них відносилися випадки невиконання зобов'язань.

У своїй основі цивільний процес був інквізиційним, що підтверджується наявністю практики поліцейських проваджень через примирювальне вирішення цивільних судових спорів. Незважаючи, що при розгляді аналогічних справ були присутні окремі елементи змагальності. Проте вони містили чисто формальний зміст. Сам процес розпочинався з подачі потерпілою стороною позовного прохання, але водночас процес можна було розпочинати й без наявності позовної заяви, при тому повідомивши відповідний компетентний правоохоронний чи адміністративний орган, котрий відповідно в обов'язковому порядку повинен був зібрати необхідну інформацію з метою розгляду справи. Збір необхідної

документації часто затягувався з метою використання в корисних цілях, що слугувало способом до усунення відповідальності при виконанні тих чи інших необхідних процесуальних дій, особливо такі свавілля проявлялися при виконанні рішень органами поліції [61, с. 49].

Особливість розшукового процесу, а також наявність канцелярської таємниці судочинства негативно впливало на процесуальні дії та фактично позбавляло процесуальні сторони процесуальних прав. Під час підготовки до судового процесу з цивільних справ сторони могли лише подати до судової інстанції такі документи, як прохання, відповіді, заперечення і спростування. Проте при подальшому розгляді справи кількість документів могла збільшитися до півтора десятка, що створювало умови для затягування судового розгляду. Під час процедури на заявлену вимогу позивач отримував відповідь від іншої сторони процесу, котрий мав право заперечити вказані вимоги власними доказами, а сама процедура обміну претензійними документами могла затягуватися не тільки на місяці, а й часто на роки. Рішення щодо кількості поданих документів для вирішення справи приймав сам суддя, після чого судова канцелярія за відповідними матеріалами з цивільної справи робила витяг, який мав назву екстракт [117, с.180].

У випадку незгоди котроїсь із сторін зі змістом екстракту вони мали право після ознайомлення з ним звернутися з проханням про внесення доповнень чи інших змін до витягів зі справи. Після завершення підготовчого етапу досудового розгляду наступним кроком було визначення підсудності, котре могло затягуватися на кілька місяців.

Обговорювання та подальше ухвалення по суті справи відбувалося в закритому режимі. Під час засідання суду секретар оголошував зміст екстракту, потім ухвалювалося рішення та підписувалося суддями. Оскільки в тексті самого екстракту містилися закони, котрі слугували підставою для вирішення справи, то її судовий розгляд по суті мав формальний характер та виражався у формі схвалення висновків екстракту.

Надалі справа направлялася до вищих судових інстанцій. Так, після розгляду в повітовому суді справа направлялася до губернської цивільної палати. Наступною судовою інстанцією був департамент Сенату, а згодом справа переходила до загальних зборів Сенату. Окремі складні справи могли направлятися для прийняття рішення із Сенату до Державної ради, але якщо зазначений орган скасовував судові рішення, справа знову поверталася назад і повинна була по-новому пройти всі перераховані судові інстанції [297, с. 63].

Підсумовуючи, можна зазначити, що суттєвим недоліком тогочасного цивільного судочинства було втручання казенних та державних майнових палат у цивільні справи під виглядом надання відповідних висновків по суті самої справи. Поліція також наділялася компетенціями щодо розслідування окремих цивільних справ та прийняття відповідних рішень по них. Були відсутні уніфіковані вимоги щодо залучення до розгляду цивільної справи третіх осіб. Не було стандартних вимог стосовно обов'язковості викладення мотивів при підготовці судового рішення. Існувала практика щодо стягнення штрафів на підставі подання необґрунтованих позовів та апеляційних скарг.

На початку XIX століття ми знаходимо початки відокремлення кримінально-процесуальних норм права від кримінальних, зокрема Книга друга Зводу законів російської імперії (1812 року) містила закони «Про судочинство за злочинами».

У цей період кримінальний процес залишався інквізиційним, а саме судочинство не знало чітких понять кримінально-процесуальних функцій та не визначало правового статусу учасників кримінального судочинства. Законодавство не регулювало компетенцію учасників судового процесу, а провідна роль відводилася суду, який був повністю під впливом адміністративної влади.

За своєю суттю провадження кримінальних справ відповідно до Зводу законів поділялося на три стадії: досудове розслідування, суд та виконання судового вироку. Під час першого етапу слідства або попереднього

встановлювалося, чи дійсно подія мала місце та містила в собі ознаки злочину, що вказують на це діяння, а другий етап мав ознаки формального слідства [273, с.34].

Проведення слідчих дій та подальше виконання судового вироку відносилось до компетенції поліції, зокрема: в повітах слідчі дії проводилися силами земської поліції, а в містах відповідно міської поліції. Для розслідування найбільш важливих чи резонансних справ губернатором створювалися спеціальні слідчі комісії, до складу яких обов'язково мали входити чиновники різноманітних адміністративних органів управління чи військових відомств.

Підставою для проведення попередніх слідчих дій мав бути передбачений законом один із таких приводів: повідомлення чи звичайне донесення інформації про відомі ознаки злочину; донос в обвинуваченні певної особи в злочині; скарга потерпілої сторони; явки в поліцію з повинною. Органи поліції відповідно розпочинали слідчі дії незалежно від змісту відомостей, котрі до них надійшли.

При проведенні формального слідства використовувався весь інструментарій слідчих дій з метою остаточного з'ясування, чи дійсно та в якому вигляді й ступені було вчинено конкретний злочин і чи заслуговує обвинувачений на покарання. Під час проведення вказаного етапу слідства необхідно було зібрати та внести до протоколів усі докази, найважливішим з яких було власне зізнання обвинуваченого [286, с.742].

Позитивною стороною дореформеного кримінального процесу можна вважати закріплення в Зводі законів норми щодо захисту особи. Важливим є встановлення норм відносно проведення допиту особи на стадії попереднього слідства тільки за наявності прямих доказів і залучення обвинуваченого в проведенні відносно нього слідчих дій при наявності для цього достатніх підстав. Обвинувачений під час проведення проти нього формального слідства мав право захищати свої показання, а слідчий орган, відповідно, зобов'язаний був перевірити ці пояснення. Закон про судочинство надавав

можливість звинуваченому захищати себе представленням будь-якої інформації на власну користь, також відносно нього заборонялося проводити упереджені допити із застосуванням тортур та жорстокості. Статті Зводу передбачали встановлення вини особи тільки через суд, що дає підстави стверджувати про початки формування принципу презумпції невинуватості [235, с.246].

Відносно інституту доказів на початку ХІХ століття продовжувала функціонувати теорія формальної оцінки доказів. За своєю структурою докази поділялися на досконалі та недосконалі. До першого виду належали докази, котрі повністю усували сумніви щодо невинуватості обвинуваченого, серед них найважливішими вважалося особисте зізнання обвинуваченого, також особисто визнані письмові докази, висновки медичної експертизи, показання двох і більше свідків, котрі ідентичні у своїй інформації та не були запереченні обвинуваченою стороною. Недосконалими вважалися такі визначені законом докази, як зізнання підсудного за межами ведення слідчих дій та підтвержені свідками; показання тільки одного свідка та докази, що були отримані під час проведення обшуку. При наявності слабкої доказової бази обвинуваченого могли залишити в статусі підозрілої особи або віддати на поруки під гарантії належної поведінки. Проте особу, залишену під підозрою, міська чи селянська громада могла його не прийняти у своє середовище на поруки, тоді її відправляли на заслання в Сибір [251, с. 184].

Як зазначалося попередньо, найважливішим доказом у загальній доказовій системі вважалося власне зізнання обвинуваченого. З метою належної фіксації доказів питання та відповіді записувалися в матеріалах справи, скріплювалися підписами слідчого, обвинуваченого та представників від станів. З метою перевірки правдивості показань свідків та встановлення істинності при наявних протиріччях практикувалося застосування очної ставки. При умові розбіжностей у показанні свідків закон надавав перевагу словам більшості свідків, також перевага надавалася залежно від статті та соціального статусу особи. Як показує аналіз статей, що відносяться до теорії

формальних доказів, законодавець прагнув усунути суб'єктивну думку судді та класифікувати види доказів залежно від їх значимості [2, с. 380-381]. Слідчий формальні докази використовував не з метою встановлення істини, а з прагненням їх підбору для підтвердження сутності обвинувачень підозрілої сторони.

Наступною стадією кримінального процесу був сам судовий розгляд справи, котрий розпочинався відразу після закінчення слідства. Судова справа розглядалася на підставі зібраних письмових матеріалів. Вагомим недоліком тогочасного судочинства було те, що суд при проведенні судового розгляду та прийнятті відповідного рішення не перевіряв результати попереднього слідства, а опирався часто на недостатньо підготовлену доказову базу, зібрану слідчими. Суд нікого не допитував, крім обвинуваченого, а часто навіть не викликав на допит і його самого. Законом передбачалося проведення формального слідства, проте формальне обвинувачення підсудного під час судового розгляду було відсутнім, і ніхто з посадових осіб не захищав та не підтримував обвинувачену сторону. Сам обвинувачений на судовий розгляд переважно викликався з метою з'ясування щодо застосування до нього тортур чи інших не дозволених способів допитів під час проведення слідчих дій. Обвинувачений у судовому процесі виступав не як суб'єктивна, а як об'єктивна сторона, попри це на нього не поширювався принцип відведення суддів [2, с. 378]. Після заслуховування доповідної записки суд без зволікань приступав до винесення судового вироку та за відповідними вимогами на таку процедуру виділялося не більше трьох годин. При умові, коли не було консенсусу при прийнятті рішення, відбувалися словесні дебати і справа вирішувалася більшістю голосів. Вирок міг бути не прийнятним при відсутності досконалих доказів, проте в окремих випадках досконалий доказ міг бути утворений шляхом складання з кількох недосконалих доказів. Підставою для винесення виправдального вироку могла бути повна відсутність будь-яких видів доказів.

Окрема процедура проведення судочинства передбачалася для найбільш небезпечних злочинів проти самодержця та держави, а також проти віри та церкви. З метою їх розгляду імператор своїм розпорядженням мав право створювати особливі верховні суди для розгляду важких кримінальних справ [154, т. IV, с. 256].

У жорстоких умовах кріпосницької Росії на українських землях часто виникали конфліктні ситуації між поміщиками та кріпосними селянами, що переростали в хаотичні протести та вбивства. Для розслідування таких видів кримінальних злочинів закон передбачав створення комісій, до складу яких входив губернський предводитель дворянства з жандармським штаб-офіцером, а після адміністративно-територіальної реформи до її складу почали включати цивільних губернаторів [270, с.31].

На переконання правознавців та за офіційними статистичними даними судові вироки в значній більшості кримінальних справ першої половини XIX століття приймалися не на користь обвинуваченої сторони [235, с.90]. Самі судові вироки виносилися, опираючись на формальні принципи ведення судового процесу, тобто за встановленими законом простим підрахунком кількості доказів, а не встановлення істини. Така ситуація була характерною для тогочасного судочинства і часто вирішувала долю процесуальної сторони незалежно від об'єктивності та справедливості ведення самої судової процедури [294, с.55].

Вироки з важких кримінальних справ виносилися палатою кримінального суду після ознайомлення зі сформованою «думкою» суду першої інстанції, котрий провадив судові слідчі дії. Часто самі вироки не були остаточними і часто на практиці вони могли ревізуватися вищими судовими інстанціями відповідно до самих вимог законодавства або за скаргою процесуальної сторони. Підсудні, які отримали вирок із застосуванням тілесних покарань, могли подати скаргу про несправедливість такого вироку лише після його приведення в дію. Проте якщо сама скарга не

була задоволена апеляційною інстанцією, тоді скаржник повторно підлягав тілесному покаранню або отримував тюремне ув'язнення [270, с.379].

У першій половині XIX століття у процесуальному праві починають зароджуватися ознаки інституту апеляції. Незважаючи, що Звід суттєво обмежував можливості застосування процедури перегляду судових вироків у ревізійному чи апеляційному порядку, на практиці траплялися окремі випадки щодо застосування такого принципу процесуального права. В більшості випадків виконання вироку призупинялося тільки при подачі апеляції з малозначимих справ. В основному перегляд справ проходив у формі ревізії, котрою передбачалося передавання справи у вищу судову інстанцію тільки за умови наявності опротестування судового вироку прокурором чи губернатором, коли в Сенаті відбувалася розбіжність у думках між сенаторами або між сенатом та міністром юстиції, а також за відповідними положеннями законів. Ревізійними інстанціями в кримінальних справах виступали, згідно з нормами права такі установи, як департаменти Сенату, загальні збори Сенату і Державна рада [286, с.742].

У 30-х роках XIX ст. у судовій системі значно підвищилася значимість посади цивільного губернатора, зокрема Загальним наказом 1837 року передбачалося його наділення низкою компетенцій відносно правосуддя. Зокрема, розширювалися повноваження щодо надання губернатором права порушення кримінальних справ, котрі відкривалися на підставі донесень органів поліції, також губернатор мав право втручатися в процедуру ведення справи на будь-якій стадії з метою перевірки дотримання нормативно-правових вимог. Суди у веденні справ зобов'язані підпорядковуватися та виконувати розпорядження губернських правлінь, посадові особи яких могли надавати розпорядження щодо відкриття кримінального провадження, встановлювати строки їх розгляду, затверджувати судові вироків або їх пом'якшувати [32, с. 11].

У першій половині XIX століття адміністративна юстиція ще не була сформована як окрема інституція, і в своїй основі вона функціонувала як

один з видів державної діяльності, що суттєво відрізнялася від законодавчої та судової діяльності. За своїм змістом вона розглядалася державою набагато ширше та складніше, ніж законодавча й судова діяльність, а за формою адміністративна діяльність поділялася на приватноправові, примусові та публічно-правові види.

Серед правників не існувало єдиної думки щодо хронологічних рамок виникнення адміністративної юстиції. Так, на думку І. Пекарського, виокремлення окремих елементів адміністративної юстиції зустрічаються ще у XVIII ст. у формі оскарження суб'єктами права на ім'я монарха відносно дій органів управління [218, с. 132].

Інші такі відомі вчені-правники XIX ст., як С. Корф та Т. Петухов, доводили, що зародженням адміністративної юстиції потрібно завдячувати державному діячеві та відомому теоретику права «катеринівської епохи» С. Десницькому, який у своїх поглядах визначав місце та значимість впливу на владні органи, які представляли царську владу [1, с. 15]. Проте, на думку більшості правників, адміністративна юстиція як окрема інституція в Росії почала функціонувати в другій половині XIX століття, але окремі елементи її зародження пов'язані з діяльністю Сенату на початку XIX століття.

Розгляд адміністративно-правових спорів у досудовому порядку регламентувався в зазначений період нормативно-юридичними актами незалежно від їх юридичної сили, починаючи від законодавчих і підзаконних актів найвищих органів державної влади та закінчуючи окремими блоками відомчих нормативно-правових актів, котрі відносяться до інституції провадження за зверненнями суб'єктів адміністративно-правових відносин [43, с.150].

Потрібно зацентувати увагу, що незважаючи на існування інститутів, котрі були наділені окремими функціями з розгляду та вирішення спірних судово-адміністративних справ, характерною рисою тогочасного адміністративного судочинства була відсутність самих спеціальних форм для його здійснення. Тут можна погодитися з думкою російського правника XIX

ст. А. Невського щодо відсталості вітчизняного законодавства про адміністративну юстицію від низки передових європейських законодавств [199, с. 594]. Недоліком також було копіювання повноважень дореформових судово-адміністративних органів Російської імперії моделі, що склалася в Європі в часи розквіту абсолютизму, і на початок змін у діяльності вказаного судового органу західноєвропейські держави просунулися значно вперед у сфері теорії та практики процесуального права та відмовилися від недосконалої моделі, котра вже не могла забезпечувати тогочасних суспільних потреб [255, с. 305].

Процедурна публічно-правових спорів найчастіше розпочиналася у формі подання скарги до прокурора за насильство чи неправомірну діяльність адміністративно-управлінських інстанцій. У відповідь на скаргу прокурор міг винести протест, вказавши на незаконність дій органу державного управління. Потрібно зазначити, що в цей час ще не існувало спеціальних судових інстанцій з наділеними відповідними компетенціями щодо розгляду подібних справ, тому посадовці розглядали їх одноособово [183, с. 33].

Елементи адміністративної юстиції у першій половині XIX століття розвиваються за принципом нагляду владних органів, котрих представляли Сенат та прокуратура, основними повноваженнями яких були прийом скарг на чиновників та відповідний нагляд за їх діяльністю. Найвищими органом контролю за всіма адміністративно-управлінськими органами був Урядуючий Сенат. Відповідно до імперського указу 1802 року Сенат наділявся широкими судовими та наглядовими повноваженнями, а також адміністративними функціями. Під час реалізації зазначеного розпорядчого акта було внесено зміни і в структуру Сенату, зокрема відбулося чітке розмежування судових та адміністративних функцій [228].

Ознака Сенату як найвищого органу адміністративної юстиції виражалася у підпаданні під його підпорядкування всі «присутственні місця» та начальники губерній. Проте, на думку А. Куломзіна, інший управлінський

орган – Комітет міністрів, крім функцій законодавчої установи і Ради міністрів, зберігав за собою повноваження інстанції адміністративної, та в окремих випадках судової влади [148, с. 52].

На противагу зазначеній думці вченого низка інших тогочасних правників, зокрема М. Коркунов [134, с. 155], М. Лазаревський [157, с.482], М. Куплеваський [152, с. 57], О. Алексєєв [1, с. 378], Б. Нольде [201, с. 96], В. Романовський [237, с. 195], вважали, що Комітет міністрів є не що інше, як загальна державна установа, наділена умовно такими широкими повноваженнями.

Сучасні історики права вважають, що з дня свого створення Комітет міністрів у практичній діяльності виконував функції дорадчого органу з розгляду міністерських доповідей імператорові, а також був найвищим органом з обговорення та прийняття остаточного рішення у справах адміністративної й законодавчої дії [109, с. 12].

Здійснивши аналіз поглядів відносно адміністративно-процесуальних повноважень вищих державних органів Російської імперії, можна вважати, що Комітет міністрів на початку XIX століття за своєю компетенцією не міг бути органом адміністративної юстиції, а такими функціями був наділений лише Сенат.

До структури Сенату входили наділені широкими повноваженнями два касаційні департаменти – кримінальний та цивільний, котрі у прийнятті важливих рішень підпорядковувалися Загальним зборам [202, с. 111].

У Сенаті адміністративно-судовими справами відав Перший департамент. До його повноважень відносилися розгляд спорів між громадянами й державою, а також владних органів між собою. Незважаючи, що Перший департамент залишався найвищим компетентним органом із розгляду скарг на підлеглі урядові установи та посадових осіб, проте підлеглість міністрів Сенату була мінімальною. Міністри не звітували перед Сенатом та уникали його контролю. Причина таких обставин приховувалися в невизначеності його компетенцій та у відсутності чіткості в розподілі

законодавчих, виконавчих і судових функцій. У такій ситуації Сенат був безсилий відносно повноважень вищого управління та нагляду і часто траплялися випадки, коли нижчі адміністративні та судові органи не тільки не реагували на запити канцелярій, але й залишали без відповідей численні підзвітні вимоги. За розпорядженням Миколи I у випадку скарг чи обвинувачень на губернаторів у їх службових зловживаннях міністрам та Сенату заборонялося оголошувати дисциплінарне стягнення у вигляді догани [36, с. 245-246].

Найбільш ефективно себе проявляв сенатський контроль за органами губерньської адміністрації у формі сенатських ревізій. Під час такої ревізії перевірки підлягали всі губерньські адміністративні органи та місцеві установи. Наслідки ревізії часто призводили до кадрових змін у губерньських установах, вживання заходів щодо проблемних губерній у формі видання відповідних розпорядчих актів. Загалом ревізії позитивно впливали на динаміку губерньських справ і часто для місцевих обивателів та й дворянства були єдиним механізмом прямого контакту з владою в особі сенаторів-ревізорів [181, с.25].

Свідченням не повністю сформованої адміністративної юстиції є відсутність нормативно-правової бази щодо судового процесуального порядку. Слухання справи відбувалося на спільному засіданні представників від зацікавленого міністерства та судді, котрі мали однакове право вирішального голосу під час прийняття рішення [290, с. 57-58].

На думку окремих учених, система, при якій справи адміністративної юстиції розглядалися адміністративними установами, а не спеціалізованими судами, страждала суттєвими недоліками щодо упередженого ставлення та зацікавленості посадових осіб, наділених судовими функціями [115, с.170-173].

У справах, що стосувалися нагляду за законністю державних органів правління, Сенат мав право з власної ініціативи чи за клопотанням відповідних установ розглядати адміністративні спори й передавати справи у

відповідні інстанції, а також як орган, що приймав скарги інших суб'єктів права відносно неправомірності розпоряджень й рішень міністрів та губерньської адміністрації. Проте, незважаючи на низьку якість нормативно-правового регулювання зазначеного виду діяльності, подібні справи кількісно постійно зростали та рішення по них все більше приймалося в позитивному руслі.

Незважаючи на незначний авторитет Сенату в політичній та суспільній думці, а також на недосконалість норморегулюючої бази щодо його діяльності в розгляді адміністративних справ, він став управлінським органом з частковими повноваженнями адміністративної юстиції і в подальшому посприяв утвердженню законності в адміністративних органах управління. Проте новостворена інституція скарги, не дивлячись на те, що вона виступала єдиним засобом захисту своїх інтересів суб'єктами правовідносин у конфліктах з органами управління, не гарантувала правового захисту в боротьбі проти свавілля та зловживань адміністрації. Можна погодитися з твердженням В.Гессена, що причиною невідповідності Судових статутів принципам правової держави є відсутність у них правових норм, котрі б регулювали відносини між громадянами та владою, опираючись на правильність влаштування органів адміністративної юстиції, а також обмежували та зобов'язували владні структури у своїй діяльності безапеляційно дотримуватися відповідних норм права [59, с. 12-14].

Отже, в першій половині XIX століття адміністративний процес розвивався в межах повноважень владних органів, зокрема Сенату та прокуратури, до компетенції яких належали розгляд скарг на чиновників та здійснення відповідного нагляду за їх діяльністю. Саме в цей період починають виникати перші ідеї, котрі були вже реалізовані у Франції та Пруссії, формування адміністративного процесу на українських землях у складі Російської імперії.

Загалом, у дореформенній Росії були відсутні відповідні передумови для створення адміністративної юстиції, оскільки для того необхідним було б

перетворення та модернізація управління й економіки, а також наділення громадян більшими правами. Недостатньо був розроблений і теоретичний аспект проблеми, а сама генеза інституції адміністративної юстиції повинна мати повну кореляцію з конституційним розвитком країни й еволюцією концепції правової держави.

У двадцятих роках XIX століття значно активізувалася робота щодо систематизації процесуального законодавства, ідеологом та основним натхненником якої був М.Сперанський. Під його керівництвом реалізовано низку організаційних заходів, що в подальшому дало змогу здійснити хронологічну інкорпорацію всього законодавства в рамках Повного зібрання Законів Російської імперії та виокремити масив процесуальних узаконень, котрі стали базовими для галузевої консолідації нормативно-правового впорядкування процедур судочинства.

Теоретичне підґрунтя Зводу законів про галузеве судочинство, в основу якого лягли погляди тодішніх енциклопедистів права, сприяло розвитку правової системи на українських землях, якісному веденню та підвищенню рівня законності на різних стадіях розслідування та розгляду процесуальних справ, а також відповідної підготовки юристів та формування і розвитку у вітчизняному правознавстві напрямів, пов'язаних з вивченням та подальшим дослідженням процесуального права.

2.2 Енциклопедія процесуального права

На думку істориків права, початком зародження науки про процесуальне право вважається перша половина XIX століття. В цей період знання про процесуальне право звичайно були, але тільки вони мали поверхневий характер зі сукупністю інших наук та не були виокремленими. Існувала низка причин, які впливали на таке становище в її формуванні та подальшому розвитку. Найосновнішою з них, на нашу думку, були самі реципієнти знань про судочинство. Першими носіями цих знань на території

України були писарі, основна маса яких отримали освіту в Європі, і вони виступали не як вчені-правники, а як практикуючі юристи. Також на них покладалися інші службові повноваження, котрі не мали відношення до судочинства. Тому про науку, тим більше про наукове співтовариство, не могло бути й мови.

Іншим важливим фактом була сама філософія діловодства в судочинстві. В цей час нормативні акти, як правило, не друкувалися, а видавалися в одному примірнику, і ознайомитися з ними могло обмежене коло службових осіб, котрі мали відношення до судочинства чи діловодства. Щоправда, почали видаватися в друкованому вигляді акти більш загального узаконення та незначні за обсягом. Відповідно теоретичні проблеми процесуального права діючого законодавства досліджувати було неможливим, оскільки до нього не було масового доступу. Первинно процесуальна юриспруденція була на рівні власних розмірковувань писарів та інших службовців канцелярій, тому перші елементи здобуття юридичних навиків набувалися саме при судових канцеляріях. Через відсутність спеціалізованих навчальних закладів це був чи не найкращий спосіб з підготовки кваліфікаційних кадрів для потреб судових установ. До початку XIX століття на перший план виступає не освіта в прямому розумінні цього слова, а вузькопрофільна виучка для тієї чи іншої професії [56, с. 155].

Вивчення права на українських територіях у складі Російської імперії стало можливим лише при появі університетів. Створення університетів та формування у них системного навчання стало передумовою для встановлення юридичної науки як соціальної інституції, проте в своїй більшості посадовці судових та адміністративних установ не володіли відповідної вищою освітою. Першим ученим-правознавцям потрібно було постійно доказувати переваги системи університетської освіти, де найкращим способом відстоювання своєї правоти було поєднання теоретичної та практичної як єдиної складової судочинства. Таким чином,

наука ставала своєрідним синтезуючим механізмом абстрактної наукової теорії та діючого процесуального права.

Перші праці, присвячені проблемам судочинства, не вирізнялися своєю оригінальністю і в своїй більшості викладалися як інструкції для практикуючих працівників органів судочинства чи діловодства. Разом з тим була друга крайність, наукові роздуми щодо судочинства були поверхневими та багато в чому метафізичними, як наслідок розповсюдження ідей школи природного права [22, с.49-54].

Оскільки наука про право, яку презентували запрошені зарубіжні професори, а також юристи, котрі здобули освіту за кордоном, була відірвана від реальностей української правової дійсності, то вона не могли зацікавити навіть тих осіб, котрі бажали її освоїти. Також безсистемність вітчизняного законодавства ще більше поглиблювала труднощі пізнання юридичної науки, тому низка творів з процесуального права містили в собі тільки питання, що відносилися до норм застосування процесуального права. Виняток становить Звід законів, де додаються обмежені коментарі з посиланнями на загальне та місцеве законодавство [78, с. 10]. У цей період навряд чи можна було собі уявити іншим чином основні концепти процесуального права. Не можна вважати системою наукових знань ті роботи, що були написані в дусі природного права чи практичне керівництво, що було переписане та укладене як норми діючого права. Першим намаганням у з'ясуванні дійсного смислу процесуального закону була спроба в упорядкуванні хаотично розкиданих норм та моделюванні їх реалізації на практиці. Незважаючи, що зміст правових досліджень у своїй більшості містив тільки положення позитивного права та був придатним до його освоєння, проте вони не охоплювали теоретичні аспекти, тому їх не можна назвати наукою.

Потрібно зазначити, що проблема аналізу процесуального права, хоч була вкрай необхідною, не могла бути вирішеною правниками через відсутність систематизованого законодавства та виробленої наукової методології. Слабкою ланкою в юриспруденції першої половини XIX

століття була відсутність способу поєднання вітчизняного процесуального права з теоретичних позицій з одного боку та процесуального законодавства з іншого. Тому об'єктивною умовою для розвитку самостійної науки процесуального права могла стати належна систематизація законодавства.

Зі встановленням історичної школи права вчені почали більше звертатися до вивчення історичних пам'яток вітчизняного процесуального права та досліджень інститутів процесуального права в його історичному розвитку. Проте вчені, як правило, обмежувалися описовою історичною розвідкою розвитку судочинства та діючого законодавства, при тому не даючи наукової оцінки вказаним процесам.

До тих пір, поки залишалося відкритим питання щодо базису науки, неможливо було сформулювати теоретичне підґрунтя для написання наукових праць у галузі процесуального права. Наукова співпраця з розв'язання проблемних питань діючого процесуального права не могла реалізовуватися через причини екстерналістського впливу імперського режиму.

У всіх університетах була запроваджена сувора цензура над науковою та навчальною літературою та наукових дослідженнях, заборонялося піддавати критиці діючі норми права. Така політика самодержавства загальмовувала розвиток науки та послаблювала активність учених, котрим залишалося тільки досліджувати правові пам'ятки минулого. В кінцевому результаті це призвело до занепаду дискусій з актуальних проблемних правових питань. Не було сформовано єдиних стандартів і традицій наукового дослідження, а знання про процесуальне право характеризувалося розмаїттям думок, сформульованих на основі не систематизованих в єдину наукову парадигму сукупності фактів. Також важливою умовою для виникнення науки є сукупність досягнень учених, котрі би стали підґрунтям для фундаментальних теорій та системи наукових поглядів.

Розроблені європейською науковою спільнотою методології поступово починають застосовуватися як у правовій науці взагалі, так у дослідженнях процесуального права зокрема. Засновані школи права почали комплексно

досліджувати правові інституції з використанням різних методів пізнання та застосуванням інструментарію для наукового опису й роз'яснення.

У цей час юридичні концепції формуються на підставі природного права, суспільного договору й розподілу влади. На переконання вчених-юристів теорія ідей права надана людині природою для того, щоб вона могла їх використати у визначенні та формуванні суспільних відносин [217, с. 1]. Позитивне право вважалося явищем мінливим та динамічним, що виступає на другорядних позиціях, і тому всі наукові зусилля повинні зосереджуватися на розробці правових ідеалів, які не підлягають волі законодавцю. Беззаперечне дотримання ідеалів позитивного права зможе призвести й до дефектності законодавства при його формуванні, зокрема, несправедливість застосування правової норми в конкретному випадку, невідповідність врегулювання соціальних відносин, а також протиріччя та прогалини в самому законодавстві [189, с. 170-171; 185-186].

Заслугою теоретичних концептів, що були вибудовані на основі природного права, є формування процесуальної науки на принципах самостійності судової влади, незалежності й підпорядкованості судів тільки закону та рівності процесуальних сторін. Проте це була вироблена тільки абстрактна концепція, яка далі, ніж ідея про справедливість та доступність суддів, не дійшла, і тільки в другій половині XIX століття починають виникати спроби для її практичного втілення. Такий підхід до позитивного права, як до другорядної правової концепції, виробив негативне бачення для науки процесуального права. В межах школи природного права наука процесуалістики не могла зайняти свого відповідного місця, і вона правниками-просвітителями розглядалася лише як прикладна дисципліна [89, с.240]. Зрозуміло, що такі погляди, коли відсутній теоретичний елемент та немає постановки проблеми і запропонованих рішень, призвів до редукції знань про процесуальне право до рівня сукупності інструктивних правил ведення процедури розгляду справи в суді.

У подальшому вчені-правники почали розглядати право як історичне явище, котре не встановлюється з будь-якої вказівки, а виникає та розвивається поступово і видозмінюється, тим самим вони відмовляються від абсолюту побудови прав як чогось вічного та незмінного в дусі природно-правової школи. Підґрунтям нових досліджень у галузі процесуального права став історичний метод, за допомогою якого почали досліджувати виникнення, формування та розвиток явищ у хронологічній послідовності [64, с. 46].

Як відомо, принципи історичної школи права були покладені в основу досліджень німецького процесуального права та в подальшому відіграли значущу роль у розвитку наукової думки. Це пояснюється самим характером джерел процесуального права, відсутністю системності в їх викладенні та ієрархічності. Таке становище не давало змоги науково осягнути правильність діючого процесу, роз'яснити та систематизувати його, а також запропонувати нові підходи для вдосконалення законодавства. Відповідно для реалізації таких завдань перш за все необхідно було в'яснити місце, час та спосіб появи тієї чи іншої процесуальної норми. На думку прихильників історичної школи права, основним у визначеності генези процесуального права є дослідження послідовного історичного розвитку права та визначення тієї констеляції, завдяки якій процес набрав сучасних форм та змісту [63, с. 8]. Історична школа розглядає право не як архівовані збірки готових норм та правил, а як чітку систематизовану структуру, що вдосконалюється та розвивається під впливом теоретико-практичних потреб.

Історичний метод, який отримав широке розповсюдження, є позитивним фактором у процесуальних дослідженнях. Проте його не можна використовувати як самостійну ідеологему, адже історична наука не ставить перед собою мети щодо вирішення дієвості права, її завдання суто історичні, зокрема аналіз розвитку та закономірності функціонування того чи іншого правового явища. Практична складова, критика та вироблення ідеалів

законодавчого регулювання не є компетенцією історичної школи та реалізовується з використанням інших наукових методів.

Отже, в першій половині XIX століття методологія дослідження процесуального права не змогла сприяти у формуванні повноцінних наукових конструктивів та висновків. Одночасно, саме завдячуючи історичній школі права, на території України в складі Російської імперії почала розвиватися вітчизняна процесуальна наука. Саме критика її методів призвела до формування наукових дискусій, у результаті яких були вироблені інші форми та методи до пізнання процесуального права.

Першим теоретиком процесуального права та родоначальником історії вітчизняного права можна вважати вихідця з українського міста Ніжина С. Десницького. Вчений у своїх теоретичних ученнях про еволюцію суспільно-правових відносин критично ставився до кріпосного права та абсолютизму в цілому. Водночас С. Десницький негативно сприймає схоластичні ідеї епохи Просвітництва, котрі використовувалися для виправдання існуючих феодальних порядків [88].

Як у політичній, так і в науковій діяльності С. Десницького особливе місце займають права людини. Він стверджує, що проголошення «натуральних» прав людини та одночасне відстоювання буржуазних принципів створюють умови для розвитку капіталістичних відносин, хоч і мають антифеодальну спрямованість [88, с. 124]. Можна вважати новаторськими сформульовані автором положення про невідчужувані права людини в умовах абсолютної монархії та панування кріпосного права. Потрібно зазначити, що концепти відносно економічних прав людини, на відміну від задекларованих Великою хартією вольностей (1215) і Біллем про права (1669) громадянських прав, випереджали погляди тодішніх сучасників та отримали визнання в суспільстві лише через сто років [241, с. 236].

С. Десницький вважав, що джерелами правової системи та судоустрою виступають природне право, вітчизняне законодавство та система римських

законів, через що вивчення джерел права в університеті є основною умовою для успішної професійної діяльності майбутніх юристів [13, с. 117].

Учений був переконаним, що тільки конституційна монархія з її окремим розподілом законодавчої, виконавчої та судової гілок влади є найкращим проявом правління. Однією з характерних рис такої форми владного правління є реалізація законотворчості відповідно до вимог часу, здійснення судівництва згідно з діючим законодавством та дієвість судової інституції [94, с. 118]. На переконання вченого, крім законотворчої діяльності, як головної функції, сенат повинен наділятися повноваженнями судового органу.

Законодавча та виконавча влада, на думку С. Десницького, повинна здійснюватися монархом, котрий мав право вето, та вищими органами управління, колегіями, що в своїй діяльності підпорядковуються монархові та Сенату. Автор в проекті передбачав наділення виконавчої влади в основному поліцейськими функціями [6, с. 97].

С. Десницький вважає, що для дієвого управління на місцях необхідним є створення так званої «наказательної влади», котру за своїми повноваженнями повинні представляти воєводи в губерніях та провінціях. Вагоме місце в зазначеній інституції автор відводить компетентності губерньського суду, котрий наділявся функціями щодо розгляду скарг на дії воєвод та публічно їх розглядав [89, с. 192].

Взагалі тогочасні пропозиції вченого відносно реформування судової влади були досить прогресивними та за окремими положеннями мали ознаки конституціоналізму. Заслужують уваги його бачення у визначенні повноважень судів: наділення губерньських судів контрольними функціями в слідкуванні за дотриманням законності та з метою недопущення свавілля, а при необхідності сформувати відповідні органи для розгляду скарг [260, с. 34]. Нижча судова ланка, як вважав С. Десницький, повина функціонувати у вигляді всестанового судового органу при місцевій адміністративній владі. Досить передовою на той час була пропозиція вченого щодо наділення судів

контрольними функціями за дією органів місцевої адміністрації або її посадовців.

Прагнучи докорінних змін існуючої судової системи та судочинства, політичний діяч у своїх поглядах опирався на приклади зарубіжних наукових доктрин з організації судової влади та практичний досвід західноєвропейських країн, враховуючи водночас особливості вітчизняної політико-правової системи [182, с. 348].

С. Десницький наголошував на необхідності створення незалежної судової влади, котра повинна охоплювати всю територію імперії, що сприяло б більш оперативному проведенні процесуальних дій та здійсненні судових розглядів, і таким чином зміцнилася б законність у державі. Судова влада з постійними судовими органами повинна була б концентруватися у вісьмох найбільш важливих містах, на відміну від законодавчої влади, котра за проектом мала зосереджуватися в одному місці. За своїм складом суд повинен мати на постійній основі дванадцять професійних суддів [239, с. 264].

Учений у своїх поглядах на судову владу визначив низку принципів, на яких вона повинна будуватися. Серед них найважливішим принципом у діяльності судів та судочинства був принцип законності. С. Десницький вказував, що жоден злочин не повинен бути безкарним та кожна особа, котра його скоїла, повинна понести відповідальність і не може бути виправданою через незнання закону.

Відстоюючи принцип незалежності та незмінності суддів, С. Десницький намагався обмежити судову інституцію від впливу всесильної аристократії та адміністрації, щоб суди не зазнавали ніякого тиску та не боялися погроз, а здійснювали правосуддя та приймали судові рішення неупереджено відповідно до букви закону. Водночас учений вказував на необхідність функціонування нижчої судової інстанції як всестанового судового органу при місцевій адміністративній владі, що деякою мірою заперечувало сам принцип незалежності суду. Автор проекту також виступав

за введення інституту присяжних засідателів з метою встановлення рівня винності підсудної особи та, опираючись на закон, прийняття відповідно справедливого рішення [155, с. 137].

С. Десницький вказує на значимість принципу гласності у веденні судового процесу як засобу прояву суспільної свідомості щодо дотримання законності. Зокрема, вчений наголошує, що цивільні та кримінальні справи повинні розглядатися та вирішуватися публічно з дозволу присутності сторонніх людей, а прийняті по них судові рішення мають бути опубліковані в пресі.

Оскільки, в ті часи судовий процес був письмовим, автор навпаки проголошував принцип усності процесу та вважав, що процесуальні сторони, а також свідки, котрих заслуховують під час судового розгляду справи, повинні відстоювати свою правоту та давати показання в усній формі.

Зважаючи, що Російська імперія була багатонаціональним державним утворенням, а також на те, що під час судових процесів часто використовувалися французькі та латинські слова, С. Десницький вказував на необхідність ведення судочинства на мові, яка є зрозумілою для більшості місцевого населення.

С. Десницький відстоював принцип повного та всебічного вивчення справи та встановлення істини, для чого він вказував на недопущення поверхневого вивчення справи й подальшого неправильного прийняття рішення. Він вважав, що для належного захисту прав обвинуваченого необхідно створити інститут адвокатури, а сам судовий процес повинен проходити у вигляді дебатів процесуальних сторін за обов'язкової участі адвоката [238, с.124].

Дослідник вважав, що прискорена судова процедура може допускатися тільки при розгляді цивільних справ, а також виступав за ідею об'єднання декількох окремих позовів в один судовий процес.

Отже, за задумом С. Десницького діяльність судової влади та ведення правосуддя повинні відбуватися, базуючись на принципах, що є

характерними для сучасної правової системи, що в проекті реформатора дістали не тільки належне теоретичне обґрунтування, але й спосіб для його практичного втілення.

Перша половина XIX століття в історії вітчизняного правознавства стала спробою впорядкування процесуального законодавства, яка відобразилася в пошуках шляхів наведення порядку з подальшою оптимізацією як у законодавчому масиві загалом, так і в сфері окремих галузей права. При тому однією з важливих проблем у здійсненні правосуддя залишалось питання щодо теоретичної бази самої проблеми та визначення організаційно-правових підстав правосуддя та уніфікація законодавства. Незважаючи на низку заходів, пов'язаних із вдосконаленням судової системи та підготовки проектів комплексних процесуальних законів, у цей період ще залишалось багато невирішених проблем відносно впорядкування законодавчої бази.

Вагомий внесок у розвиток та вдосконалення правової системи, а також кодифікацію російського законодавства в часи перебування частини українських земель у складі Російської імперії, вніс М. Балудянський (1769 - 1847). Вчений народився на Закарпатті в сім'ї греко-католицького священика, був першим ректором Петербурзького університету. Блискучий енциклопедист у питаннях державного правління, в історії держави і права європейських країн та в поточному законодавстві та управлінні М. Балудянський як ніхто інший найкраще підходив для розроблення проектів для задуманих реформ у часи правління російського імператора Олександра I. Основною метою зазначеної реформи була кодифікація законодавства, для чого було сформовано друге відділення імператорської Канцелярії на чолі з М. Балудянським. На друге відділення була покладена підготовка Повного зібрання законів і Зводу законів Російської імперії. Також учений паралельно очолював і спеціальний комітет, основним завданням якого був підбір та друк численних томів законів. Виданням перших 15 томів Зводу законів Російської імперії була завершена велика робота з формування та кодифікації законів [192, с. 202 - 220].

М. Балудянський вважав необхідним здійснити перетворення Росії як в державно-політичному, так й правовому напрямках, зокрема він вказував на необхідність запроваджувати свободу для всіх людей незалежно від їх соціального статусу та переводити економічні відносини на ринкові принципи. За своєю суттю зазначена модель представляла собою перехідну конструкцію від феодальних до буржуазних відносин. М. Балудянський неодноразово вказував, що вагомою умовою для успішного проведення будь-яких перетворень у державі необхідне правове підґрунтя. Він вважав, що судочинство повинно бути незалежним та відкритим, усі процесуальні дії мають бути регламентовані, а правову відповідальність перед законом повинні нести однаковою мірою всі підлеглі імператорської влади незалежно від їх соціального чи політичного статусу [191, с. 187 - 190].

Одним з відомих фундаторів теорії кримінального судочинства та засновник галузі кримінального процесу був Я. Баршев. Дослідження поглядів ученого на кримінальний суд та судочинство зумовлюється необхідністю аналізу становища вітчизняної юридичної думки в складі Російської імперії, адже на сьогодні не проводилося комплексних досліджень правових ідей даного вченого. Як відомо, у ХІХ столітті вітчизняна юриспруденція поширювалася під впливом та пануванням історичної школи права, представником котрої був Я. Баршев. На його переконання людське право перебуває в тісному зв'язку з правом Божим, і останнє виступає своєрідним фундаментом для всього права. Оскільки вчений отримав духовну освіту, тому формування його правових поглядів зумовлювалося релігійним впливом, а правові ідеї несли в собі клерикальний характер [18, с. 18].

Наука кримінального судочинства Я. Баршевим сприймалася як систематичний виклад вимог та правил ведення кримінального судочинства та суду, що опирається на наукову основу. Предметом теорії кримінального судочинства як науки, на думку вченого, є розкриття самого начала справедливості, яким повинні керуватися законодавець та суддя, а також

виклад головних частин кримінального судочинства з дотриманням тих же начал [269, с. 39].

Я. Баршев вважав, що склад кримінальних суддів може бути монократним або колегіальним. Потрібно зазначити, що теоретик класифікував кримінальну підсудність за такими типами, як:

а) звичайна, котра відповідно поділялася на два види: загальну, підставою котрої є місце перебування обвинуваченого чи його проживання в певному окрузі, що в сучасній науці виступає аналогом територіальної підсудності, загальним правилом котрої є взаємозв'язок місця розгляду справи з місцем скоєння злочину; також при аналізі загальної підсудності він виділяв підсудність за місцем скоєння злочину – якщо злочинець був затриманий на місці скоєння злочину;

б) надзвичайна (особлива або привілейована), характеризується тим, що окремі кримінальні справи виводяться з-під загальної кримінальної підсудності та передаються для розгляду особливим кримінальним судам, які наділені повноваженнями розглядати такі справи. Як приклад, Я. Баршев відносить до такого типу підсудність військовослужбовців. На сьогодні у вітчизняній судовій системі відсутній інститут воєнних судів, що негативно впливає на загальний правовий стан в умовах війни із зовнішнім ворогом [19, с. 189 -192].

До надзвичайної підсудності вченим так само відносилися кримінальні справи, котрі за своєю особливою складністю чи суспільним резонансом можуть передаватися від нижчих судів до ведення судочинства Верховним судом.

Важливе місце в поглядах Я. Баршева займає тактика проведення допиту свідків. Зокрема, з метою отримання показань свідків необхідно, щоб свідок допитувався слідчим суддею тільки в суді й лише у виняткових випадках за місцем проживання. Також допит свідків повинен проводитися усно, а не в письмовій формі, оскільки тільки при умові усних свідчень можна визначити, яким чином було дано свідчення та побачити поведінку й

оцінити психологічний стан самого свідка. Свідків необхідно допитувати окремо від інших свідків та процесуальних сторін. Під час ведення допиту повинен вестися протокол, а після закінчення допиту протокол має зачитатися та бути підписаним як свідком, так і слідчим, при тому допускається вносити нові зауваження та доповнення [14, с. 35 - 48].

При наявності значної кількості свідків необхідно уникати можливостей їх змови між собою відносно свідчень, у разі протиріч в їх свідченнях необхідно з'ясувати дані протиріччя за допомогою повторних допитів чи очних ставок, яку вчений вважав основним методом для отримання істинних та справедливих свідчень. Під поняттям очної ставки він розумів дії слідчого чи слідчого судді, за допомогою яких протиставляються один одному особи, що взаємно суперечать у своїх свідченнях для того, щоб отримати роз'яснення цих протиріч. На думку Я. Баршева, очну ставку можна проводити між процесуальними сторонами та свідком або між декількома свідками. Основну умову очної ставки він вбачав у її використанні тільки в тих випадках, коли для отримання показань інші засоби не давали результатів. Незважаючи на те, що рекомендації з ведення допиту та очної ставки постійно допрацьовувалися та змінювалися, ідеї вченого і на сьогодні є актуальними для застосування на практиці [14, с. 59].

Слідчий, писав Я. Баршев, повинен передавати матеріали слідства до суду в повному обсязі зі всіма деталями та обставинами, що були зібрані та встановлені під час слідчих дій та на підставі яких суд міг винести обвинувальний чи виправдувальний вирок. Такий принцип на сьогодні є фундаментальним у сучасній науці кримінально-процесуального права [19, с. 112].

У вченнях про кримінальний вирок Я. Баршев виділяв кримінальний процес та подальший його розгляд вищою судовою інстанцією. За своїм змістом кримінальні вирокі він поділяв на виправдувальні, обвинувальні та змішані. На думку вченого, судовий вирок з кримінальних справ повинен містити виклад справи по сутті, закони, на яких базується його рішення та

саме рішення, котре викладається доступною та зрозумілою мовою, щоб було видно, чи обвинувачений отримав покарання, яке саме та за які злочини. Судове рішення у кримінальних справах повинно викладатися в письмовій формі [6, с. 18].

Разом з тим Я. Баршев виступав проти гласності судочинства, наводячи наступні аргументи: «Присутність народу нічого не дає для правосуддя, оскільки в особі суддів судить сам закон. Присутня в суді публіка не дисциплінує суд і сторони, бо не має достатнього обсягу знань, що дозволяє стежити за правильністю судочинства. Гласність судочинства сприяє укриттю слідів злочинів, потурає змові підсудних і призводить до того, що серед молоді поширюються відомості про способи скоєння злочинів» [17, с.15].

Отже, правові погляди Я. Баршева містять у собі фундаментальний теоретико-практичний матеріал, який не втратив своєї значущості в сучасній науці про кримінальний процес, зокрема, в сучасному законодавстві були втілені такі наукові ідеї Я. Баршева, як вчення про обвинувальний вирок, кримінальну підсудність, попереднє слідство, використання тактичних прийомів під час проведення обшуку, огляду місця злочину, допиту, а також методичні рекомендації при проведенні інших слідчих дій.

У 30-х роках XIX століття дослідження історії вітчизняної держави і права починає оформлятися як наука, котра виходить за рамки формального, раціоналістичного пояснення історичного процесу, підвищуються вимоги до критики пам'яток права. В цей період з'являються ґрунтовні праці, які є затребуваними і сьогодні та заклали основу вітчизняної історії права не тільки як науки, й однойменного університетського курсу. Слід зазначити, що низка вчених, яких можна віднести до родоначальників вітчизняної історії права, працювали у вказаний період у Харківському, Київському та Новоросійському (Одеському) університетах.

Родоначальниками історико-юридичної школи на території Російської імперії вважаються члени Дерптської школи та О. Рейнц. Першим науковим

дослідженням Й.Ф.Г. Еверса, в якому частково аналізується генеза вітчизняного юридичного процесу в добу Київської Русі, була праця «Древнейшее русское право в историческом его раскрытии». Вчений намагається пояснити усі події через призму «теорії родового побуту». Особливість вказаної теорії розкривається в сутності розвитку людського суспільства, що бере своє начало від формування сім'ї на чолі з господарем будинку до роду із старійшиною, до племені з вождем і, нарешті, до народності з правителем [23, с. 25-26].

Автор здійснює дослідження законодавчого акта, як і права в цілому в співвідношенні з певним рівнем розвитку суспільства в ракурсі внутрішньо-та зовнішньополітичного контекстів. Виходячи з цього, критичний аналіз джерела здійснюється не лише на рівні вивчення вставок та пропусків, але й на абсолютно новому рівні текстології [66, с. 10-11].

Таким чином дослідження Й.Ф.Г. Еверса правової системи Київської Русі, зокрема і у сфері юридичного процесу, поклало початок нового періоду в розвитку вітчизняних історичних знань. Під час розгляду проблем учений широко використовував наявну джерельну базу з метою власної інтерпретації тих чи інших історико-правових фактів. Необхідно зазначити, що Й.Ф.Г. Еверс у вітчизняній історіографії вперше став роз'яснювати ті чи інші історичні процеси як результат суспільного життя народу, що стало підставою для його визнання як одного з провідних науковців у вітчизняній історико-правовій науці.

Не менш вагомою історико-правовою розробкою є підручник з історії російського законодавства «Опыт истории Российских государственных и гражданских законов», виданий у 1836 році як російський переклад праць О. Рейнца. Автор у своїй роботі судочинству присвячує окремі підрозділи, вказуючи, що воно за Руською Правдою було достатньо простим, як і саме право, й частіше проходило з ініціативи зацікавленої процесуальної сторони. Незважаючи, що вказаній проблематиці було приділено лише кілька сторінок і загалом це не могло вплинути на глибину та широту її висвітлення,

протевона фактично вперше розглядалася як окрема складова цілісної правової системи Київської Русі [79, с. 30-31].

Як уже зазначалося, з початку заснування університетів на території українських земель у складі Російської імперії починає формуватися університетська правова думка і багато видатних учених-юристів зробили вагомий внесок у розробку енциклопедії права, що в подальшому стало основою у встановленні наукових шкіл цивільного, кримінального та інших галузей права. Предметом їх дослідження були особливості правового регулювання суспільних відносин, класифікація законодавства за галузями права, місце та значимість права в становленні справедливості й питання виникнення та подальшого розвитку права в його історичному зрізі.

В Україні одним із перших навчальних закладів, де почало проводитися дослідження в галузі юридичного процесу, вважається Харківський університет. Серед учених зазначеної наукової установи заслуговують уваги наукові праці О. Куніцина (доктор права та ординарний професор на кафедрі цивільних законів, у 1839-1841 роках перебував на посаді ректора університету).

Вагомий внесок О. Куніцина в дослідженні проблеми правової науки найбільш яскраво проявилось в розробці проблеми забезпечення заснованого на законах правосуддя в Росії. Автор наголошував на необхідності облаштування розумної судової системи та судового правопорядку, а також добросовісності судді та ведення ним належного правосуддя. Вчений вказував, що правосуддя та законність судочинства залежить не стільки від судових статутів, скільки від постаті самого судді. На думку автора, основними умовами для забезпечення добросовісності судді є його знання законів, присяга на вірність законів та відповідальність судді за навмисне прийняття неправомірного рішення й допущення помилок під час ведення судового процесу. Судді повинні добре знати закони та вміти їх тлумачити, в іншому випадку вони перетворяться на маріонеток в руках секретарів суду чи дяків, та з їх подачі будуть підписувати несправедливо винесені судові рішення.

Важливим стримуючим фактором від прийняття неправомірних рішень є присяга, як зазначав О. Куніцин, особа, котра вступає на посаду судді, повинна в урочистій обстановці запевнити про прагнення виконувати свій обов'язок за совістю та внутрішнім переконанням, та з метою закріплення чистоти своїх намірів суддя закликає Бога бути в якості свідка. Автор добре розуміє, що зазначені умови не є достатніми для забезпечення законності у веденні правосуддя, не менш важливим фактором є його матеріальне забезпечення, яке суддя повинен отримувати від держави по справедливості, щоб служба нагороджувалася достойно для уникнення зловживань під час виконання своїх службових обов'язків [150, с. 34]. Крім того, діюче законодавство повинно усувати від розгляду справ, котрі можуть стосуватися чи виражати конфлікт інтересів зі сторони судді, а також надавати зацікавленим особам права опротестовувати рішення суду в апеляційних інстанціях. Автор вважає, що корисним та необхідним заходом є пильний нагляд і контроль за точним та добросовісним виконанням суддями свого службового обов'язку.

Отже, у своїх працях О. Куніцин визначав місце та значимість судді у прийнятті справедливих рішень, котрі в своїй основі забезпечуються законом правосуддя. Всі вони є ефективними тією мірою, наскільки вони відповідають внутрішнім якостям судді, його спрямованості та переконанням у здійсненні правосуддя.

Вагомий внесок у теоретичну розробку слідчої та судової практики в першій половині XIX століття здійснив професор Рішельєвського ліцею (Одеса), магістр університету св. Володимира В. Ліновський, автор одного з перших науково-практичних досліджень, присвячених проблематиці становлення кримінальної процесуалістики «Опыт исторических разысканий о следственном уголовном судопроизводстве в России» [171]. В праці вчений розкриває проблематику тогочасної системи російського кримінального судочинства, посилаючись до історичних витоків його зародження та подальших процесів розвитку. Автор прагнув проаналізувати розвиток

вітчизняного слідчого процесу, починаючи з періоду Київської Русі, та систематизувати зміст законодавчих актів, котрі регулювали процедуру проведення слідства. Зібраний матеріал В.А. Ліновським був структурований у логічній послідовності, зокрема в перших розділах розглядалося становлення та розвиток судоустрою на різних хронологічних етапах його функціонування; в наступних розділах автор розкриває характерні риси судочинства й розділяє його на такі три частини, як: проведення слідства, винесення судового рішення та його виконання. За теоретичною основою роботи В.А. Ліновського вступають концепти кримінального судочинства Я. Баршева, котрі в сукупності з історичними розвідками вітчизняного кримінального слідчого процесу розкривають його особливості функціонування. Автор обґрунтовано доказує вплив німецької практики на формування вітчизняного судочинства та зв'язок науки кримінального процесу з теоретичними працями італійських та німецьких правників. Автор також робить короткий історичний екскурс у становлення розшуку, показує його подібність з методикою проведення розшуку західноєвропейських країн та вказує на особливості вітчизняної науки судочинства. В межах кримінального процесу вчений, окрім процесуальних напрямів, розглядає питання, що на теперішній час відносяться до таких галузей, як криміналістика, оперативно-розшукова діяльність та виправно-трудове право. В.Ліновський приходить до висновку, що генезис вітчизняного права розкривався в контексті європейського права, проте мав свої оригінальні риси, основою яких було побудоване на національній специфіці звичаєве право. В поняття «змагальність у процесі» науковець трактує як процес з наявністю рівності сторін, котрі мають рівний чи приблизно рівний обсяг прав протягом усього кримінального судочинства. Метою кожної із сторін є донесення своєї позиції незалежному органу, а саме суду, та забезпечення прийняття судом рішення з кримінальної справи, що відповідає її позиції. Наявність позиції виражається в розумінні доступу процесуальних сторін до збирання, перевірки та надання оцінки доказам.

Рішення в рамках відповідного процесу повинно прийматися судом винятково на підставі даних, що надаються протилежними сторонами [171, с. 169]. Автор вказував, що окремо взятий сам по собі доказ не виступає власне самим доказом, і його юридична сила проявляється тільки при об'єднанні всіх його ознак.

У межах кримінального процесу вчений розглядав не тільки процесуальні аспекти, а також ті елементи, котрі є складовими елементами криміналістики, оперативно-розшукової діяльності, виправно-трудоного права. Зокрема, ним вперше було введено термін «криміналіст», що визначав компетентність особи, котра провадила досудове розслідування злочинів. Також більша частина рекомендацій відносно методики виявлення, вилучення та дослідження доказів мала криміналістичний характер. Вважав, що в основі слідчого кримінального судочинства лежить розшуковий (інквізиційний) процес та поділяв його на такі стадії, як: слідство, вирок та виконання вироку [171, с. 84].

Отже, В. Ліновський у своїх наукових пошуках зосередив увагу на пошуках джерел вітчизняного слідчого процесу, котрі б могли підтвердити ту форму, яка існувала на момент його досліджень та повинна існувати надалі залежно від її спадкоємності та збереження зовнішніх умов її ефективності.

У тогочасний період у наукових розробках учених в основі концепцій розвитку галузей правової системи лежать ідеї гуманістичних й просвітницьких поглядів, що за своїм характером вони деякою мірою суперечили загальноімперській політиці. Серед них заслуговує уваги Данилович Гнат Миколайович – професор Харківського та Київського університетів, відомий дослідник історії права Великого князівства литовського [116, с. 147-172]. Вчений, використовуючи порівняльний та історичний способи дослідження при аналізі стародавнього римського та німецького права, особливу увагу звернув на функціонування юридичного процесу в стародавньому польсько-литовському праві.

При викладанні в Київському університеті, де читав лекції про місцеві закони в західних губерніях, Г. Данилович був одним із перших, хто виступив з ідеєю про слов'янську спільність у праві, котра в подальшому знайшла підтримку серед інших дослідників історії права. Вчений значну увагу приділяв вивченню генези українського права, виходячи із його впливу на формування литовського права.

У наукових працях Г. Данилович аналізував достатньо широкий спектр історико-правових проблем, що відносяться до історії функціонування юридичного процесу на українських землях. Найбільш вагоме місце серед них займають дослідження таких відомих історико-правових пам'яток Литовсько-руської доби як Литовський Статут у його різних редакціях та Судебник Казимира IV, внаслідок чого вченим було видано такі наукові розробки, як «О литовском статуте», «О литовських летописях», «О ходе уголовного законодательства в Европе и преимущественно в Германии».

Заслугою вченого є визначення норм права як засобу регулювання стосунків між людьми, котре повинно ґрунтуватися на принципах правди, розуму та справедливості. Зокрема, в таких працях, як «Кодекс Наполеона в его сравнении с польским и литовским правом» та «Библиографическое описание до сих пор не известных рукописных экземпляров Литовского Статута» автор пропагує ідеї французьких просвітителів XVIII століття [320]. Г. Данилович, будучи прихильником природно-правового напрямку, проголошував за рівність усіх перед законом та з різкою критикою виступав проти кріпосного ладу. Основним концептом ученого була рівність всіх людей за своєю природою, і тільки суспільний лад через свою неприродність, опираючись на сформовані звичаї та встановлені закони, дозволяє одному стану піднятися над іншим.

Отже, правові ідеї Г. Даниловича, які базувалися на природно-правовому підході, мали вагоме значення в розвитку історико-правової науки. Його фундаментальні дослідження, присвячені Литовському Статуту в різних редакціях, Судебнику Казимира 1468 року та коментарі до цих

джерел права, підтверджують тісний зв'язок минулого та сучасного. Вказані праці стали одними із важливих джерел для майбутнього дослідження вченими історії правової думки взагалі та юридичного процесу зокрема.

Велику значимість у становленні та подальшому розвитку вітчизняної історико-правової науки мала діяльність професора юридичного факультету Київського університету Миколи Дмитровича Іванішева. Вчений одним із перших серед українських вчених висунув ідею щодо необхідності вивчення слов'янського законодавства для необхідності пояснення стародавнього російського права. На думку В. Андрейцева, основним принципом правової концепції науковця був глибокий аналіз історичних фактів для подальшої їх подачі як цілісної розгорнутої картини історичного розвитку законодавства з кожного окремого проблемного питання [4, с. 45]. М. Іванішев при дослідженні генези юридичного процесу першим звернув увагу на актові книги як важливе джерело для історії. Автор також використовував різнопланові вітчизняні, зарубіжні чи приватні пам'ятки права з метою встановлення історичної істини, а також показати загальний розвиток прав та особливості його галузей [284, с.1].

Незважаючи, що в першій половині XIX ст. М. Іванішев написав незначну кількість праць, проте вони всі є фундаментальними та самостійними дослідженнями, в яких тією чи іншою мірою розкриваються погляди вченого на історію вітчизняного юридичного процесу. В таких наукових розвідках, як «Древнее право чехов» (1840 р.), «О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою виурою» (1840 р.), «Рассуждение об идее личности в древнем праве богемском и скандинавском» (1842 р.) розкриваються окремі аспекти формування вітчизняного юридичного процесу на основі слов'янського законодавства. М. Іванішев одним із перших у вітчизняній історико-правовій науці при вивченні генези права використовував порівняльно-правовий метод, зокрема досліджуючи руське право, порівнював його з правами слов'янських та німецьких народів. Учений

першим зауважив, що для більш глибокого та об'єктивного аналізу давньоруського права необхідно звернутися до порівняльного вивчення прав інших слов'янських народів для того, щоб краще зрозуміти закономірності його розвитку. Автор почав вивчення зазначеного питання, показавши подібність та відмінність між нормами звичаєвого права, а також особливості провадження процесуальних норм копними судами.

На основі аналізу правової основи слов'янських народів М. Іванішев приходить до висновку, що між законодавствами стародавніх слов'янських народів існував тісний внутрішній зв'язок, який виник завдяки їх одноплемінності [112, с. 81].

Учений вказував, що при дослідженні генези пам'яток законодавства необхідно проводити аналіз історії слов'янського права та саме за допомогою порівняльного правознавства можна встановити внутрішній зв'язок між окремим юридичними нормами права слов'янських народів і визначити закономірності їх розвитку [112, с. 81].

Будучи прихильником слов'янофільства, М. Іванішев вважав за необхідне вивчення історії українського права в порівняльному дослідженні слов'янського права взагалі, причому в низці власних наукових доробок автор приділяв значну частину вивченню кримінального процесу слов'янських народів. Він намагався знайти не стільки різницю між нормами права слов'янських та німецьких народів, скільки довести спорідненість правового (у т.ч. і кримінально-правового) законодавства в слов'янських народів [4, с.103].

Зокрема, підводячи підсумок у науковому дослідженні «О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою виурою», автор вказує на спільність рис у правових нормах слов'янських народів. Як підкреслював М. Іванішев, наявність таких спільних ознак судочинства, як відсутність градацій покарань, застосування головництва та використання ордалій, вказувало на внутрішній тісний зв'язок між давніми слов'янськими законодавствами, що виник із спільності

слов'янських народів. Через що М. Іванішева без сумнівів можна вважати представником концепції «слов'янського права» [146, с. 81].

Водночас вчений займався також дослідженням німецького, литовського та скандинавського права.

Не менш важливим є визначення М. Іванішевим характеру слов'янської помсти в порівнянні з німецькою вірою. Автор аргументовано довів, що це абсолютно протилежне поняття відносно німецької міри помсти та виявляється в певній схожості як одним із видів постанов у законодавствах слов'янських народів [110, с. 63]. Так, у своїй роботі «О древних сельских общинах в юго-западной России» вчений зазначав, що у веденні судочинства копа дотримувалася власних стародавніх звичаїв. Як вважає вчений, у слов'ян копним правом виступає сукупність народних юридичних звичаїв, а звичаї копного права, котрі ввійшли до кодифікації Литовського Статуту, набрали ознак писаного закону. Водночас учений вказував, що у XVI – XVII століттях копне право перестало відповідати новій суспільно-політичній дійсності та почало відставати у своєму розвитку. На його думку, тогочасні копні суди часто приймали суб'єктивні рішення, що не узгоджувалися з діючим правом та зі своїми стародавніми звичаями, вони стали архаїзмом у нових формах управління [111, с. 29].

Не менш важливою проблемою, яку розглядав вчений, та яка частково торкалася галузі процесуального права, були місце та значимість особистості в суспільстві. На його думку, поступовий розвиток історії права ґрунтується на формуванні та подальшому розвитку ідей особистості з їх майбутнім втіленням у житті народу. Своїми поглядами М. Іванішев виражав ідеї, що пропагувалися в наукових працях цілої низки представників соціологічної школи. Автор вказував, що загальною помилкою всіх правителів та законодавців є їх бачення побудови державності та формуванні благ для суспільства шляхом тимчасового або систематичного пригноблення окремої особи, беручи до уваги соціальний запас кожного індивіду готовності до невідчутного перенесення різного роду випробувань [194, с. 9].

Звертаючись до розкриття змісту права людини, М. Іваніше вважав, що саме приватне право вийшло з сімейних відносин та відображало національні особливості його народного духу. Він зазначає, що в древніх римлян правова свобода жінки знівельована, то в європейських народів вона отримала відносну свободу. На думку автора, це відноситься також до принципів судочинства, вказуючи, якщо народ дозволяє органам правосуддя свавільно віднімати в себе життя й майно та придушувати совість, то він не може бути вільним [112, с. 86]. Для підтвердження своєї правоти він наводить приклад діяльності люблінського трибуналу як вищої судової інстанції. Зокрема, вчений вказує, що судовий орган спеціально заплутує справи та в своїй роботі постійно порушує процедуру ведення судового засідання, покарання призначає, не опираючись на результати судового слідства, а на власний розсуд залежно від соціального чи матеріального статусу процесуальних сторін [112, с. 308]. Такі авторські погляди суперечили тодішньому політичному устрою та феодално-становому порядку, водночас він не намагався прямо виступати проти них, а лише вказував на їх невідповідність загальному процесу розвитку ідей, що становила економічну та правову дійсність.

Отже, основним лейтмотивом ідей М. Іванішева було проведення шляхом реформ заміни феодалних відносин на нові, більш прогресивні відносини як в політичному, так і правовому напрямках, водночас зберігши національні особливості. Це було своєрідним першим кроком у розвитку ліберальних тенденцій у вітчизняній правовій науці на межі 40-х – 50-х рр. XIX століття. У своїх поглядах М. Іванішев відстоював ідею розвитку права з урахуванням генези народу та його національних особливостей. Він належав до плеяди вчених, котрі прагнули розкрити особливості права в його історичному зрізі, опираючись на результати дослідження місцевих звичаїв та використовуючи пам'ятки вітчизняного законодавства й зарубіжного права. Дотримуючись соціологічного підходу та застосовуючи історико-

порівняльний метод, учений деякою мірою випереджав у своїх ідеях тогочасні історико-правові школи.

Висновки до розділу 2

1. Констатовано, що судоустрій в українських губерніях у складі Російської імперії на початку XIX ст. залишався неоднорідним. Зокрема, в таких губерніях, як Катеринославська, Слобідсько-Українська, Херсонська та Таврійська, судові органи були приведені у відповідність до законодавства, що функціонувало в центральних губерніях. У губерніях Правобережної України (Волинської, Київської та Подільської) продовжила функціонувати судова система, котра базувалася на законодавстві Речі Посполитої. У Полтавській та Чернігівській губерніях існувала судова система, що була аналогічною судовій системі Правобережної України. Протягом 30-х – 40-х років XIX ст. було реалізовано низку заходів щодо синхронізації судової системи із загальноімперською. Також судова система мала розгалужений становий характер за судовими інстанціями, діяльність котрих опиралася на різнопланові джерела права.

2. З'ясовано, що судочинство виражалось як своєрідна правова форма державної влади, котра здійснювалася в руслі її загальної правової політики, в даному випадку Російської імперії. Тому російський юридичний процес у цей період виступав як засіб проведення наглядово-каральної політики державного режиму при повному вираженні інтересів влади. Після складання Зводу законів судовий процес остаточно набрав форм інквізиційного характеру.

Для правового регулювання процесуальних відносин, як правило, застосовувався імперативний метод. Кримінальні справи в провадженні поділялися на слідство, суд і виконання, де ведення слідства та виконання вироків відносилися до компетенції поліції. Саме слідство проводилося представниками поліцейських органів й поділялося на попереднє та

формальне. Суд мав право повно та всебічно вивчати кримінальну справу, незважаючи на визначене обвинувачем коло осіб і вчинених ними діянь. Обвинувачений виступав не суб'єктом, а об'єктом судового розгляду та не отримував слова. Реалізація його прав під час ведення слідства залежала від процесуальних органів. Під час ведення судових дій свідки та експерти, як правило, до суду не викликалися, була відсутня змагальність між самостійними сторонами, через це процес не міг бути судовим спором. Весь процес проходив таємно, в якому принцип писемності виражався на сприйнятті доказової бази, отриманої у формі письмових матеріалів за результатами проведених слідчих дій. Закон встановлював формальну систему оцінки доказів та міру їх достовірності, поділяючи їх водночас на недосконалі та досконалі. Розгляд справ за незначними злочинами відносився до компетенції поліції, а тяжкі кримінальні злочини направлялися судом першої інстанції в палату кримінального суду для відповідного затвердження. При наявності недостатнього обсягу доказів суд здебільшого не виносив виправдовувального вироку та залишав обвинуваченого під підозрою.

На цьому етапі юридичний процес використовується державою як один із методів захисту своїх інтересів у формі залякування, а також відбувається уніфікація всіх процесуальних дій та тотальна їх регламентація.

3. Встановлено, що першим теоретиком процесуального права можна вважати вихідця з України, професора Московського університету Ю. Десницького. Вчений під впливом передових європейських поглядів на еволюцію в галузі права подав ідею відносно створення нових державних інституцій та вперше запропонував поділ прав на державне, цивільне, кримінальне та судове. Науковець підкреслював значення гласності та усності судового процесу, вказував на необхідність його ведення на зрозумілій рідній мові. Він вважав за необхідне введення інституту адвокатури та проведення судового процесу у формі дебатів із заслуховуванням процесуальних сторін та свідків.

Вагомий внесок у розвиток та подальше вдосконалення правової системи, в кодифікацію російського законодавства вніс лемківський учений-правознавець, перший ректор Петербурзького університету М. Балудянський. Автор значної кількості проєктів з реформування процесуального права критикував феодально-кріпосницькі відносини та обґрунтовував необхідність реформ у різних сферах права. Вважав, що в судовому процесі всі його учасники мають бути рівними перед законом незалежно від їх соціального та майнового статусу.

4. Встановлено, що в першій половині XIX ст. відкриття Харківського, Київського та Одеського університетів посприяло розвитку правової науки на українських землях. Особливого значення набуває становлення та розвиток історико-правової школи, родоначальниками якої вважаються члени Дерптської школи О. Рейнц та Й.Ф.Г. Еверс. Саме на цьому етапі історія вітчизняної держави і права починає оформлятися як наука та з'являються наукові розвідки, котрі стали основою вітчизняної історії права й однойменного університетського курсу.

Найбільш із значимих наукових проблем, до яких зверталися тодішні історики права, були дослідження Руської правди в її найрізноманітніших сферах, зокрема й судочинства. Це знайшло свій відбиток у наукових дослідженнях цілої низки істориків права першої половини XIX ст., зокрема піонера дослідження Руської Правди Й.Ф.Г. Еверса, а також О. Рейца, О. Куніцина й В. Ліновського.

5. Вказано, що в основі концепцій наукових розробок галузей процесуального права тогочасних учених лежать ідеї просвітницьких та гуманістичних поглядів, серед яких виділяються погляди Г. Даниловича, в працях якого основним лейтмотивом проходить рівність людей за своєю природою, котра регулюється сформованими звичаями, що переросли в норми права на різних історичних етапах еволюції.

У встановленні вітчизняної історико-правової науки вагоме місце займає М. Іванішев, який, опираючись на результати власних проведених

досліджень генези вітчизняного процесуального права, відстоював ідею розвитку права з урахуванням історичного розвитку народу та його національних особливостей. Учений першим констатував, що еволюція права може відбуватися при умові розкриття його історичних особливостей, а також використання пам'яток вітчизняного законодавства.

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВА ДУМКА ПРО ЮРИДИЧНИЙ ПРОЦЕС У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

3.1 Загальна характеристика процесуального права Російської імперії на українських землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть

Зміни, що розпочалися в Російській імперії з середини ХІХ ст., створили сприятливі економічні, політичні, соціальні передумови для реформування процесуального законодавства й повного виділення з його складу цивільного процесу як окремої галузі права. В цей період в українських губерніях почала розвиватися промисловість і торгівля, створювалася кредитно-банківська система, зростала чисельність економічно активного населення. Все це вимагало створення відповідної правової бази для справедливого й швидкого вирішення цивільно-правових справ.

Основним кодифікованим нормативно-правовим документом урегулювання цивільно-правових відносин вважався Статут цивільного судочинства (СЦС), що був прийнятий у 1864 році. Сам він характеризувався чіткою регламентацією процесуальних дій суду, процесуальних сторін та їх представників. Важливо, що СЦС у порівнянні з іншими післяреформенними судовими статутами був найдемократичнішим. На думку вітчизняних учених початку ХХ ст., завдяки запровадженним положенням Статут підняв значимість та роль судової влади, що стало причиною поширення її авторитету й довіри серед народу, а також поваги до закону, що в кінцевому результаті призводить до суспільного добробуту [200, с. 5].

Найбільш наближеною до різних верств населення ланкою судової системи, до компетенції якої відносився розгляд цивільних справ, був мировий суд. Відповідно до СЦС основним завданням діяльності мирових суддів вважалося досягнення примирення між сторонами незалежно від того, на якій стадії відбуваються судові слухання. Також документ передбачав

проведення розгляду судових спорів за більш спрощеною формою, проте з можливістю дотримуватися необхідних гарантій для прийняття справедливих рішень. Отже, укладачі СЦС до компетенції мирових судів віднесли найпростіші й нескладні судові справи, котрі у своєму вирішенні не викликали юридичних труднощів [8, с. 43].

Можна стверджувати, що тогочасний розгляд цивільних справ на рівні мирових судів характеризувався широким застосуванням принципів скороченої процедури розгляду справ, що давало можливість мировим суддям під час судового розбору своєчасно запобігати різного роду процесуальним перешкодам та в стислі строки вирішувати клопотання від процесуальних сторін і створювати відповідні умови для швидкого досягнення їх примирення шляхом знаходження компромісу. Вказані особливості діяльності інституту мирових суддів стали причиною досить швидкого завоювання довіри в місцевого населення.

Наступним складовим елементом у системі цивільного судочинства виступали окружні суди. справи в них розглядала колегія у складі трьох професійних суддів. Характерною рисою роботи вказаного суду було помітне зменшення в його діяльності ролі прокурора, що було викликано усуненням слідчого начала з цивільного процесу. Виняток становили окремі справи, котрі у своїй більшості стосувалися суспільних і державних інтересів, де суд не міг обійтися без заслуховування прокурорського висновку [50, с. 196].

Отже, внаслідок проведеної реформи було повністю змінено судоустрій цивільного процесу, введено принцип незалежності суддів, що гарантувалося виборністю та незмінністю суддів мирових судів. Реформою було затверджено принцип позастановості судових інстанцій, уніфікувавши в новій судовій системі єдину підсудність для всіх станів з цивільних справ.

Основною доктриною розвитку теорії й практики цивільного процесу в другій половині XIX ст. була чітка регламентація судового процесу за стадіями. Еволюційним поступом у функціонуванні цивільного процесу в післяреформений період можна вважати дотримання принципів, не

характерних для судової практики раніше. СЦС передбачав чітку структуровану систему органів судочинства з логічно визначеною підсудністю в цивільних справах, де судова влада відокремлюється від законодавчої, адміністративної та виконавчої влади і стає незалежною інституцією. Уніфікуються та стають більш раціональними порядки цивільного судочинства, зокрема, на зміну загальним чотирьом й шістнадцяти особливим встановлюється тільки два порядки – звичайний та скорочений, після чого цивільні справи почали розглядатися в одній чи двох інстанціях та касаційному суді [251, с. 186].

Значні зміни відбулися і в самій формальній стороні судового процесу, зокрема, скасовується теорія формальних доказів та канцелярська таємниця, процесуальні строки суттєво скорочуються, встановлюються чіткі правила відносно внутрішнього змісту прохання, обмежується подання кількості паперів (можна було подавати тільки по дві скарги від однієї сторони), а також упорядковується механізм судових витрат.

Важливе місце в цивільному процесі починає займати інститут присяжних повірених, з появою якого учасники цивільних спорів могли отримувати відповідну кваліфіковану юридичну допомогу [200, с. 281].

Отже, найбільш передовими й демократичними рисами цивільного процесу за судовою реформою 1864 р. стали: повна чітка формальна відокремленість від кримінального процесу; усність і гласність; змагальність; рівність сторін. Проте цивільно-процесуальне законодавство протягом пореформеного періоду постійно видозмінювалося. В переважній більшості за своїм змістом новації підпорядковувалися загальній меті – це подолання недоліків та суперечностей, що були притаманними Статуту цивільного судочинства.

Проте цивільне судочинство пореформеного періоду мало в собі низку далеко недемократичних норм та інституцій. На думку окремих істориків права, після змін, внесених у цивільний процес у 1864 році, крім загального порядку судочинства, залишався особливий порядок розгляду та вирішення

цивільних справ. Повноваженнями щодо їх застосування наділялися спеціальні суди, котрі розглядали за «особливим» порядком судочинства справи окремих станів, національностей чи окремих окраїн імперії, чим порушувався принцип безстановості та всезагальності розгляду судових справ. Окремі новели несли в собі відверто реакційний характер: обмежування гласності в судових засіданнях, збільшування витрат, котрі зазнавали сторони під час ведення процесуальних дій, ігнорування основного принципу як рівність сторін, [177, с. 96-97].

Найбільш важливі цивільні справи, що були в компетенції мирових суддів, відійшли під юрисдикцію повітових членів окружних судів, а поточні (менш важливі цивільні справи) почали розглядатися відомствами начальників земств та суддів у містах. На рівні земств функції адміністративного та судового характеру поєднували в собі дільничні начальники та наділялися відповідними повноваженнями для розгляду й вирішення справ, що суперечило основним засадам цивільного розгляду, котрі передбачалися реформою 1864 року [139, с. 156].

Таким чином, незважаючи на проведення судової контрреформи, була сформована відповідна судова система, під юрисдикцію якої підпадав розгляд цивільних справ. Зокрема, такими повноваженнями наділялися загальні та мирові суди, а також цивільні справи могли розглядатися ще й в таких адміністративно-судових установах, як волосні суди, а після проведеної судової контрреформи компетенціями щодо розгляду цивільних справ наділялися земські дільничні начальники й міські судді.

Перші спроби щодо реформування кримінально-процесуального законодавства Російської імперії було здійснені в 1860 р., коли відповідно до імператорського указу вводилася інституція судових слідчих. Також зазначеним документом юрисдикція проведеного слідства відокремлювалась від поліції та переходила до судових органів.

Проте найбільш кардинальні зміни відбулися в кримінальному процесі внаслідок проведеної судової реформи 1864 року. Базовим законодавчим

документом, відповідно до якого здійснювалася реформа кримінального процесу, виступає Статут кримінального судочинства (СКС) 1864 року, в якому закріплюються положення континентальної форми кримінального процесу [8, с. 9]. Хоча за своїми основними рисами це був процес змішаної форми, проте враховуючи специфіку російського самодержавства, він набув певних особливостей і певною мірою не відповідав французькому та німецькому кримінальним процесам. Тогочасним енциклопедистам права, авторам судової реформи, була близька та зрозуміла сучасна західна концепція природних прав особи, котрі забезпечувалися законом заради блага самої особи. Однак у своїй більшості їх погляди були швидше варіантом західноєвропейського, ніж середньоєвропейського лібералізму XIX ст.

Отже, Судові статути містили засадничий принцип юридичного процесу, який виражався в рівності всіх перед законом. Проте в окремих статтях містилися норми, в яких вказувалося, що вирок щодо позбавлення всіх прав стану або всіх особливих прав і переваг дворян, чиновників, священнослужителів повинні бути подані на розгляд та затвердження імператором. Оскільки привілейований стан дворянства, дарований імператорськими грамотами, є почесним, тому ним необхідно дорожити.

У цей період починає переосмислюватися на основі вчень представників західноєвропейських правових шкіл роль презумпції в юридичному процесі та правовому регулюванні. На зміну помилковому судженню про подібність презумпції з непрямыми доказами приходять твердження про презумпцію як самостійну категорію в змагальному процесі та в нових кодифікаціях законодавства [140, с. 16].

Відносно провадження в кримінальних справах, то воно згідно з СКС поділялося на такі стадії, як дізнання, попереднє слідство, віддання до суду та судовий розгляд. Закон чітко визначав порядок провадження попереднього слідства у кримінальних справах, підсудних окружному суду. Воно

здійснювалося судовими слідчими за сприяння поліції та під наглядом прокурора окружного суду і його товаришів.

У пореформений період віддання до суду оформилося в самостійну стадію кримінального процесу. Віддання до суду являло собою дії судових органів з вивчення і перевірки слідчих матеріалів з метою не допустити необґрунтованого притягнення обвинуваченого до відповідальності.

Судовий розгляд як стадія кримінального процесу виражалася в підготовці до суду розпоряджень. Основне завдання цієї стадії – вирішення питання про можливість слухання справи в цьому суді та підготовка останнього. Необхідно відзначити, що при розгляді кримінальних справ окружний суд міг діяти в двох різних формах: справи про злочини меншої тяжкості розглядалися судом у складі трьох постійних членів, а більш складні справи розбиралися окружним судом за участю 12 присяжних засідателів [285, с. 55].

Потрібно відзначити, що ставлення до інституції присяжних на той час не було, як і зараз, таким однозначним. На думку процесуалістів, які були прихильниками консервативних кіл суспільства, введення до суду присяжних засідателів є передчасним, аргументуючи свою позицію недостатньою громадянською свідомістю та розвиненістю суспільства для того, щоб приймати судові рішення, котрі повинні опиратися на міркування, сформульовані на тонкому аналізі й логічних висновках [60, с. 133]. Водночас низка відомих юристів, які працювали в українських університетах, обґрунтовували необхідність створення суду присяжних. Так, Д. Тальберг вказував, що саме завдяки участі в кримінальному суді представників від народу досягається більша досконалість, оскільки право через залучення народних представників входить у сферу свідомості і отримує дієвіше значення; з іншого боку, участь суспільства в правосудді веде за собою виявлення правосвідомості, яка живе в народі і в живому спілкуванні, що встановлюється між народними поглядами і позитивним правом, пізнається

багато з прогалин чинного законодавства і цим досягається його покращення [254, с.284].

Статутом було внесено низку нових змін у процедуру виконання судових вироків. Зокрема, вирок загальних судів виконувалися самою судовою установою у випадках виголошення виправдувального вироку. В усіх інших випадках повноваження щодо виконання судових вироків покладалися на прокурора [2, с.397].

Проте, незважаючи на введені Судовими статутами прогресивні принципи судового устрою та судочинства, вони почали заперечувати самій доктрині функціонування політичного режиму Російської імперії та вступили в суперечність з реакційною дійсністю, що спочатку призвело до істотних змін, а потім були кардинально змінені. В наступних законодавчих актах проявляються ознаки відходу від принципових позицій судової реформи. Зокрема, незмінним залишився інквізиційний принцип проведення попереднього слідства, що стало підставою у відсутності забезпечення гарантій прав обвинуваченого [48, с. 81].

На думку відомого дослідника процесуального права Т. Тарновські, причиною прийняття законодавчих актів, що називалися контрреформами, було намагання влади відновити старі моделі російського абсолютизму [255, с.301-317]. Водночас, уряду вже було не під силу внести кардинальні зміни в нову систему правосуддя, і на початку ХХ ст. під тиском революційних подій 1905-1907 рр. та нового революційного підйому 1910-1912 рр. змусили царську владу внести деякі зміни в судоустрій та судочинство. Зокрема, червневим законом 1912 р. «Про перетворення місцевого суду» відбулося поновлення мирової юстиції та відповідно внесено зміни в низку статей СКС [180, с. 63-64].

У другій половині ХІХ ст. – на поч. ХХ ст. адміністративна діяльність у своїй більшості, на відміну від цивільного та кримінального процесу, розглядалася як лише одна із форм державної діяльності, котра не була дотичною до законодавчої та судової діяльності. Видатний юрист М.

Коркунов вказував, що адміністративна діяльність є набагато ширшою та складнішою за зміст законодавчої і судової діяльності, до її форм діяльності відносилися: приватно-правові, примусові й публічно-правові дії [134, с. 107].

В юридичній дореволюційній літературі не існувало спільної думки відносно часу виникнення адміністративної юстиції в Російській імперії. На думку таких учених, як С. Корф та Г. Петухов, зародженням адміністративної юстиції в Російській імперії можна вважати часи катеринівського правління, обґрунтовуючи це функціонуванням інституту оскарження суб'єктами права дій адміністрації, як елемент адміністративістики. А також поглядами на встановлення адміністративної юстиції тодішніх відомих вчених С. Десницького, В. Безобразов та І. Пекарський, які вказували, що в Сенаті, розглядаючи скарги суб'єктів права на дії адміністрації протягом довгого історичного періоду, починають з'являтися функції адміністративної юстиції. А інший учений І. Тарасов стверджував, що суб'єктами адміністративної юстиції були колишні губернські прокурори [114, с. 15].

Проте на переконання більшості тогочасних учених, до реалізації реформ 60-х рр. XIX ст. фізичні та юридичні особи однаковою мірою знаходилися під юрисдикцією держави: особа і станові організації майже однаковою мірою поглиналися державою. Водночас така інституція, як адміністративна юстиція, що повинна протистояти самоуправству виконавчої влади, була відсутня й розвиток її став можливий тільки після реформ Олександра II.

Отже, серед учених відносно часу виникнення адміністративної юстиції в Російській імперії існують дві основні точки зору. Одні автори вважають, що вона почала проявляти свої ознаки через функціонування її окремих елементів, починаючи з кінця XVIII ст., інші переконують, що це могло відбутися тільки при виникненні сприятливих умов, які відбулися в пореформенний період. Ми приєднуємося до точки зору Д. Слинька та Б.

Стецюка, які обґрунтовано доказують, що повноцінно адміністративна юстиція в Росії почала функціонувати з другої половини XIX століття, проте зародження її окремих елементів пов'язані з діяльністю Сенату початку XIX ст. [245, 251].

Регламентация провадження з вирішення адміністративно-правових спорів в досудовому порядку, починаючи з другої половини XIX ст., відбувалася з використанням нормативно-правових документів різної юридичної сили. До них відносилися законодавчі й підзаконні акти найвищих органів державної влади, а також блоки відомчих нормативно-правових актів, котрі в своїй сукупності складали інститут провадження за скаргами.

У системі органів імперського управління Сенату, як одному з найвищих органів, підпорядковувалися всі присутственні місця, так само як й начальники губерній, тому М. Коркунов і стверджував, що Сенат був наділений повноваженнями найвищого органу адміністративної юстиції [134, с. 670]. Водночас інший відомий дослідник кінця XIX ст. та керуючий справами діяльності Комітету Міністрів А. Куломзін стверджував, що до Комітету міністрів як найвищого органу на початку свого існування, крім повноважень законодавчої установи, Ради міністрів, а в деяких випадках і навіть й судової влади, відносився розгляд прохань як вищої адміністративної інстанції [148, с. 52]. Проте низка таких дореволюційних учених, як М. Сперанський [250, с. 284], О. Алексєєв [1, с. 378], Б. Нольде [201, с. 96], В. Романовський [237, с. 195] дотримувалися іншої думки та вважали, що Комітет міністрів не був ні місцем, ні особливою установою з розгляду адміністративних справ, а виступав тільки як орган, котрий при розгляді міністерських доповідей імператорові виконував функцію дорадчого органу, а функції найвищого адміністративного органу виконував у справах, котрі викликали сумніви та вимагали спільного обговорення з міністрами.

На Перший департамент Сенату покладалися повноваження судово-апеляційної інстанції відносно рішень за скаргами жителів імперії.

На думку І. Тарасова, впродовж всієї другої половини ХІХ століття Перший департамент Сенату, паралельно, звільняючись від функцій «активного управління», поступово ставав фактично найвищим органом адміністративної юстиції в Росії [256, с. 60].

Проте тогочасний правник Б. Нольде негативно відгукувався про діяльність Першого департаменту Сенату в післяреформеній Росії та зазначав, що цей орган набув ознак судилища з охорони публічних прав громадян [201, с. 47]. Водночас у своїй діяльності Перший департамент Сенату вирізнявся значною кількістю недоліків. Зокрема, він був обтяжений функціями, не характерними для адміністративної юстиції (проведення сенаторської ревізії в губерніях, заслуховування звітності від органів виконавчої влади щодо своєї діяльності, заняття законодавчою діяльністю).

Отже, незважаючи на позитивний фактор діяльності, Сенат як судово-адміністративний орган мав чимало характерних недоліків, що були пов'язані з бюрократизмом, складністю здійснення процедур та фактичною відсутністю гласності й відкритості його роботи. Через що держава прагнула після ухвалення нового земського Положення 1890 р. перш за все підвищити ефективність губернаторського нагляду та створити відповідні умови для того, щоб значна частка земсько-губернаторських спорів могла колегіально розглядатися на місцях.

У 80-х роках ХІХ ст. створюється Канцелярія прохань на Височайше ім'я при Імператорській Головній квартирі. Вказана установа розглядала і передавала на розсуд імператора та інші вищі державні органи скарги на дії міністрів, головноуправляючих і генерал-губернаторів під час розгляду відповідних адміністративних справ [58, с. 164].

Наступним складовим елементом у системі установ, котрі займалися прийомом звернень російських підданих, було так зване особливе присутствіє, основне завдання котрого виражалось в попередньому розгляді скарг та визначення департаментів Сенату для подальшого їх провадження [241]. Потрібно зауважити, що Особливе присутствіє не мало повноважень

щодо вирішення справи по суті, а лише давало висновок про відповідність скарги умовам для подальшої її передачі на розгляд загальних зборів Сенату.

Таким чином, повноваженнями відносно розгляд скарг на дії вищих посадовців Російської імперії наділялися Канцелярія по прийняттю прохань, Особливе присутствіє, а також загальні збори Сенату.

До місцевих установ адміністративної юстиції відповідно до Положення про губернські, повітові та земські установи від 1890 року, відносилися губернське по земським і міським справам присутствіє. Воно було наділене повноваженнями щодо розгляду скарг приватних осіб на органи місцевого самоврядування.

Відносно організаційного оформлення механізму адміністративного вирішення публічних спорів, на думку правників, існувала залежність від особливостей формування системи органів місцевої влади. Зокрема, держава наділяла їх повноваженнями щодо розгляду адміністративно-спірних справ, котрі підлягали розгляду на рівні губерній та повітів. У діяльності окремих колегіальних органів місцевої адміністрації можна побачити певні елементи адміністративно-судових установ. Зокрема, губернські правління, до компетенції яких відносився нагляд за виконанням законів і припинення незаконних дій у межах відповідної губернії, включно шляхом розгляду скарг громадян і суспільств [231]. Губернські правління були наділені повноваженнями щодо розгляду скарг, поданих губернською прокуратурою, а також протестів на неправомірні рішення міських дум і на дії міської та тюремної поліції повіту.

Унаслідок судової реформи розпочався процес відділення судової влади від адміністративної, а також організація інституту земських і міських органів самоврядування. З цією метою відповідно до Положення про земських начальників 1889 р. були створені губернські присутствія та частково наділені судово-адміністративними функціями. Зокрема, присутствія мали право розглядати скарги приватних осіб щодо свавілля місцевих державних установ чи їх представників, також в окремих випадках

винесення рішень відносно правильності та законності прийняття ухвал чи інших розпоряджень земськими установами [219, с.8].

Окремо в кожній губернії функціонувало губернське присутствіє із земських та міських справ, котре розглядало скарги про незаконність рішень міського громадського управління.

Для розгляду селянських звернень, що стосувалися поземельного облаштування селян, продовольчого питання, а також нагляду за стягуванням окладних зборів та розгляду скарг від сільських громад щодо незручностей зі сторони повітових з'їздів відносно становлення строків приватних платежів було створено губернське присутствіє в селянських справах, котре відповідно до Положення 1861 року підпорядковувалося Міністерству внутрішніх справ. Водночас зазначена інстанція відповідно до вказаного Положення здійснювала певні функції адміністративної юстиції та мала повноваження управлінського органу.

Судові функції щодо розгляду скарг платників податків за неправильно нараховані податки, а також на постанови казенних палат виконувало так зване Губернське присутствіє з промислового податку.

Згодом у податкове законодавство було внесено зміни щодо оскарження рішення губернського з прибуткового податку присутствія. Зокрема, саме оскарження вже можна було направляти не до Міністерства фінансів, як раніше, а прямо до Урядуючого Сенату як до вищої адміністративної судової інстанції. На перший погляд, це виглядало як певне посилення судової влади у державі, оскільки до складу органів адміністрування державних фінансів було введено представників суду. Проте, на думку О. Головка, виконання своїх повноважень місцевими фінансовими присутствіями часто відбувалися з порушеннями, що призводило до скарг платників податків як до губернських присутствій, так й до Сенату [65, с. 124].

Із прийняттям у 1874 р. нового Статуту про військову повинність відповідно в кожній губернії було утворене Губернське присутствіє з військової повинності.

За своїм складом Губернські присутствія вважалися колегіальними органами та мали назву присутствія змішаного складу. До них входили такі особи за посадами, як губернатор, віце-губернатор, губернський предводитель дворянства, голова окружного суду, посадові особи, вважалися фахівцями у сфері діяльності відповідного присутствія, а також депутати від міських чи земських зборів.

На губернські присутствія покладалися функції судові, адміністративні та судово-адміністративні. На думку М. Коркунова, тогочасні губернські присутствія змішаного складу були ні чим іншим як органами адміністративної юстиції [134, с. 685]. До їх повноважень відносився розгляд скарг приватних осіб на ухвали повітових судів щодо правомірності їх дій, за якими наглядали губернські присутствія. В основному це були подання, що стосувалися непорозумінь, котрі виникали в повітових присутствіях між органами виконавчої та представницької влад [190, с. 723-730].

Проте, незважаючи на становлення та розвиток такої нової інституції, як губернські присутствія змішаного складу, вони мали низку серйозних недоліків. Зокрема, це відсутність у місцевої адміністративної юстиції координуючого керівного органу. Також недоліком зазначених органів можна вважати їх численність та плутанину щодо розгляду тих чи інших поданих скарг [158, с.15]. Аналіз складу присутствій та повноважень їх членів за посадами дає підстави стверджувати, що недоліком наявної адміністративної юстиції є переважаючий вплив губернатора на їх діяльність, незначне судове представництво, а також відсутність відповідної незалежності членів присутствія [113, с. 20].

Таким чином, у Російській імперії в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. була створена певна система органів адміністративної юстиції. Умовно за своєю будовою вона складалася з центрального рівня –

Сенату, та місцевого – губернське присутствіє. Водночас на рівні повіту та волості, де найчастіше виникала потреба врегулювання адміністративних конфліктів між різними суб'єктами права, орган адміністративної юстиції не існував. На думку тогочасних правників права, вказана структура адміністративної юстиції була своєрідним «куполом без фундаменту» [256, с.63]. Зважаючи на таку ситуацію, уряд вимушений був провести реорганізацію органів державного управління та створити таку систему органів адміністративної юстиції, котра б відповідала всім потребам суспільства й враховувала специфіку самої держави, тому 1916 р. приймається Закон «Про деякі зміни в устрої в порядку провадження справ Департаментів Урядуючого Сенату» [248, ст.68]. Відповідно до зазначеного нормативного акта на Перший департамент покладаються повноваження вирішення публічно-правових спорів, а до Другого департаменту Сенату було віднесено розгляд спорів відносно постанов губернських присутствій з селянських справ, а також спорів про сільський стан й земельних спорів. Водночас початок ХХ ст. можна вважати як передумову виникнення інститутції адміністративної юстиції, а не її сформовану, чітко діючу систему. Зокрема, в 1904 році було прийнято рішення про передачу на розгляд питання формування системи адміністративних судів та реформи Сенату. Проте проведення реформи не дало бажаного результату, не були створені адміністративні суди через відсутність в законодавців теоретичної підготовки та практичного досвіду відносно розробки відповідних процесуальних норм у забезпеченні діяльності зазначеної судової інститутції. На території українських губерній, як і по всій імперії, функціонували у простій формі прототипи адміністративно-судових закладів у вигляді розрізнених губернських уїзних присутствій [134, с. 110-121].

Отже, можна констатувати, що за допомогою адміністративної процедури абсолютистський режим прагнув якомога детальніше регламентувати всі сторони повсякденної діяльності суб'єктів права. Царському уряду в пореформений період так і не вдалося створити

повноцінної та дієвої системи адміністративної юстиції, а дворівнева система (сенат – губернські присутствія) вирішення адміністративних спорів та розгляду скарг не була достатньо врегульована на законодавчому рівні.

3.2. Погляди на процесуальне право в другій половині XIX – на початку XX століть

Процесуальна наука в сучасному її розумінні виникла на території України в складі Російської імперії в середині XIX століття незадовго до Судової реформи 1864 року. Неправильною є думка, що вітчизняні автори зовсім нічого не писали про процесуальне право, проте всі їх праці мали більше прикладний, ніж науковий характер. До того ж процесуальне право розглядалося не як автономна дисципліна, а як складова загальноправового аналізу. Першими справжніми науковими вітчизняними працями в галузі процесуального права стали роботи професорів університетів, які не втратили своєї наукової значимості й в сучасній юриспруденції. Приблизно в цей період починають появлятися спеціальні наукові юридичні журнали, де розміщаються матеріали, присвячені проблематиці процесуального права. Центром розвитку процесуальної науки в цей час стають юридичні факультети та кафедри університетів, що дає можливість забезпечити високий рівень викладання та наукових пошуків. Крім університетів, які внесли вагомий внесок у розвиток правової науки, були обов'язкові довгострокові наукові стажування в зарубіжних університетах та видання результатів своїх досліджень іноземною мовою, що також мало позитивний вплив на розвиток вітчизняної процесуальної науки та її інтеграції в світову науку.

Наука виникає тоді, коли в ній появляється необхідність та низка загальнозначущих проблем, що потребують вирішення. Для вітчизняного процесуального права такою подією стало прийняття Судових статутів у Російській імперії. Саме наука зайнялася аналізом законодавчого матеріалу і

побудовою системи юридичних понять та принципів, при тому розглядаючи нормативне регулювання не як звичний набір наказів і заборон, а як засіб для досягнення певних теоретичних цілей з їх практичним втіленням.

Саме зміст Судових статутів продовжив та дав нові ідеї в дослідженні процесуального права. Статут представляв собою єдину систему, і він зміг стати об'єктом наукових досліджень, тому нові наукові бачення правників відрізняються від тих, що були до його прийняття, своєю системністю. Попередньо наукові дослідження не систематизувалися, це був ніби своєрідний конгломерат повідомлень, що накопичувався протягом історичного розвитку.

Судова реформа передбачала конкретні зміни як у судочинстві, так і в судовому устрої, де розробники Судових статутів прагнули створити якісно новий суд та процес. Реалізувати поставлену мету можна було тільки за допомогою сформованої загальної теоретичної системи, з використанням наукових методів аналізу та систематизації норм, з виробленням загальних взаємообумовлених принципів процесуального права.

Отже, прийняття нового нормативно-правового акта з використанням наукових системних методів, окремі частини якого не суперечили один одному, а були об'єднані принципами права, дало поштовх до виникнення науки процесуального права. Статути галузевого судочинства продовжили тенденцію розмежування процесуального та матеріального права, що стало додатковим аргументом на користь формування процесуального права як самостійної процесуальної науки.

Наука процесуального права з початку свого виникнення була орієнтована на судову практику, тому значення науки та наукового пізнання зросло. Значно зріс рівень суддів не тільки як практиків, але як науковців, адже їх практичний досвід був багатим матеріалом для втілення в науково-дослідній сфері. Такі взаємовідносини практики та теорії стали причиною того, що в перші роки дії судових статутів наукові дослідження спрямовувалися на вирішення проблем судової практики [9, с. 36].

Наприкінці 70-х років XIX століття наука процесуального права повністю відходить від методів історичного аналізу та позбулася залежності від запитів судової практики. Почався новий еволюційний етап її розвитку із застосуванням методів наукового пізнання. Вітчизняні вчені-процесуалісти на чільне місце поставили питання про методологію наукового пізнання. Тому важливою умовою для створення фундаментальної теорії в галузі процесуального права був не лише інформаційний масив знань про об'єкт дослідження, а й форми, засоби та процедури самої пізнавальної діяльності. Це призвело до виникнення низки правових шкіл, в яких було своє бачення до підходів, методів та завдань у дослідженні процесуального права.

Прагнення дослідників до системності з певним фундаментом емпіричних знань призвело до зведення історичного елемента в процесуальному праві як допоміжного методу дослідження та його використання для пошуку причинно-наслідкових зв'язків, явищ та прогнозу відновлення того ж явища в разі збігу тих чи інших обставин. Історична складова відходить на другорядні ролі ще й тому, що судові статuti не були так тісно пов'язані з попередніми джерелами права [50, с. 127].

На думку представників соціологічної школи права, основною умовою дієвості права є його практична реалізація у вигляді норм права, а завдання правової школи – дослідження законів його розвитку та норм, за якими відбувається зміна форм юридичного життя. Основним джерелом знань таких причинно-наслідкових зв'язків була історія права, котра дає матеріал з подальшого переосмислення та отримання відповідних динамічних і статистичних законів [196, с. 118]. А. Гольмстен вважав, що саме так звана статистична теорія, котра формує різні моделі та конструкції процесуального права, окремих його інституцій незалежно від історичного періоду, стала базовою для формування системи понять науки процесуального права [68, с. 25].

Важливим фактором, який мав значний вплив на формування нової галузі науки, стала поява перших досліджень, присвячених основним

аспектам громадянського суспільства. На думку відомого вченого М. Костомарова, устрій України повинен відповідати принципу рівності членів суспільства перед законом, де свобода особистості є найвищим його станом. Сутність нового суспільства в концепції М. Драгоманова виражалася в ідеї гармонійно розвиненої особистості як важливої складової суспільства, що має базуватися на гарантії прав і свобод людини та громадянина зі сторони держави [84, с. 22].

Своє бачення на формування та дію процесуального права мали й представники догматичної школи, котрі опираючись на авторитет закону та відкидаючи хронологію розвитку процесуалістики, зацентрували свою увагу на позитивному праві. Догматики вважали, що метод формальної логіки є основним в побудові наукових теорій та логічно пов'язаних понять. Вивчення процесуальних інституцій можна будувати тільки опираючись на об'єктивні та єдині засоби методів формальної логіки. Завдяки науковим принципам логічним шляхом можна звести в цілісну систему всю різноманітність процесуального права [216, с. 13-14]. Недоліком їх теоретико-правових поглядів є ігнорування зв'язку процесу з соціально-економічними, політичними та духовними факторами й ігнорування його змістовної сторони.

На відміну від догматичної школи, представники реалістичної школи права вважали, що право виникає та розвивається під впливом інтересів, котрі примушують людину ставити конкретні цілі тому право базується тільки на одному джерелі – це мета. Реалісти вважали, що вивчення та узагальнення існуючої судової практики є основним методом наукового пізнання в галузі юриспруденції. Такий підхід, що ґрунтувався на ідеології прагматизму в теоретико-правовій науці, отримав назву «прагматичний позитивізм» та відповідно до того методу правові явища повинні досліджуватися з їх корисної необхідності. У вітчизняній процесуальній науці він виявився необхідним при формуванні теоретичного підґрунтя на базі діючого процесуального законодавства для новостворених судів. Тому

основним завданням науки процесуального права вважалася розробка юридичних понять і правил переважно з погляду на їх практичне значення та їх оцінці в залежності від міри сприяння ними в охороні чи реалізації права [176, с. 129].

Таким чином послідовне відображення різних підходів західних шкіл права на розвиток процесуально-правової думки в другій половині XIX століття на українській території в складі Російської імперії призвело до формування наукової методології пізнання в галузі процесуального права.

Результати наукового пізнання знайшли своє відображення в авторських наукових працях, котрі й стали втіленням першої хвилі фундаментальної процесуально-правової теорії в різних сферах її використання. Окремі з них, в яких найбільш ґрунтовно висвітлено проблематику процесуалістики, потребують більш детального вивчення.

Важливим фактором в еволюції розвитку теорії юридичного процесу можна вважати дослідження адміністративної процедури з початку 70-х років XIX століття. В період перебування українських земель у складі Російської імперії адміністративна діяльність не була відокремленою галуззю, а розглядалася лише як один із видів державної діяльності, що мала певні особливості та за своїм змістом і формою відрізнялася від тодішньої законодавчої та судової діяльності. В цей період до форм адміністративної діяльності відносилися такі дії, як приватно-правові, публічно-правові та примусові. Функціонування інституту адміністративної юстиції в кінці XIX століття розглядалося вченими як своєрідний державний концепт, котрий визначає ступінь захищеності прав громадянина. В тогочасній спеціальній літературі автори до проблем адміністративної юстиції підходили з позицій критичного аналізу діючого на той час російського законодавства у сфері адміністративної юстиції, а також досліджували організацію системи тієї інституції в європейських країнах [23, с. 25-26].

Проблематику інституту адміністративної юстиції першим підняв відомий учений-поліцейст і державознавець І. Андріївський, розмістивши в

«Російському енциклопедичному словнику» статтю, присвячену проблемам наділення її повноваженнями «особливого розгляду» тих справ, котрі не передбачені законодавцем у звичайних судах. На думку вченого, сюди відносилися ті справи, де процесуальними сторонами виступають приватна особа та адміністрація [3, с. 241-242].

Водночас до середини 70-х років XIX століття інтерес учених-правознавців у Російській імперії до питань адміністративної юстиції був незамінним і, на переконання істориків права, найбільший вплив на розвиток теорії адміністративного права та його практичне втілення на території Російської імперії пов'язані з виходом монографії вченого харківської школи права М. Куплеваського «Адміністративна юстиція в Західній Європі». Вказана праця стала своєрідним поштовхом і після чого у вітчизняній правовій науці активізувалася робота над дослідженням питань адміністративної юстиції. М. Куплеваський під адміністративною юстицією розумів вирішення спорів про право, що виникли між фізичними чи юридичними особами та адміністрацією з приводу дій або вимог останньої в тих випадках, в яких адміністрація є представником державного авторитету (наприклад, поліцейської, військової влади), а не представником держави, власника, продавця, покупця та ін. Сюди ж правознавець відносив розв'язання спорів приватних осіб між собою, якщо оскаржується при цьому акт адміністрації; а також і компетенційні спори, а саме між державними установами щодо сфери їх діяльності та обсягу повноважень [151].

Важливо зазначити, що основним лейтмотивом робіт М. Куплеваського, крім фундаментальних теоретичних положень, виступають ґрунтовно сформульовані пропозиції правотворчого та законодавчого характеру, які на той час у собі несли досить сміливі передові ідеї. Зрозуміло, що автор їх пропонував з урахуванням порівняльно-правових доктринальних та нормотворчих процесів західноєвропейських країн.

Заслугою вченого є те, що йому вдалося сформулювати основні доктринальні положення про різні способи забезпечення законності,

визначити пріоритети використання їх ресурсів та одночасно формулювати пропозиції щодо нормативного базису із його практичним втіленням у діяльність адміністративної юстиції. Беручи участь у дискусіях з юристами-вченими та юристами-практиками, М. Куплеваський скрупульозно обґрунтовує доцільність формування інституту адміністративної юстиції, необхідність поглибленого наукового правового дослідження, що в подальшому забезпечить її ефективну високопрофесійну діяльність у забезпеченні правової справедливості [152, с.24 -25].

Значно зросла зацікавленість учених-юристів до адміністративної юстиції в кінці XIX - на початку XX століть. Особливої уваги заслуговують погляди на адміністративну юстицію А. Єлістратова. На думку вченого, адміністративна юстиція повинна бути наділена функціями судової інстанції для розгляду спорів між приватними особами та адміністрацією в питаннях, де адміністрація прийнятими власними рішеннями порушує права і свободи громадян. А. Єлістратов був упевнений, для того щоб належним чином та на високому професійному рівні здійснювати адміністративне судочинство, судді повинні отримувати відповідну підготовку. Автор також виступав за створення єдиної адміністративної юстиції та палати загальних суддів [96, с. 301, 308].

Серед низки робіт, присвячених проблемам державності та права, потрібно відзначити фундаментальну працю С. Корфа «Адміністративна юстиція в Росії», в якій автор розкриває основні аспекти, пов'язані з порівняльним аналізом діяльності адміністративних судів у країнах Західної Європи та органів адміністративної юстиції Росії. Вчений зацентровує свою увагу на необхідності повної незалежності членів адміністративних судів у своїй професійній діяльності та наділенням їх відповідними гарантіями. Правознавець наголошував, що сутність інституту адміністративної юстиції не залежить від органу (загального чи спеціального), котрий буде здійснювати відправлення його функцій. На його думку, сама адміністративна юстиція є способом судового оскарження актів органів

управління, а в адміністративному провадженні вона виступає механізмом захисту суб'єктивних публічних прав приватної особи [137, с.452-453, 472-477].

Відомий український вчений, правник М. Палієнко у своїх ранніх працях розкривав сутність адміністративної юстиції як установи з розгляду скарг, що стосуються незаконних розпоряджень органів управління щодо відносин публічного права з подальшим скасування цих розпоряджень. При цьому не має значення, чи ці розпорядження є загального характеру, чи вони спрямовані на врегулювання якого-небудь одного конкретного випадку. Проте, на думку вченого, принциповою є можливість відновлення не тільки об'єктивного, а й суб'єктивного права і предметом адміністративної юстиції повинні бути ті розпорядження, котрі суперечать духу закону та його формальному змісту [215, с.12].

Відносно моделі організації адміністративних судів, то при її формуванні М. Палієнко вважав за необхідне враховувати особливості загальних політичних умов й особливості форми держави, де важливе місце займають рівень правової зв'язаності держави, децентралізація влади та поширення місцевого самоврядування [215, с.1-14].

На початку ХХ століття вчені-правники в спеціальній літературі розглядали проблемні питання щодо сутності та значення правових форм та організації адміністративної юстиції. Більшість вітчизняних учених виступали за відокремлення адміністративної юстиції в загальних судах. Адміністративні суди з їх особливим облаштуванням, визначеною компетентністю та відповідними формами судочинства можуть виступити своєрідним гарантом законності в новітньому періоді європейських держав [134].

Таким чином, у кінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. вітчизняні науковці заклали підвалини в розвиток теоретичних положень про організаційну структуру адміністративної юстиції, а також принципи її діяльності й

процесуальні аспекти вирішення адміністративних спорів між суб'єктами права.

Серед наукових досліджень у галузі цивільного процесу вагомими є праці одного із визначних українських учених-правознавців початку ХХ ст., викладача Харківського університету, а в 20-х роках ХХ ст. члена Всеукраїнської Академії наук В. Гордона.

Наукова діяльність В. Гордона значно вплинула на розвиток науки в галузі як матеріального, так і процесуального права. Однак більшість його наукових праць присвячені ґрунтовному аналізу проблем, що відносяться до цивільного процесу. Можна стверджувати, що В. Гордон стояв біля основ становлення науки цивільного процесу. Так, докторська дисертація науковця «Позови про визнання» і на сьогодні вважається однією з фундаментальних робіт з цивільно-процесуального права. Окрім цього, В. Гордон постійно розробляв учення про позови, про що свідчать деякі його наукові праці, до речі, як наукові статті, так і монографії [69, 71, 72, 73].

Більшість тогочасних вітчизняних цивілістів, опираючись на погляди німецьких колег, вважали, що цивільний процес є сукупністю процесуальних дій, а основним завданням науки в ньому був лише опис тих дій. У своїх поглядах В. Гордон критично ставиться до таких обмежено спрощених бачень практичної сторони цивільного процесу та обґрунтовує його розуміння як правовідношення. Він підтримує бачення цивільного процесу німецьких процесуалістів О. Болова та О. Гольмстена, характеризуючи ці правовідносини як єдине ціле. Вчений стверджував, що цивільний процес виражає тристороннє співвідношення між судом як державним органом, позивачем та відповідачем. За своєю будовою вони є складними, але єдиними за предметом, через який вони виникають та розвиваються [75, с. 17]. Можна погодитися з твердженням, що цей постулат ученого знайшов своє подальше втілення та переріс у конструкцію комплексного, складного трудового правовідношення.

Особливої уваги у В. Гордона як процесуаліста заслуговували дослідження природи позову як процесуальної форми захисту цивільного права. Першою ґрунтовною роботою в цьому напрямку була його монографія «Основание иска в составе изменения исковых требований». Акцентовано в цій праці визначення поняття «підстави цивільного позову» як сукупності фактів, котрі вимагають доказів з боку позивача. Наступною, не менш важливою, є докторська дисертація вченого «Иски о признании», предметом дослідження якої був один з недостатньо розвинутих на той час у науці інституцій, але котрий мав велике соціальне значення правового інституту. Застосування на практиці позовів про визнання диктувалися життєвою необхідністю з метою юридичного підтвердження, засвідчити існування визначеного правовідношення, визначити істинні права та обов'язки сторін, щоб не допустити правопорушення. На думку В. Гордона, позови про визнання є одним із способів досягнення судової допомоги не при умові порушення права, а на випадок їх можливого порушення [74].

Незважаючи, що рішення превентивної юстиції не мають у собі обов'язкового виконання, проте для відповідача та обставина стає очевидною, якщо він відмовляється виконувати вимогу, котра появляється на підставі судового рішення та наступний судовий процес для нього закінчиться неодмінним прийняттям відповідного більш жорсткого рішення. Цей важливий постулат, котрий постійно вимагався життям для його впорядкування, не був відрегульований Статутом цивільного судочинства. Звідси випливає, що чітко визначена та фундаментально розроблена В. Гордоном юридична постановка мала не тільки теоретичну цінність, але й суттєве практичне значення.

Виробляючи шляхи практичної реалізації власної наукової концепції позовів про визнання, В. Гордон з особливою відповідальністю визначає умови допущення їх реалізації. На його переконання, першою умовою має бути наявність юридичної зацікавленості, водночас наголошується, що не кожне бажання позивача в'яснити відношення з відповідачем підлягає

задоволенню в судовому порядку. Необхідно, щоб ця зацікавленість диктувалася необхідністю в'яснення та зміцнення матеріально-правової позиції позивача. Також повинен бути необхідний привід для відкриття позову або інша обставина, котра стає підставою щодо порушення прав позивача [73, с. 28].

Окремі аспекти функціонування цивільного процесу в своїх працях висвітлював професор університету Святого Володимира Д. Тальберг. Зокрема, в докторській дисертації «Гражданский иск в уголовном суде или соединённый процесс» [253]. Учений здійснює ґрунтовний аналіз такого важливого в теоретичному й практичному відношенні питання, як поєднуючий процес. Він розкрив сутність поєднуючого процесу, ідея якого полягає в поєднанні в одному провадженні кримінальної справи (справи про злочин) і цивільної справи (справи про відшкодування шкоди). Потрібно зауважити, що вказана праця мала на той час істотне значення, оскільки була майже єдиною монографією, присвяченою проблематиці цивільного процесу.

Отже, можна констатувати, що незважаючи на відставання цивільного процесу в своєму науковому розвитку від цивільного права, вже на початку ХХ століття була вироблена його ґрунтовна теоретична основа.

Судова реформа 1864 року істотно стимулювала наукові дослідження і в галузі кримінального процесу. Тематика праць вітчизняних дослідників права в основному визначалася потребою коментування Статуту кримінального судочинства.

Одним із основоположників наукової школи кримінального процесуального права та криміналістики був Д. Тальберг, серед наукових праць якого вартує особливої уваги монографія «Російське кримінальне судочинство» (1889-1891). Вказана робота відрізняється широкою постановкою теоретичного дослідження в кримінальному процесі чинного законодавства. Д. Тальберг намагається провести думку про неможливість обмеження при вивченні законодавства однією так званою позитивною критикою і необхідності прагнути також і до негативної, тобто до того, щоб

дати оцінку відомих установ з точки зору загальних понять користі та інтересів суспільства. Ця робота автора залишилася незакінченою, але на особливу увагу заслуговує ґрунтовний виклад вчення про кримінальні докази. Слід відзначити, що ставлення до введення суду присяжних тоді не було, як і зараз, однозначним [178, с.3-12]. Представники консервативних кіл суспільства категорично заперечували проти введення інституту присяжних, стверджуючи, що народ «недостатньо ще розвинутий для того, щоб входити у міркування, які вимагають тонкого аналізу и логічних висновків» [91, с. 133]. Відомий юрист того часу, який працював в Україні, Д. Тальберг, обґрунтовуючи необхідність суду присяжних, писав: «Завдання кримінального суду, завдяки участі у ньому представників з народу, досягається з більшою досконалістю, так як право через залучення народних представників входить в область свідомості і отримує дівіше значення; з іншого боку, участь суспільства в правосудді веде за собою виявлення правосвідомості, яка живе в народі і у живому спілкуванні, що встановлюється між народними поглядами і позитивним правом, пізнається багато з прогалин чинного законодавства і цим досягається його покращання» [254, с.284].

Д. Тальберг одним із перших у науці процесуального права визначив принципи, яких повинна дотримуватися така важлива інституція правової системи, як прокуратура. Зокрема, на думку вченого, принцип законності виражається в безумовному обов'язку прокуратури порушувати кримінальне переслідування в усіх випадках наявності складу карного діяння; з погляду послідовників цього принципу жодне карне діяння не повинно залишатися безкарним, і прокуратура повинна дотримуватися у своїх діях винятково вказівок закону [254, с. 282].

Застосування принципу доцільності обґрунтовувалося певними інтересами. Науковець відзначав, що «принцип розсуду» допускає в діяльності публічних обвинувачів відхід від загального обов'язку переслідувати злочин у тих випадках «дійсного життя, в яких кримінальне

переслідування не викликається суспільними інтересами» [254, с. 282]. Він указував, що у зв'язку із нескінченною різноманітністю дійсного життя, що не укладається в рамки відверненої доктрини, принцип розсуду не може бути зовсім усунутий з діяльності публічних обвинувачів. Проте науковець припускав застосування принципу розсуду в діяльності прокуратури як виняток із загального правила.

Водночас учений зауважував, що на практиці не рідко судове переслідування може виявитися більш шкідливим, ніж корисним для суспільних інтересів. Через що органи прокуратури зобов'язані не тільки переслідувати злочини в законних інтересах суспільства, але й утримуватися від переслідування у випадках, коли це суперечить тим же суспільним інтересам [254, с. 283].

Д. Тальберг вказував, що закон повинен передбачати гарантії проти можливих зловживань з боку прокуратури. Зокрема, науковець відзначав: «Не можна, звичайно, заперечувати, що надання прокуратурі права у виняткових випадках діяти за розсудом становить певну небезпеку для правосуддя, може мати наслідком свавілля в такому важливому акті, як порушення кримінального переслідування, і порушення основного принципу державного ладу – рівність усіх і кожного перед законом» [254, с. 283-284]. Гарантії проти можливих зловживань Д. Тальберг бачив у праві оскарження дій прокуратури й у, можливо, широкій постановці приватного обвинувачення [254, с. 284].

Одним із перших представників «доктрини еволюціонізму» в розвитку кримінального права та кримінального процесу був О. Кістяківський. Основні постулати зазначеної доктрини виражалися в твердженні відносно поступовості розвитку одних форм правового життя, опираючись на попередні форми. Заслугою вченого є внесок у наукове розуміння кримінального судочинства, зокрема, науковець вважав аксіоматичним положення про те, що «якість практичного кримінального правосуддя знаходиться в прямому співвідношенні зі ступенем проникнення його

теоретичним елементом, тому чим більше кримінально-судова практика «підкріплена» теоретичним елементом, тим вище її якість, і навпаки» [129, с. 130]. О. Кістяківський наголошував на важливості зв'язку між науковим і практичним вивченням кримінального права, сутність котрого проявляється в обміні результатами, що створюються теорією та напрацьовуються практикою у відповідності до цілей теоретичного й практичного правосуддя [275, с. 119].

Отже, судова реформа 1864 року та прийняття Статутів галузевих судочинств мали вагомий вплив на розвиток науки процесуального права. В зазначений період дослідження з процесуалістики просунулися значно вперед всього за декілька десятиліть, пройшовши шлях від зародження до цілісного формування. Саме тоді починають створюватися вітчизняні галузеві процесуально-правові школи, коли процесуальні доктрини представляють не один чи два вчених, а перетворюються в своєрідну систематизовану, хоча часто з різнобічними та дискусійними баченнями структуру, котра має можливість на постійній основі передавати набуті знання та результати наукових досліджень для майбутніх правників.

З другої половини XIX століття починається активне дослідження історико-правового минулого нашого народу, в цей час наука виходить за рамки формального раціоналістичного пояснення історичного процесу та більше уваги звертається до критичних висновків при дослідженні пам'яток права. Саме в цей час історія вітчизняної держави і права сформувалася як наука і з'являються праці, котрі стали підґрунтям у формуванні вітчизняної історії права як науки.

Одним із перших відомих учених, який опираючись на основні теоретичні положення юридичного процесу провів низку наукових досліджень, присвячених генезі вітчизняного цивільного процесу, був професор С. Пахман. Ученого можна вважати яскравим представником юридичного позитивізму, який у цей час в теорії права став провідним, він відстоював чистоту юриспруденції, вважаючи, що наука права практично

зводиться до юридичного догматизму. Інші підходи до права, наприклад соціологічний чи етичний, у принципі не заперечувалися, але одночасно вони не могли бути складовими юридичної науки і виконували роль допоміжних. дисциплін [216]. С. Пахман у своїх поглядах відстоював характерні для юридичного позитивізму положення, формалістичне поняття права і обмеження юриспруденції формально-догматичними завданнями дослідження. Проте вони були піддані суворій критиці противниками теорії юридичного позитивізму, зокрема Муромцев своє бачення на хибність поглядів ученого обґрунтовував відмінністю між науковими законами та правовими принципами [7, с. 207].

У своїх теоретико-правових працях учений прагне систематизувати матеріал за характерними рисами для викладу цивільного процесу. Проте вчені-цивілісти вказують на недоліки такої систематизації, зокрема намагання С. Пахмана викласти звичаєве руське право за допомогою системи на основі римського приватного права, не враховуючи при цьому особливостей місцевих звичаїв [9]. Автор стверджує про значний вплив на формування цивільно-правових відносин візантійського елемента, одночасно відкидаючи теорію про рецепцію римського права через посередництво германського впливу [216, с. 29, 34].

Свої погляди на генезу цивільного процесу науковець виклав у магістерській дисертації «О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому в историческом их развитии» [217]. Він дотримувався положення про неподільність кримінального та цивільного процесуального права, що було характерним не тільки для судочинства Київської Русі, але таку властивість мало й процесуальне право інших держав раннього Середньовіччя.

У зазначеній праці автор проводить ґрунтовний аналіз джерел, на основі яких викладає низку положень щодо цивільного процесу. Зокрема, С. Пахман стверджує, що система судових доказів у прадавній період опиралася на звичаї та закони, які були освячені та несли в собі відкриту істину у

вигляді судів Божих чи ордалій, які, з одного боку, виступають як судові докази, а з іншого – як особливі форми суду, котрі є вирішальними при неможливості або обмеженості людського суду [217, с. 12]. Вчений провів градацію видів доказів за їх значимістю, де найважливішим з них є доказ свідків. На думку вченого, не менш важливим елементом доказу в судочинстві є його подання під присягою. Нова група таких доказів, як зізнання, судовий поєдинок, жереб, обшук, за твердженням дослідника, починають набирати юридичної сили під час судових розглядів у межах XV ст. – XVII ст. [217, с. 9]. С. Пахман здійснив ґрунтовний аналіз такої інституції свідчень, як послух; сформульовані ним обґрунтування лягли в основу подальшого вивчення їх особливостей істориками права. Дослідник генези процесуального права вказував, що в цей час важливим доказом у судочинстві виступав обшук, який міг проводитися з ініціативи громади й результати такого доказу не могли піддаватися сумніву [217, с. 19].

Учений у своїх дослідженнях вказував, що судові докази до початку XV ст. утворилися та розвивалися за такими аспектами, як погляд на утворення і розвиток системи судових доказів взагалі, огляд судових доказів нарізно і огляд доказів у взаємному їх відношенні [217, с.11-12].

Видатний історик права та юрист М. Дювернуа неодноразово звертався до генези вітчизняного судочинства. Основною його працею, в якій вчений ґрунтовно проаналізував судочинство давньоруської держави, була дисертація «Источники права и суд в древній России. Опыты по истории руського гражданского права» (1869 р.), де він відтворив цілісну картину давньоруського юридичного побуту. Вчений зосередився на дослідженнях джерел права та суду Київської Русі, розкриваючи характерні особливості їх функціонування як складової тогочасної правової культури [262]. Ніхто до М. Дювернуа, та й після нього, з такою глибиною не дослідив походження і роль послушества. У його трактуванні воно має значення підтримки самої сутності права, яке виводиться на суд. До важливих досягнень досліджень М. Дювернуа можна віднести переконливий доказ того, що давньоруське право

створювалося не законодавцем, а самим життям, що його норми вироблялися в цивільному обігу, в юридичних угодах [81, с. 8]. Взагалі досліджуючи систему доказів за Руською Правдою, вчений наголошував, що: «На першому плані стоять свідки, за браком їх, або як додатковий засіб, йдуть формальні докази. Для формальних доказів вказано певну послідовність, від сильніших випробувань до менш сильних. У справах більшої цінності – залізо, меншої – вода, нарешті, останнє місце належить присязі. Закон у небагатьох випадках визначає абсолютним чином силу того або іншого доказу, залишаючи суду свободу оцінки їх в кожному даному випадку» [93, с. 192].

Вагомий внесок у дослідження генези процесуального права зробив один із засновників Київської історико-юридичної школи М. Владимирський-Буданов. Зокрема, у ґрунтовній праці з історії вітчизняного права «Обзор истории русского права» він окремо присвячує цілий розділ дослідженню як процесуального права взагалі, так взаємодії судоустрою та судочинства у різні історичні періоди його діяльності [54, с. 9]. На думку вченого, в добу Київської Русі державними органами, на які покладалися функції судів та судочинства, виступали князь (його судова влада розповсюджувалась на всі землі, а поза межами його резиденції він здійснював судочинство особисто через проїжджий суд або через постійних чиновників (посадники, тіуни), що діяли від його імені), бояри (судили самостійно, замінюючи княжий суд, або ж разом з князем), а також віче, яке могло збиратися паралельно з проведенням судових розглядів князя чи бояр [54, с.705 -706].

Як вважає автор, процес у ті часи був змагальний та складався з таких стадій, як встановлення процесуальних сторін, ведення судового розгляду та виконання судових постанов чи рішень. Процесуальні сторони іменувалися «позивачами» чи «суперниками», адже між ними намагались не роботи ніякої різниці, поки не буде доведена чиясь провина. Тогочасні джерела права не фіксують такого елементу судового процесу, як посередництво. Вчений приходить до висновку, що держава не виступала позивачем у судових

справа, через що не було диференціації між цивільним і кримінальним процесами. Проте держава могла допомагати приватному позивачеві у переслідуванні обвинуваченого, покласти ці обов'язки на общину, чи взагалі могла втручатись у процес, зокрема заборонити відпускати потерпілому злочинця відповідно до мирової без покарання [54, с. 709 -710].

Науковець підкреслював, що відповідно до статей Руської Правди суд відбувався у вигляді змагальності процесуальних сторін перед суддею, котрий визначав правдивість та силу доказів, що використовувалися як засоби захисту сторін [54, с.716]. У своїй праці історик розглядав інститут свідків (послухи та видоки) з двох сторін: з одного боку, видоками були особи, які стали свідками злочину, а послухами – особи, котрі свідчили по слуху, з іншого боку, видоком був простий свідок у прямому сенсі цього слова, а послухом був пособник, на якого «посилалися» сторони. Згодом у Руській Правді ці два поняття змішалися: і видоки, і послухи починають відігравати однакову роль послухів, причому відбувається взаємозаміна цих понять. На думку вченого, найкращим доказом того, що послухи були не просто свідками, є той факт, що закон вимагав їх відповідну кількість у різних справах (у справах про особисті образи потрібно було по два послухи від сторони) [54, с. 717].

Процес у давню епоху, як вважав вчений, починався, проводився та закінчувався з ініціативи та прийняттям рішень самих сторін. Рішення суду спочатку було усним, проте згодом видавалось у вигляді грамот: правої (якщо суд відбувся) та безсудної (сторона обвинувачена у зв'язку з неявкою) [54, с. 725].

У зазначений період вітчизняні вчені свої наукові розвідки присвячували генезі судочинства Литовсько-руської доби, зокрема Ф. Леонтович більше уваги приділяв дослідженню литовсько-руського права. На його думку рада великих князів литовських, яка згодом стала адміністративним органом і брала участь в управлінні литовською державою відіграла важливу роль у тогочасному судочинстві. До початку XV століття

боярська дума чи рада не мала статусу окремої установи, і суддями виступали великі чи удільні князі, хоча коли справа стосувалася важливих державних інтересів та дотримання принципу народної «старини», то могли залучатись для поради «кращі люди» - місцеві бояри чи інше класове населення, що користувалося повагою у князів [169, с.131-132].

Учений при аналізі різноманітних судових актів довів, що великий князь Литовський Казимир Ягеллончик разом з панами радними вирішував у судовому порядку найважливіші питання, що стосувалися поземельної шляхти чи ті справи, які потребували особливого розслідування, а також авторитетного роз'яснення. Князь разом зі своїми панами-радою виносили вироки, які зачіпали інтереси панів, шляхти, міщан, а також стосовно службових зловживань місцевими урядовцями. Сам господар без своєї ради міг судити лише справи по майнових та боргових відносинах господарських осіб, які підпадали під господарську юрисдикцію. Також такому «судовому союзу» могли надходити в апеляційному порядку справи від обласних судів. Якщо, наприклад, скарга включала в себе багато аспектів, чи князь був зайнятий іншими справами, то він міг доручити одному чи кільком панам з ради попередньо дослідити матеріали справи або провести розслідування на місці (земельні спори), зробити звіт щодо справи та виступити з ним перед господарем та панами ради для подальшого вирішення [166, с. 93]. Окрім апеляційних справ, обов'язковому розгляду цим союзом підлягали найважливіші справи щодо вотчинних питань та образи честі та доброго імені окремих шляхтичів, ці справи розглядались тільки князем з панами - радою першочергово у відведених законом чотири терміни.

Під час розгляду кола суб'єктів у судовому процесі автор з'ясував, що князь з радою могли розглядати справи не лише щодо шляхтичів, а й інших соціальних прошарків населення. Важливими для розгляду вважалися справи, що стосувалися скарг населення окремих адміністративно-територіальних одиниць на свавілля та зловживання владою місцевих старост чи чиновників [166, с.87].

Автор стверджував, що документи та акти Великого князівства Литовського свідчать про наділення однаковими компетенціями копних та вервних судів [168, с.164]. Суддів до вервного суду обирали з «добрих людей» територіальною громадою-вервом. Вервні судді були незалежними, їх діяльність відбувалася без втручання посадових осіб: вони вирішували справи та карали винних на власний розсуд. Вирок такого суду найчастіше виконував сам потерпілий, адже громада під час процесу дозволяла чи забороняла потерпілому здійснити розправу над злочинцем [168, с. 205]. Суд по верві перед 12 мужами істотно відрізнявся від князівського суду динамічністю та меншою формальністю [168, с. 187 - 188].

Ф. Леонтович висунув теорію про існування двох видів копних судів: селянські та шляхетські. Бувало, що шляхтичі збирались на копні суди для вирішення земельних спорів без селянства. Про зібрання копи у важливих земельних справах сповіщав місцевий підкоморій своїми листами [167, с. 103].

Відомий історик та теоретик права Г. Демченко розглядав у процесуальному праві такий інститут народного представництва в суді, як добрі люди чи судні мужі [87, с. 1]. В актах копних судів XVI ст. неодноразово згадується про сторонніх «добрих людей», що повинні перебувати на копі [87, с. 5]. На думку вченого, такий порядок судочинства вже встановився давно: десяцькі могли судити разом з цими «добрими людьми», а в деяких випадках виступати у ролі цих людей. Таким чином, дане представництво в суді було визнаним давнім судовим звичаєм у XVI ст. [87, с. 6].

Оскільки тогочасний судовий процес здійснювався в усній формі, то основними повноваженнями зазначеної інституції було підтвердження дійсності судового процесу та істинності рішень. Окрім того, добрі люди були знавцями права, судових порядків та звичаїв, допомагали судити, оцінювати та приймати рішення. Вони ставали найважливішими помічниками судді [87, с. 16]. Вчений дійшов висновку, що добрі люди були

представниками інтересів однієї зі сторін, вони виступали у ролі довірених чи уповноважених помічників. Ці люди можуть виступати активними учасниками під час судового розгляду. Добрі люди виступають не лише як представники сторін, вони водночас є представниками народу, в їх особі місцеве населення має досвідчених, довірених мужів, на чий авторитет можна покластись, чия думка відіграє роль у суспільстві [87, с. 20-21].

Г. Демченко відзначав, що давня форма вирішень судових спорів носила характер цивільного договору між позивачем та відповідачем, договірний характер проникав дуже глибоко в судочинство тієї доби. Постать судді відгравала важливу роль у судочинстві, адже при відсутності чітких норм права сторони довіряли судді та його думці, це був наріжний камінь у судовому процесі [87, с. 17].

Дослідник звернув увагу на те, що в Руській Правді ніде не зазначено про прямі вимоги проведення суду перед суддею та добрими людьми. Проте, проаналізувавши її статті, він зробив висновок, що процес завжди відбувався та розвивався при сторонніх особах – людях. Він стверджує, що люди вказували, ловили та видавали обвинуваченого, при людях позивач викликав на суд відповідача, вони допомагали виконанню вироків, у деяких випадках самі несли відповідальність замість чи з обвинуваченим, люди є необхідними свідками при укладенні договору сторонами в спірній справі. Люди виконують самотійну роль, що має важливе значення, тому науковець вважає, що вони самі творять суд [87, с. 25-26].

Ще один історик права М. Максимейко був відомим представником школи дослідників західно-руського права. Коло наукових інтересів професора доволі широке, що дає можливість виокремити певні, доволі умовні періоди його наукової творчості. Зокрема, перший «київський період» ученого – це період дослідження литовсько-руського або західноруського права. Зацікавлення державністю Великого князівства Литовського і Речі Посполитої (XIV–XVI ст.) науковець зберіг на все життя. Безперечним здобутком тут є його магістерська дисертація «Сеймы Литовско-Русского

государства до Люблинской унии 1569 г.» (1902 р.), де автор розкриває особливості функціонування судової системи та судочинства і вказує на рецепцію права Київської Русі у формуванні тодішнього юридичного процесу. Проте основним досягненням науковця при дослідженні генези держави і права Великого князівства Литовського є викладення глибоко аргументованої власної позиції щодо окремішності власне українського права. М. Максимейком було чітко виокремлено «три правні системи», зокрема, право Північно-Східної Росії, яке функціонувало в таких пам'ятках права, як московських Судебниках та Уложенні 1649 р., право Литовської Русі, кращим втіленням якого є Литовський Статут, в основу якого лягли основні положення Руської Правди й Звичаєвого права та право Північно-Західного краю, що було кодифіковане в Судних грамотах Новгороду і Пскова» [172].

Окремої уваги в науковій спадщині вченого заслуговує дослідження, присвячені давньоруському праву. М. Максимейко є автором низки праць, серед яких «Мнимые архаизмы уголовного права Русской Правды» (1905 р.), «Опыт критического исследования Русской Правды. Краткая редакция» (1914 р.), «Речь по поводу Русской Правды перед диспутом в Университете св. Владимира 22 февраля 1915 г.» (1915 р.), в котрих автор тією чи іншою мірою розкриває основні постулати функціонування судочинства на теренах Київської Русі. Зокрема, в праці «Опыт критического исследования Русской Правды» вчений відзначає, що в другій редакції Правди приділяється особлива увага особі князя, котрий наділений широкими повноваженнями судової влади [174, с. 23-24]. На думку дослідника, саме князь відігравав основну роль у судочинстві, зокрема він починає замінювати общину в проведенні судового процесу [174, с. 48].

Учений вказує на те, що в окремих князівствах суд та судочинство провадив не князь, а його намісник разом із помічниками. Також автор зауважує, що окрім княжої судової влади функціонували церковні, земські й третейські судові установи. Посадовцями зазначених судових органів могли

бути особи архієпископату, намісники, ключники, посадники та тисяцькі, також вводилися спеціальні судові посади, такі як судові засідателі, пристави, виборчі колегії доповідачі; все це свідчить про широкий спектр осіб судового процесу [174, с. 24-25].

При аналізі Короткої Правди М. Максимейко зауважує, що п'ятнадцята стаття розкриває повноваження представників такої інституції, як 12 свідків, за допомогою яких потерпіла сторона доводить наявність збитків, заподіяних пропажею речей [174, с. 30-31].

Дослідник детально розкриває сутність юридичного поняття «звід», котре виражалось через процедуру послідовного звертання покупців холопа до його продавців, а саме: якщо в особи знайдуть вкраденого холопа, а він стверджуватиме, що законно його придбав, то потрібно тоді звертатись до продавця, і в такому порядку можна дійти до третього продавця [174, с.31-32].

Низка вчених у своїх дослідженнях зверталися до ведення судочинства в часи перебування українських земель у складі Великого князівства литовського, серед них можна відзначити І. Малиновського та М. Ясинського.

Професор І. Малиновський, досліджуючи Литовські статuti у трьох редакціях, визначив, що подання кримінальних позовів за загальними правилами лежало на плечах приватних осіб. Цей давній порядок переслідування злочинців був актуальним при розгляді справ у приватно-правовому аспекті. Хоча були і винятки: переслідуванням особливо важливих злочинців займалися посадові особи в разі відсутності приватних обвинувачів (чоловік вбиває дружину чи навпаки, родичі чи діти відмовляються від кримінального переслідування винних). Кримінальне переслідування осіб, які уникли суду чи покарання, здійснювалось тоді посадовими особами без приватних обвинувачів. Завданням кримінальних судів було розкриття злочинів та покарання винних, при приватно-правовому характері злочину основною метою було відновлення порушених інтересів

осіб. Згідно з Литовськими статутами невинний потерпілий повинен бути винагородженим за свої страждання [175, с.67-71].

Здійснивши аналіз пам'яток процесуального права, науковець стверджував, що смертної кари можна було уникнути при наявності таких умов, як викуп винного в потерпілого, «випрохання» винного друзями чи гостями, а також сам потерпілий пожаліє злочинця. Також гвалтівник міг врятуватися від смертної кари, якщо жертва захоче вийти за нього заміж, або ображений чоловік міг пробачити дружину, яка погодилась на своє викрадення іншими особами [175, с. 61-81].

I. Малиновський вказував, що в тогочасному судочинстві була регламентованою процедура виклику до суду процесуальних сторін і, як правило, вона здійснювалася через вручення возним повістки або позову відповідній стороні. Неявка в суд по обвинуваченню могла каратись залежно від тяжкості вчиненого злочину: незначні злочини могли розглядатись заочно без винного, якщо злочини були тяжчого характеру, тоді до обвинуваченого могли застосувати різного роду покарання за неявку (наприклад, виволання) [220, с. 34 -35].

На думку автора, починає функціонувати така важлива інституція судівництва, як адвокатура, проте захищати свої інтереси в суді, користуючись послугами адвоката (прокуратора), могли тільки представники шляхетського стану. Водночас, при умові нанесення шкоди інтересам свого клієнта прокуратор-шляхтич позбавлявся честі, а особа нешляхетного походження – життя через смертну кару. Також відносно прокуратора тогочасними правовими нормами передбачалися дисциплінарні стягнення за дії, що нашкодили інтересам його клієнтові [220, с. 35].

При дослідженні Литовських Статутів автор звернув увагу на нове ставлення до поняття «злочин», зокрема законодавець вимагає понесення покарання винним за особливо тяжкі вчинені злочини. Політичний злочинець ніяк не міг уникнути покарання. Смертній карі мали підлягати як жінко- чи

чоловіковбивця, а також ті, хто намовили християнина змінити віру [175, с. 62-71].

I. Малиновський також виділив інквізиційний аспект Литовських статутів, який полягав у тому, що іноді злочинця могли не знайти або ж злочин був не доказаний, проте можна було притягти до відповідальності осіб, які брали участь у пошуку злочинця. Якщо буде доказана вина таких осіб, то вони могли бути страчені, піддаватися тортурам чи зобов'язані сплачувати «шкоду» потерпілому. Тортури в ті часи розглядались не як покарання, а як судовий засіб у досягненні мети [220, с. 37].

Академік М. Ясинський зазначав, що в Литовсько-Руській державі господарським судом є суд великого князя, який реалізує свої повноваження та інтереси за допомогою даного інституту. Причому вчений на противагу поглядам М. Владимирського-Буданова виокремлює судову інстанцію на чолі з пани-радою від суду господаря. Також історик виділяє асесорський суд, що виконує самостійну роль суду на основі делегованих князем йому повноважень. Комісарський суд збирався спеціально для вирішення однієї конкретної справи (земські позови найчастіше), а ще існував маршалівський суд, який функціонував на отриманих маршалком від князя повноважень у сфері судочинства [315, с. 103].

Великий князь підкреслював свої можливості чинити правосуддя всюди, на будь-якому місці, задовольняючи інтереси кожного, хто шукає правосуддя у ньому. Здійснення судочинства він вважав не тільки своїм правом, але і прямим обов'язком [316, с.5].

Княжий суд мав назву суду господарського або ж судом перед обличчям господарським, а рішення такого суду називалися вироками господарськими і, як вважає вчений, до введення трибуналу він був найвищим судовим органом з дуже широким спектром повноважень. М. Ясинський стверджував, що литовсько-руські господарські суди відрізнялись від польських королівських судів своїм складом та різноманіттям форм [315, с.19 -20].

Суд пани-ради, на думку дослідника, є повноцінною судовою інстанцією сенаторів, що чинить судочинство та стає найвищою судовою ланкою за відсутності князя. Судові рішення даної інстанції можна було оскаржувати перед князем [315, с. 25].

Литовський статут 1529 року надавав місцевим сеймам, а згодом і загальному сеймові судові функції. М. Ясинський вбачав позитив, адже на цих сеймах головною була пани-рада, їхні засідання часто співпадали з приїздом господаря [316, с. 104].

Науковець дослідив, що до утворення трибуналу були апеляції чи «відзивання», які не були заявами сторін щодо незадовільного рішення, а виступали лише скаргами на суддю про винесення ним недобросовісного та неправильного рішення. Відбувся переворот у судовому процесі: був утворений Трибунал, що складався із виборних від шляхетства, глава держави не брав участі в судочинстві цього органу [315, с. 41].

На думку М. Ясинського, в кінці XVI століття за взірцем та формою Коронного трибуналу Польщі виникає Литовський Трибунал, який складався тільки з представників шляхетського стану та був найвищою апеляційною установою.

На сьогодні постать М. Ланге як історика права є мало дослідженою, а на спеціалізованому російському сайті він висвічується як відомий російський учений-юрист. Проте М. Ланге є вихідцем з України, де навчався та довгий час працював на її території, тому без перебільшення його можна вважати видатним дослідником української історії права.

На сьогодні внесок М. Ланге в розвиток вітчизняної історико-правової науки є не дуже слідженим, виняток становить тільки наукова стаття історика права В. Греченка [80], присвячена його історико-правовим поглядам.

Основний аспект його досліджень з історії права пов'язаний з вивченням Руської Правди, а також давньоруського кримінального права та судочинства. У 1860 році вчений видає фундаментальну наукову працю

«Исследование об уголовном праве Русской Правды», де автор ґрунтовно аналізує, крім кримінального права, ориґінальність функціонування судочинства в тогочасний період. Важливо зазначити, що М. Ланге переконливо доводить такі постулати, як про слов'янське, а не норманське походження правової пам'ятки Київської Русі [80, с. 11]. Учений обґрунтував тезу про гуманізм давньоруського судочинства та кримінального права на відміну від європейської середньовічної процесуалістики, проте викликає сумнів його переконання про негативний вплив європейської теорії на розвиток російського законодавства [26, с. 181].

Беззаперечно можна стверджувати, що М. Ланге вперше у своїй роботі аргументовано та детально охарактеризовує учасників юридичного процесу за Руською Правдою, проводить аналіз основних стадій цього процесу та процесуальних доказів. М. Ланге акцентує увагу на такій особливості тогочасного процесу, як зацікавленість самих позивачів у порушенні кримінальної справи. Зокрема, потерпіла сторона сама повинна була відшукувати винуватого, вести його на «звід», а також для переконливості доказів, піддівати його тортурам через випробування залізом, знаходити свідків. І лише після проведення всіх необхідних процесуальних дій приватними особами позивач і відповідач могли звертатися до продовження судового розгляду [159, с. 37]. Вчений вперше довів, що будь-яка справа про вбивство могла розпочинатися при умові наявності трупа вбитої людини. В загальному, як вказують джерела процесуального права Київської Русі, слідчі дії могли починатися такими способами, як піймання з «поличним», виявленням або вказівкою на сліди злочину та через наклеп.

Позитивним є те, що М. Ланге приділяв значну увагу понятійному апарату тексту Руської Правди. Зокрема, він переконливо вивів функціонал терміну «звід». У системно-лексемній основі Руської Правди термін «звід» виступає в значенні «стародавнього інституту давньоруського права».

Учений дотримувався поглядів тієї частини науковців, котрі вважали, що «звід» є первинною стадією провадження справи [291, с. 246]. Зокрема,

він писав, що «зводом називалася перевірка посилення однієї особи на іншу, тобто звід є ніщо інше, як очна ставка» [270, с. 15].

Це твердження суперечило висновкам окремих дослідників історії права, котрі вважали, що «звід» не є віндикаційним процесом, ні початковою стадією процесу, ні очною ставкою, ні особливим порядком провадження – «по тяжбе». На їх думку, «звід» – це своєрідне явище, яке не можна розкласти на частини і яке змінювалося в часі в міру розвитку процесу. Процес міг початися і без «зводу». Тільки в деяких випадках він був чимось середнім між «попереднім слідством» і початковою стадією судового розгляду [291168, с. 515-518].

Також учений довів, що «звід» переслідував дві мети. Перша – встановити стосунки сторін: визначити, чи має позивач право пред'являти претензії на предмет суперечки, і установити відповідача за пред'явленим позовом. Друга – відновити втрачене право потерпілих.

У дослідженнях учений дає характеристику судовій стадії юридичного процесу. Він вказує на те, що в період, коли діяли норми Руської Правди, компетенція княжого суду поширювалася на всі верстви населення, незалежно від соціального статусу чи матеріального цензу [160, с. 75]. В цей період, як вказує вчений, існувало дві судових інстанції – «суд місцевий – посадський і суд загальний – княжий» і судовий розгляд здійснювався безпосередньо на княжому дворі [160, с. 76].

М. Ланге у своїй праці детально аналізує особливості таких учасників юридичного процесу, як мечники та послухи. На думку вченого, мечники при посадниках виконували обов'язки своєрідних судових виконавців і приводили на судовий розгляд обвинувачену процесуальну сторону [160, с. 74].

Науковець у своєму дослідженні розкрив сутність огляду місця злочину та вбитих за давньоруським законодавством. Він вказував, що огляду могли підлягати не тільки трупи, а й поранення чи каліцтва, що були нанесені потерпілій стороні.

У своїй праці М. Ланге значну увагу приділяє системі доказів та доказуванню за Руською Правдою. Вчений констатує, що доказом винності особи у скоєнні злочину вважалося особисте зізнання, оскільки інші різновиди доказування застосовувалися у випадках, коли особа не визнавала своєї вини [160, с. 258]. М. Ланге виділяє ті випадки, коли давався дозвіл на випробування залізом. Зокрема, коли не було «поличного», якщо скоєно вбивство чи ціна «тяжі» була не меншою, ніж півгривни золота, а також якщо позивач зводив на когось підозру за словами сторонніх людей, а обвинувачений не міг довести своєї правоти за допомогою «послухів» [160, с. 263].

Одним із видатних українських істориків права був професор університету Св. Володимира О. Кістяківський. Його роботи присвячені аналізу основних аспектів українського звичаєвого права, історії права та судовому устрою Гетьманщини. Саме йому належить заслуга видання збірника законів «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1879). Як відзначав І. Фойницький, докторська дисертація О. Кістяківського «Историко-догматическое исследование по русскому праву о пресечении обвиняемому способов уклоняться от следствия и суда» містить у собі виклад повної історії руського кримінального процесу, яке за достоїнствами своїми стоїть вище всього, що з'явилося донині в російській літературі» [274, с.90].

Уродженець Полтавщини, випускник університету Св. Володимира О. Левицький досліджував матеріали актових книг і судових документів Волині та Гетьманщини XVI-XVIII століть [164, 165]. Ще однією важливою темою, яку вчений розробляв упродовж 30 років, було родинне право і відносини в Україні XVI-XVII ст. Опублікував на цю тему чимало статей і спеціальний том «Архива Юго-Западной России» (1909). Розглядаючи історію діяльності судів, учений проаналізував роботу судових органів, особливу увагу звернувши на кримінальне судочинство.

Отже, досить значна увага в роботах дореволюційних учених приділялася проблемам юридичного процесу, розглядалися основні положення галузей процесуального права в ракурсі проведеної судової реформи. Значного поступу зазнала в своєму розвитку історико-правова наука, представники якої у своїх працях торкалися різних аспектів функціонування генези національного судочинства.

Висновки до розділу 3

1. Судочинство Російської імперії загалом та в українських землях, що входили до її складу, зокрема, зазнало істотних позитивних змін у зв'язку з проведенням судової реформи 1864 року. Зміни в галузях цивільного та кримінального процесу деякою мірою сприяли їх розвитку в демократичному напрямку, подоланню в них окремих негативних аспектів, що були характерними до проведення зазначеної реформи. Проте тогочасні зміни в галузевому процесуальному праві та адміністративній процедурі не до кінця відповідали основним положенням процесуального законодавства, що функціонувало в країнах Європи та Північної Америки. Їх особливі риси виражалися із врахуванням суспільно-політичних та соціально-економічних умов, які склалися на тодішніх українських землях у складі Російської імперії та давали підстави стверджувати, що судова реформа не до кінця мала прогресивне значення.

2. Внаслідок проведеної реформи відбулися зміни судоустрою цивільного процесу, принцип незалежності суддів мирових судів почав опиратися на їх виборність та незмінність. Уніфікувавши в новій судовій системі єдину підсудність для всіх станів з цивільних справ, затверджено принцип позастановості судових інстанцій. Незважаючи на проведення судової контрреформи, була сформована відповідна судова система, під юрисдикцію якої підпадав розгляд цивільних справ. Зокрема, такими повноваженнями наділялися загальні та мирові суди, а також цивільні справи

могли розглядатися ще й у таких адміністративно-судових установах, як волосні суди. Проте після проведеної судової контрреформи компетенціями щодо розгляду цивільних справ почали наділятися земські дільничні начальники й міські судді.

Характерні риси цивільного процесу, за судовою реформою, проявилися в його формальному відокремленні від кримінального процесу. Цивільний процес у пореформеній Росії опирався на принципи відкритості, змагальності й рівності процесуальних сторін, що в цей період були характерними для правових систем західноєвропейських країн та сприяли підвищенню ефективності цивільного судочинства. Однак у результаті проведених контрреформ обмежено цілу низку прогресивних принципів судової реформи. Незважаючи на це, цивільно-процесуальне законодавство Російської імперії, яке набуло поширення в українських губерніях протягом другої половини XIX ст., залишалось досить прогресивним та в цілому відповідало потребам свого часу.

3. Стверджено, що не дивлячись на посилення ролі кримінального процесу як методу захисту інтересів імперської влади, де основним принципом було залякування та репресивність, внаслідок судової реформи 1864 року не тільки було створено самостійний та незалежний суд, але й докорінно змінилося кримінальне судочинство та було закладено основи формування нової історичної моделі кримінального процесу, де самодержавство не хотіло ділитися своєю владою з новими судами, оскільки справедливо вважало це як певне владне обмеження. Царський уряд від судової реформи чекав лише вдосконалення апарату управління та зміцнення існуючого ладу, а не його ураження, саме тому він не міг впровадити в життя основні положення реформи, що в подальшому зумовило перехід до контрреформи та повернення судочинства в підпорядкування самодержавства.

4. На території українських губерній, як і в усій Російській імперії, в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. була створена певна система

органів адміністративної юстиції. За своєю структурою умовно до неї входили органи, наділені судовими повноваженнями, центрального рівня – Сенат та місцевого – губернське присутствіє. Водночас на рівні повіту та волості, де найчастіше виникала потреба врегулювання адміністративних конфліктів між різними суб'єктами права, орган адміністративної юстиції не існував.

5. Встановлено, що послідовне відображення різних підходів західних шкіл права на розвиток процесуально-правової думки в другій половині XIX століття на українській території в складі Російської імперії призвело до формування наукової методології пізнання в галузі процесуального права. Результати наукового пізнання знайшли своє відображення в авторських наукових працях, котрі й стали втіленням першої хвилі фундаментальної процесуально-правової теорії. Водночас важливу роль у процесі формування правової думки про юридичний процес у контексті державної правової ідеології відіграли суспільно-політичні доктрини. Вплив самодержавства на державу і політику відобразився в основних положеннях реформування правової системи.

Відповідно тогочасними вченими досліджувалися різні аспекти, що були характерними для процесуальних галузей права. Зокрема, проблематика становлення інституту адміністративної юстиції піднімалася такими науковцями, як Ю. Андріївський, М. Куплеваський, А. Єлістратов, С. Корф, М. Палієнко. В дослідженні галузі цивільного права найбільш вагомими є праці вчених-правознавців В. Гордона, Д. Тальберга, одним із перших перших представників дослідження еволюції кримінального процесу був О. Кістяківський.

6. Констатовано, що в другій половині XIX століття історико-правова наука починає звертати більше уваги на критичні висновки при дослідженні пам'яток права, виходячи за рамки формального раціоналістичного пояснення історичного процесу.

Доведено, що в цей час починається активне дослідження українського юридичного процесу в його історичному зрізі. Зокрема, такі авторитені науковці, як М. Ланге, С. Пахман, М. Дювернуа, М. Владимирський-Буданов, продовжили дослідження, започатковане істориками права першої половини ХІХ століття, про проблематику судоустрою та судочинства в Давньоруській державі. Основні положення відносно судочинства Литовсько-руської доби розкриваються в наукових розвідках Ф. Леонтовича, Г. Демченка, М. Максимейка, І. Малиновського, М. Ясинського. Аналіз основних аспектів функціонування процесуального права та судового устрою Гетьманщини проводили такі вчені, як О. Кістяківський та О. Левицький.

Історико-правові погляди вчених другої половини ХІХ ст. – поч. ХХ ст. на український юридичний процес не просто відійшли в минуле, а стали важливим джерелом для подальшого розвитку юридичної науки в Україні.

РОЗДІЛ 4
ПРАВОВА ДУМКА ПРО ЮРИДИЧНИЙ ПРОЦЕС У ЧАСИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА РАДЯНСЬКОЇ КОДИФІКАЦІЇ
20-Х РР. ХХ СТ.

4.1 Загальна характеристика процесуального права в часи Національної революції та радянської кодифікації 20-х рр.

Лютнева 1917 року буржуазно-демократична революція в Росії стала поштовхом для відродження української державності та пошуку нових шляхів у розвитку власне українського національного права й удосконалення вже існуючої системи судочинства.

У перші пореволюційні місяці система судочинства в Україні була майже тотожною до тієї, що діяла в колишній Російській імперії. Важливо, що мирові суди, котрі припинили свою діяльність в Україні ще під час здійснення імперським урядом контрреформаційних заходів у 1889 році, почали знову функціонувати [186, с. 61].

Проте були скасовані особливі суди, зокрема Особлива палата Сенату, до повноважень котрої входив розгляд справ з політичних злочинів, та через остаточне скасування соціального цензу в судових розглядах - її інститут станових представників. Також припинив своє існування, як вища судова інстанція з розгляду державних злочинів, Верховний кримінальний суд.

Водночас, незважаючи на вжиті заходи, процес розбудови власної державності вимагав від діячів Центральної Ради ідей щодо кардинальних реформ у системі судочинства, в чому вагому роль могли відіграти тодішні вчені-юристи. В червні 1917 року учасники з'їзду українських юристів запропонували Українській Центральній Раді без вагань приступити до створення незалежної національної системи судів із залученням відомих теоретиків юридичного процесу. З метою успішної реалізації зазначеної реформи на місцях пропонувалося створити інституцію судових комісарів

[49, с. 229]. У своїх працях В. Винниченко згадував, що ідея створення судової системи за власним взірцем була проголошена в Декларації Генерального Секретаріату в липні 1917 року, основним лейтмотивом якої було визначення повноважень Секретаріату судових справ, а також реформування судової системи таким чином, щоб вона відповідала потребам та умовам автономної України. Для того необхідно водночас проводити підготовку з українізації та демократизації суду й розробляти відповідні законопроекти, котрі б визначили форму судової системи й відповідали б тогочасним суспільним та політичним вимогам, що склалися в українській державі [51, с. 51, 64].

Потрібно відзначити, що на початковому етапі в правотворчій діяльності Центральної Ради намітилася чітка тенденція не тільки у формуванні власної судової системи, але й у спрощенні самої процедури судочинства. Зазначена тенденція стала доктринальною і в добу Гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР та навіть в 20-х роках радянської України, про що мова буде йти пізніше.

Проте в останні місяці свого існування судова система та судочинство УНР усе більше викликали незадоволення місцевого населення через постійне втручання в їх роботу австрійсько-німецької військової окупаційної адміністрації, зокрема громадяни української держави почали підлягати юрисдикції військових судів та отримувати від них різні терміни покарання [104, с.162]. Така ситуація пояснюється й об'єктивними причинами, адже більшість українських судів існувала лише віртуально. В окремих містах не було жодного суду чи судового органу, до яких могли б звернутися представники окупаційної влади для відновлення законності, тому їм не залишалося іншого вибору, як самостійно здійснювати судочинство відносно місцевого населення. З метою протидії міністерство судових справ Центральної Ради намагається створити умови для передачі всіх справ на розгляд військових революційних та іншим судових установ УНР [185, с.68]

Отже, реформа системи судочинства, незважаючи на всі спроби Центральної Ради, не була доведена до кінця та виявилася незавершеною. Причина крилася не тільки в об'єктивних зовнішніх політичних факторах, але й внутрішній політиці української влади. Насамперед, це непослідовність проведення реформ, що стало вагомим чинником відсутності істотних змін у повноваженнях і організаційній структурі апеляційних судів у порівнянні з повноваженнями та організацією судових палат у Російській імперії. Формування інституції апеляційних судів залишилася тільки в теорії, а в дійсності штату апеляційних судів було явно недостатньою, особливо враховуючи їх значимість у підтримці нормального функціонуванні судової системи в цілому.

З іншого боку, судовий процес формувався відповідно на той час передовим демократичним принципам. За часів Української Центральної Ради в діяльності судів дотримувалися принципу відкритості, гласності та змагальності. Суворо заборонялися застосування тортур для отримання доказів та інші тілесні покарання підсудних. Держава гарантувала право на свободу особи та її захист від самосуду, а представники сторін мали право брати участь у судовому процесі. Ретельно регламентувалася законодавством участь у кримінальному процесі працівників прокуратури, судових експертів та інших учасників, що дало змогу значно підвищити фаховий рівень судових органів. Усе це підтверджує, що в період правління Центральної Ради Україна прагнула проводити процесуальну політику відповідно до найпередовіших демократичних ідей Європи.

Проте із втратою влади уряд УНР не зміг довести до кінця задумані реформи щодо створення власної правової системи та судочинства.

Наступний етап формування правової системи взагалі та судочинства зокрема припадає на час діяльності П. Скоропадського. Розглядаючи ті законодавчі акти гетьманського уряду, що стосувалися судочинства, можна встановити тісний зв'язок між законодавством доби Гетьманату та дореволюційною російською судовою системою. Проте в судовій системі, що

хоч і брала за взірєць дореволюційні норми, все ж почали простежуватися певні риси національної державності. Основним документом, котрий регулював судову систему Гетьманату, був «Закон про тимчасовий державний устрій України». Так, кілька статей були присвячені принципам судової недоторканності особи, які, у свою чергу, спиралися на загальносвітові досягнення тогочасної правової думки. Відповідно до нього найвищою судовою інстанцією стає Генеральний суд Української держави, на якого покладаються повноваження як «найвищого охоронця та захисника закону». За своєю структурою Головний Військовий суд складався з цивільного, кримінального та адміністративного департаментів. До його функцій відносилися дії, котрі раніше виконував Урядуючий Сенат, а також функції апеляційної інстанції. Юрисдикція суду розповсюджувалася по всій території Гетьманату та діяла до моменту появи нового закону стосовно Державного Сенату [105, с. 21].

Нижчою ланкою в судовій системі держави П. Скоропадського були окружні суди, до складу яких входили цивільний, карний та адміністративний відділи. Сфера компетенції їх діяльності обмежувалася розглядом апеляцій та рішень, що приймалися мировими суддями. Мирові судові інституції в Гетьманаті функціонували паралельно з окружними судами, та як і раніше розглядали незначні кримінальні та адміністративні справи [100, с. 59].

Внесено низку змін в організацію роботи військових судів. Так, закон «Про організацію військово-судових установ та їх компетенцію» затверджує поділ військових суддів на такі дві категорії, як вищі й штабові. Відповідно до зазначеного документа військові суди наділялися повноваженнями в галузі правових стосунків як загальної, так спеціальної юрисдикції [100, с.60].

Проводячи подальші зміни з удосконалення судоустрою, П. Скоропадський у липні 1918 р. приймає Закон «Про утворення Державного Сенату» та відповідно до цього акта починає діяти Державний сенат як вища

інституція, яка наділена функціями розгляду справ адміністративних та судових державних органів [281, арк. 1 зв.]. До складу зазначеної судової інстанції входили Цивільний, Карний та Адміністративний Генеральні суди. Адміністративний суд наділявся повноваженнями, що відносилися до компетенції Департаментів Російського Урядуючого Сенату, а Карний та Цивільний суди виконували функції, що в минулому розглядалися касаційними департаментами, а карний Генеральний суд отримав ще й додаткові функції, що відносилися раніше до компетенції Головного військового суду, котрі діяли на території часів імперії [283, 502, арк. 15 зв].

Отже, надаючи загальну оцінку щодо організації діяльності інституту судового процесу в часи правління гетьмана П. Скоропадського, можна простежити тісний зв'язок між законодавством Гетьманату та судовою системою часів самодержавства, але водночас починають проявлятися окремі елементи, що були характерними для національної державності. Зокрема, це стосується принципу недоторканості особи, на який спиралися тодішні загальносвітові та власне українські досягнення правової думки. Також можна стверджувати про збереження в процесі таких рис, як відкритість, гласність й змагальність. Під час допиту заборонялось застосовувати тортури й тілесні покарання. Проте, зважаючи на об'єктивні умови військового часу, було поновлено смертну кару, але у випадку, коли суд призначав таке покарання, засуджений мав право оскаржити це рішення або звернутися до гетьмана та прохати про помилування. Закони про тимчасовий державний устрій України гарантували громадянам право на особисту свободу та її захист державою від самосуду, а в судовому процесі мали право брати участь представники сторін, наприклад, у випадках, коли до суду викликала хвора чи літня людина.

Проте гостре протистояння політиці, яку провадив П. Скоропадський, призвело до збройного протистояння і в грудні 1918 року до влади приходять Директорія та проголошує себе тимчасовою владою УНР [90, с. 115]. За правовим статусом Директорія виступала як орган верховної державної

влади, що поєднував у собі на початках правління законодавчу, виконавчу та судову владу. Для правового підтвердження своєї повноти влади вона вимушена була привести у відповідність значний масив нормативно-правових актів попередніх урядів. Незважаючи, що Директорія, як і попередня влада, намагалася внести зміни в судочинство, підлаштовуючи його до проголошеної політичної платформи, прагнула обрати оптимальний шлях для скасування гетьманських законів та відновлення законів Центральної Ради. Зокрема, в січні 1919 р. один із перших законодавчих актів припиняє роботу Державного Сенату та відновлює діяльність Генерального Суду на підставі закону Центральної Ради від грудня 1917 р. [52, с. 3]. Також набуває чинності Закон УЦР «Про утворення Генерального суду», відповідно до якого відновлює свою роботу зазначений орган під назвою Надвищий суд УНР. Зазначений судовий орган отримував повноваження, котрі за своєю аналогією відповідали російському Урядуючому Сенату, а також касаційні функції Головного Військового Суду, при умові, коли вони не були змінені іншими законами України. За своєю структурою до Генерального Суду входили цивільний, карний та адміністративний департаменти [278, арк. 64-67].

Взагалі процесуальне законодавство доби Директорії дозволяє зробити висновок, що і за її часів продовжувало існування більшість судових інституцій, заснованих ще до революції чи проголошених Тимчасовим урядом Росії. Наприклад, у законі від 19 лютого 1919 р. «Про вибори та призначення мирових суддів» передбачалося, що відповідно до ст. 4 «місцевому самоврядуванню чи надзвичайному зібранню необхідно обрати потрібну кількість мирових суддів, спираючись на закон колишнього російського уряду від 4 травня 1917 року» [279, арк. 88]. Важливу роль у розвитку процесуального права доби Директорії відіграв Закон «Про надзвичайні військові суди» від 26 січня 1919 року [278, арк.64]. За своєю суттю зазначений Закон закріпив низку демократичних принципів кримінального процесу, котрі не втратили своєї актуальності й на сучасному

етапі. Особливої уваги серед них заслуговують такі положення, як дотримання законності, надання процесуальним сторонам права на захист, гласність при здійсненні правосуддя із залученням до його участі представників народних мас. Утім потрібно зазначити, що Закон мав деякі недоліки, а саме: за одні й ті порушення була різна міра відповідальності, котрі не передбачали найвищої міри покарання, а саме старшина отримувала більш суворіші санкції в порівнянні з рядовими, що вказувало на порушення принципу рівності всіх учасників судового процесу перед законом. Порушення демократичних принципів було в призначенні посадових осіб судового органу, включно прокурора з адвокатом, їх призначення знаходилося в компетенції особи, котра відповідно до отриманих повноважень від центрального органу влади здійснювала формування надзвичайного військового суду. Також була відсутня така важлива інституція судочинства як процедура проведення попереднього слідства. Правові норми не визначали мінімальних та максимальних строків тюремного ув'язнення підсудної особи, яка була засуджена за певні злочини. Така ситуація створювала для суддів умови самотійно та чисто суб'єктивно визначати термін позбавлення волі. Вагомим недоліком можна вважати низькі кваліфікаційні вимоги до кандидатів на посаду судді, а саме: необов'язковість наявності юридичного фаху, до уваги бралася тільки грамотність. Не передбачалася процедура подачі апеляцій та касацій з метою оскарження судових вироків.

Директорією також було прийнято принципово важливий Закон «Про відновлення гарантій недоторканості особи на території УНР» від 28 лютого 1919 р. Тим Законом уряд давав гарантії відносно захисту прав людини, зокрема ним встановлювалося, що кожен громадянин УНР міг переслідуватися й позбавлятися волі тільки відповідно до вимог закону.

Наступним правовим актом «Про поступування в штабових судах», виданий Директорією 4 серпня 1920 р. закріплено низку положень, що не містилися в імперському російському законодавстві. Зазначений Закон

визначав порядок провадження в кримінальних справах у штабових судах, а в майбутньому повинен був стати основою для кримінально-процесуального кодексу.

Не менш важливий Закон «Про прискорене поступування у вищих військових судах» був прийнятий Директорією 26 жовтня 1920 року, котрий наділяв вищі військові суди повноваженнями щодо спрощеного порядку розгляду справ за умови вчинення низки тяжких злочинів. Зазначений порядок передбачав розгляд справ без провадження дізнання та проведення попереднього слідства. Не було обов'язковим складати обвинувальний висновок при умові, коли злочинця було затримано на місці скоєння злочину або й пізніше при наявності свідків. Тим же законом не передбачалося подання апеляцій на судові вироки.

Загалом цей Закон акумулював у собі ті досягнення, що були втілені в законодавство та судову практику дореволюційної Росії, Центральної Ради, Гетьманської держави П. Скоропадського. Незважаючи, що він не набрав юридичної сили, оскільки був ухвалений Радою Народних Міністрів, що перебувала на той час за кордоном, значимість його виражалася в дотриманні демократичних принципів, практична реалізація яких повинна була зробити значний поступ в майбутній побудові правової системи за європейським взірцем [51, с. 161].

Особливого значення Директорія приділяла регулюванню цивільних правовідносин, котрі, як і на попередніх етапах Національної революції, опиралися на Звід Законів Російської імперії. Процесуальні справи цивільно-правового характеру відповідно до Закону «Про поширення компетенції мирових судів по карним та цивільним справам та про підвищення грошової кари за провини» від 31 жовтня 1920 року розглядалися мировими судами [280, арк.1-2]. Проте, беручи до уваги низку об'єктивних та суб'єктивних факторів, Директорії було не під силу створити ефективну судову систему, котра б у повному обсязі виконувала свої завдання. Серед них такі, як перманентні бойові дії, що позбавляли можливості повноцінної реалізації

практичних положень тогочасного законодавства. Безсумнівно, сама природа воєнного часу мала вплив на концептуальний зміст законодавчої бази з її каральною спрямованістю та суворістю покарань. Судовим органам катастрофічно не вистачало професійно підготовлених кадрів, що мало негативний вплив на якість законотворчого процесу та ведення судочинства. Більшість кримінальних справ щодо військових та цивільних осіб відносилися до компетенції військових судів. Незважаючи на заходи щодо створення власного процесуального законодавства, основними джерелами судочинства виступали нормативно-правові акти Російської імперії. Паралельно з цим продовжували існувати військово-польові, надзвичайні, штабні та Вищі військові суди без чіткого розмежування їх компетенції, що часто приводило до суттєвих проблем у веденні судового процесу.

Загалом процесуальне законодавство в часи Національної революції мало всі ознаки перехідного типу, коли в своїй більшості нормативно-правові акти приймалися лише за умови негайної реакції державних органів на певні обставини. Саме цим пояснюється відсутність власних повноцінних кодифікацій у сфері галузевого процесуального права. Водночас детальний аналіз нормативно-правових джерел цього періоду дає підстави стверджувати про проведення урядовими інстанціями певної роботи в питаннях, що мають відношення до врегулювання діяльності судочинства та судоустрою.

Після поразки Національно-визвольних змагань за самостійність у 1917-1921 рр. у політико-правовій традиції відбулися глобальні катаклізми ціннісних уявлень та орієнтацій. На території українських земель, котрі входили до складу Радянської Росії, почали активно пропагуватися марксистські ідеї про право як інструмент впровадження класового панування, що в подальшому призвело до ігнорування його соціально-творчої значимості як гаранта законності в суперечці між публічними та приватними інтересами. Саме наділення такими повноваженнями могло б сприяти здійсненню всебічного правового регулювання суспільних процесів і явищ, у тому числі у сфері процесуально-правових відносин, де функціонує

складна система взаємин, взаємодії та взаємовпливів організаційно структурованих суб'єктів права [251, с. 261].

Водночас для втілення в життя більшовицьких ідей побудови нового безкласового суспільства більшовицький режим в Україні розпочинає кардинальні зміни у правовій системі, починаючи з нової кодифікації. Перші систематизовані джерела норм чинного права почали формуватися з початку 20-х років, коли вже безповоротно встановився радянський режим в тодішніх українських землях, що раніше входили до складу Російської імперії.

Відносно кодифікації процесуального права, то вже в перших роках свого існування більшовицький уряд у радянській Україні видає положення «Про народний суд Української Радянської Соціалістичної Республіки» від 26 жовтня 1920 р. [206], яким передбачалося регулювання судочинства в цивільній, кримінальній та адміністративній галузях права.

У червні 1920 року було прийнято Цивільно-процесуальний кодекс УСРР, котрий став першим систематизованим джерелом норм цивільного процесу в Україні. За своєю архітектонікою розділи та статті ЦПК УСРР були розміщені в логічній послідовності та встановлювали єдині правила проведення цивільного процесу, що підтверджувало функціонування спрощеного та прискореного цивільного судочинства в порівнянні з дореволюційним періодом [289].

Основним принципом тодішнього цивільного процесу було встановлення матеріальної істини по суті справи. Також новий ЦПК УСРР вперше встановлював цілий ряд нових демократичних принципів, які виступали основою в реалізації положень цивільного процесу. За кодексом до них можна віднести: незалежність суддів, насамперед від органів державної влади; гласність суду, що означало розгляд справи в публічному (відкритому) засіданні; усність, вимагалось, щоб в судовому засіданні рішення справи ухвалювалося на підставі усного розгляду; безпосередність, що означало безпосереднє ознайомлення та вивчення справи суддею; рівноправності сторін, створення однакових умов відповідно до правових

норм ЦПК усім учасникам судового розгляду; (ст. 5-6; 10; 105; 107 тощо); змагальності, що виражався в змагальній боротьбі сторін за ініціативи та активної участі суду (ст. 118); мовний принцип: судовий процес міг вестися мовою яка є рідною для більшості місцевого населення, а також процесуальним сторонам та за їх бажанням, водночас передбачалося надання перекладача (ст. 9).

Для встановлення визначеного порядку у веденні цивільного судочинства ЦПК УСРР чітко регламентував усі його процесуальні стадії. Водночас, незважаючи на відносно прогресивний зміст нового ЦПК, він створював правову базу для розширеного втручання органів радянського режиму в приватні справи громадян. Одним із таких підтверджень є суттєве порушення принципу диспозитивності, на якому власне й будується все цивільне судочинство. Незважаючи, що ст. 2 ЦПК передбачала початок розгляду справи судом після надходження заяви від зацікавленої сторони, прокурор з метою захисту державних інтересів мав право не тільки розпочинати справу, але й вступати на будь-якому етапі в її розгляд [272, с. 12]. Також відмова від подальшого розгляду справи могла бути задоволена лише рішенням суду, а не залежати від бажання процесуальної сторони.

Як уже зазначалося, відповідно до кодексу суд під час цивільного процесу займав активну позицію. Зокрема, він при умові неналежної доказової бази від процесуальних сторін мав право додатково для справи вживати необхідні заходи та з'ясовувати незрозумілі обставини. З цією метою суд був наділений повноваженнями щодо обов'язкового надання сторонами додаткових доказів, що, в свою чергу, заперечувало принцип змагальності (ст. 118 ЦПК УСРР). Таким чином, можна стверджувати, що в статті ЦПК закріплювали положення про активність, ініціативу та самодіяльність суду в цивільному процесі, через що змагальність перетворювалася з самостійного принципу в мету для досягнення матеріальної істини.

Враховуючи, що в ЦПК 1924 р. під час судової практики проявилися певні недоліки, зокрема, не повною мірою були регламентовані такі процесуальні дії, як прийом заяви, судовий розгляд справи чи припинення судових дій тощо, вимагали в створенні більш досконалого цивільно-процесуального кодексу. Серед іншого, причиною оновлення ЦПК був подальший розвиток цивільного обороту, а також накопичення практичного досвіду відносно вирішення процесуальних питань, що виносилися на розгляд цивільно-процесуальної колегії Верховного Суду УСРР, котрий вимагав затвердження свого рішення на законодавчому рівні. Зважаючи на ці обставини, в листопаді 1929 р. урядом УСРР затверджено новий республіканський ЦПК.

Потрібно також взяти до уваги й внутрішню політику радянського режиму. Так, відмова від нової економічної політики, виконання п'ятирічних планів, проведення форсованої індустріалізації та насильницької колективізації обумовили внесення істотних змін у цивільно-правове законодавство.

Отже, опираючись на основні принципи ЦПК 1924 р., новий Кодекс багато в чому відрізнявся від попереднього. Зокрема, основні новели нового цивільно-процесуального кодексу умовно можна поділити на дві групи. Перша група новел складалася з нових принципів тверджень і питань з більш детальною регламентацією чинних правил процесу. До другої групи можна віднести всі зміни в кодексі щодо проходження позову й безпосередньо спрощення самого порядку розгляду цивільних справ.

Протягом першого десятиліття функціонування системи радянського цивільно-процесуального законодавства, яке передбачало існування окремого провадження, не було чітко визначено його критеріїв та відмінності цього виду провадження від позовного під час цивільно-процесуальних дій. Законодавець обмежувався наданням переліку справ, що підпадали під окреме провадження.

Значних змін у 1920-х рр. зазнав також і кримінальний процес, його еволюція пройшла три кодифікаційні етапи (перший – докодифікаційний (1920 р. – кінець 1922 р.); другий – I-ий кодифікаційний (з кінця 1922 р. – середина 1927 р); третій – II-ий кодифікаційний (з середини 1927 р.).

Закони докодифікаційного періоду в своїй сукупності були далеко не простими, а процесуально-правові норми розкидані по численних положеннях і наказах. Судові інстанції витрачали багато часу на з'ясування правильності тих чи інших норм та установок. Значний масив процесуальних питань не були регламентованими, і рішення приймалися, покладаючись на революційну свідомість представників судових органів [153, с. 99].

На другому етапі кодифікації, взявши за основу кримінальний кодекс радянської Росії, 13 вересня 1922 р. було затверджено КПК УСРР [142]. Зазначений кодекс закріплював основні принципи судочинства, які були досягнуті в цій сфері юридичною наукою.

У КПК УСРР 1922 р. уперше були зроблені спроби визначити і законодавчо закріпити стадії радянського кримінального процесу. Слід зауважити, що такий підхід законодавця істотно відрізняє цей КПК від попередніх радянських кримінально-процесуальних актів і передусім положень про революційні трибунали, а також від кримінально-процесуальних положень часів Російської імперії, де у справах проти верховної влади законодавець визначав свою специфіку.

Під час третьої кодифікації кримінального процесу приймається в 1927 р. новий КПК. Його зміст яскраво демонструє чітко виражену тенденцію щодо збільшення силового тиску держави на суспільство. Зокрема, значно розширені були права органів дізнання, яким передали частину функцій, що до цього належали тільки слідчим органам. Справи, за якими провадження попереднього слідства було обов'язковим, органами дізнання передавалися безпосередньо в народний суд. КПК вже не регулював порядок дізнання, який проводили органи ДПУ [143, 227].

Загалом можна стверджувати, що кодифіковані КПК УСРР у частині регулювання стадії судового розгляду, з одного боку, в своїй більшості містили норми, котрі відповідали принципу змагальності кримінального судочинства, прийнятому в тогочасних розвинених країнах світу. Проте, з іншого боку, були також положення, котрі ставили обвинувачуваного та підсудного в неоднакове становище зі стороною обвинувачення, й передусім це стосувалося губернських (окружних) судів, до компетенції котрих відносилися справи зі скоєння злочинів проти держави.

У 20-х роках у сфері адміністративної юстиції почала функціонувати інституція так званого адміністративного позову. Основними інстанціями, на які покладался розгляд справ такого характеру, виступали Головний дисциплінарний суд при ВЦВК, а при губернських виконкомах відповідно – дисциплінарні суди. До компетенції зазначених установ належав розгляд справ про неправомірні дії та проступки посадовців, службові упущення, за винятком кримінальної відповідальності. Головний дисциплінарний суд (ГДС), що також був наділений повноваженнями як суд першої інстанції у справах прямої підлеглих, здійснював судово-касаційні перевірки та судовий нагляд за діяльністю місцевих дисциплінарних судів.

Водночас науковці в галузі адміністративного процесу пропонували створити адміністративні суди та наділити їх повноваженнями з розгляду адміністративних позовів різних недержавних організацій і закладів, господарських об'єднань та окремих громадян у державні республіканські установи. Сутність цих позовів виражалася в скасуванні незаконних управлінських актів, припиненні протиправних дій, а також у виправленні протизаконних упущень, здійснених цими установами. Проте пропозиція про заснування зазначеної інституції в умовах формування радянського тоталітарного режиму реалізована не була. Однією з причин можна вважати більшовицьку теорію про відсутність поділу влад. Не менш важливою причиною також було небажання влади сприймати на свою адресу критику

та нести відповідальність за адміністративні порушення перед судовими органами.

Відповідно в радянській Україні влада в 1926 р. спромоглася створити так звані Дисциплінарні суди [224]. За своїми повноваженнями вони поділялися на Головний Дисциплінарний Суд при ВУЦВК та округові дисциплінарні суди при округових виконавчих комітетах. Проте Головний дисциплінарний суд було ліквідовано 1928 р. з передачею його функцій загальним судовим установам [225].

У 1920-ті роки також було створено систему адміністративного нагляду в таких напрямках, як адміністративний нагляд, що проводився в порядку підлеглості вищими посадовцями; адміністративний нагляд, котрий здійснювався Центральним Бюро скарг; нагляд за допомогою реагування на оскарження дій чиновників по службі, недоцільності та неузгодженості з декретами, розпорядженнями й загальними напрямами центральної влади дій і рішень органів управління, а також адміністративний нагляд, що здійснювався прокуратурою, котра могла опротестовувати неправомірні дії органів управління.

Важливим елементом у належному функціонуванні адміністративного процесуального права була його відповідна регламентація. Однією з особливостей адміністративно-командної системи в СРСР було значне накопичення несистематизованих нормативних актів, що призводило до ускладнення роботи органів влади та управління.

Незважаючи на неодноразові спроби кодифікувати адміністративний процес, проте за визнанням учених-юристів розробити такий універсальний Адміністративний кодекс було надзвичайно складно. Зважаючи на хаотичність та багатопрофільність нормативних актів адміністративного права, відсутність чітко вираженої форми, розробники змушені були звужувати адміністративно-правовий матеріал, який повинен був увійти до Адміністративного кодексу, й кодифікувати адміністративно-правові норми, що мають охоронну спрямованість [263, с. 17].

Прийнятий у 1927 р. Адміністративний кодекс УСРР став офіційним вираженням поглядів на предмет тогочасного адміністративного права. Оскільки головною метою зазначеної кодифікації було обслуговування відомчих інтересів НКВС, тому він не міг обіймати всіх науково визначених норм адміністративного права. Основним лейтмотивом Кодексу була ідея контролю та регулювання центральними органами державної влади юрисдикційної діяльності місцевих органів управління в галузі адміністративної відповідальності. Водночас (більш формально) основним засадничим принципом було встановлення всіх суб'єктів адміністративної відповідальності та можна констатувати, що саме АК УСРР 1927 р. першим заклав фундамент інституції адміністративної відповідальності посадовців.

Важливо, що АК УСРР 1927 р. не мав аналогів в інших республіках СРСР (тоді адміністративне право кодифікації не піддавалося) і був на той час одним з перших подібних кодифікацій у Європі. Більш того, високий змістовий і техніко-юридичний рівень Адміністративного кодексу підтверджує цей факт, що він функціонував тривалий час і зазнав змін у новій редакції лише в 1956 р.

Отже, можна стверджувати, що у розвитку тогочасної радянської адміністративістики простежується тенденція до посилення судового контролю за правовими актами управління й розширення підвідомчості загальним судам управлінських спорів. Незважаючи на проведену кодифікацію норм адміністративно-правового регулювання, органи адміністративної юстиції так і не були створені. Головна причина полягала в самій природі радянського тоталітарного режиму, де створена ним система права не могла бути сумісною з діяльністю адміністративної юстиції.

4.2 Правова думка про юридичний процес в Україні в часи Національної революції та радянської кодифікації 20-х рр. XX ст.

Розглядаючи питання формування правової думки про юридичний процес в часи Національної революції звертаємо увагу на те, що незважаючи на складні суспільно-політичні умови, на теренах тогочасної України продовжували проводитися наукові дослідження в галузі процесуального права. У цей час появляються наукові розвідки з генези вітчизняного права, котрі опиралися на вироблені концепти із загальної історії України ще на початку XX ст., коли вона почала активно виокремлюватися зі загальноросійської історії. Зокрема, в ґрунтовних працях М. Грушевського, Д. Багалія, Д. Міллера, М. Василенка та М. Слабченка містилися нові ідеї, що в подальшому стали підґрунтям для вивчення генези українського права як в цілому, так й окремих його елементів. Особливу значущість мала концепція М. Грушевського про окремий від великоросійського поступ історичного розвитку кожного зі східнослов'янських народів у створенні теоретичного підґрунтя в напрямі вивчення історії українського права [259].

Відносно теоретичних учень вітчизняних науковців про юридичний процес у часи національно-визвольних змагань чільне місце займають погляди професора О. Ейхельмана. Втілюючи власні доктринальні ідеї в проект Конституції УНР 1921 р., учений зазначав, що «народний суверенітет має перевагу, а наступні гілки влади мають обмежену управлінську функцію: парламент; управління, так звана виконавча влада; суд і фінансовий контроль. Управління має суворо дотримуватися принципу правомірності своєї діяльності, судової відповідальності за цю діяльність поряд із наданням органам управління самостійності та незалежності. Подібним забезпечується необхідний авторитет усіх органів виконавчої влади. Вищі органи виконавчої влади несуть сувору й без всяких послаблень судову відповідальність, але у формах, що забезпечують охорону державного розуму й політичного такту і відсторонення від справи будь-якої безпідставної прискіпливості й

партійного аспекту. Суд і фінансовий контроль володіють повною незалежністю від виконавчої влади і парламенту. Охорона конституційності дій парламенту довіряється судовій владі» [95]. У своїх поглядах автор відстоював взаємозалежність процесів формування судової влади й судочинства та еволюції держави в її історичному зрізі. Також він констатував, що на різних етапах розвитку наукової думки існували певні ідеї та обґрунтування наукових розумінь інституції судочинства та його призначення, окреслення суб'єктів реалізації функцій у суспільстві та державі тощо. Водночас О. Ейгельман зауважував, що вести мову про повний збіг розвитку наукової думки та практики здійснення судочинства є неповністю коректним. Недоцільно повністю ототожнювати та необхідно розмежовувати розвиток доктрини судової влади й практики функціонування судочинства .

О. Ейхельман вирізнявся оригінальністю в поглядах на поділ гілок влади в державі та на місце в цій системі судової гілки влади як своєрідного контролюючого механізму, що деякою мірою контрастувало з порядком денним державного будівництва в Україні доби Національної революції. Автором було запропоновано оригінальну систему державного управління, яка, на його переконання, єдина могла гарантувати здійснення національної державності на принципах народоправства, федеративного державного устрою і праві загальнонародного референдуму. Він намагався спроектувати в конституції детально розроблений механізм стримувань і противаг, до якого входила судова система як самостійна конституційна гілка державної влади. Слід підкреслити, що О. Ейхельман висунув ідею інституціалізації судової влади, тобто формування чіткої системи судових органів з визначеною вертикаллю апеляційних інстанцій майбутньої УНР [95].

Можна констатувати, що погляди О. Ейхельмана на розвиток системи органів судової влади в Україні в часи національно-визвольних змагань є дуже характерними не тільки для його часів, але й для сьогодення. Нагальна необхідність суттєвої модернізації судової системи держави як імператив

сучасного етапу вітчизняного державотворення вимагає пошуків і практичної імплементації оригінальних управлінських технологій.

Одним з відомих діячів періоду національно-визвольних змагань був М. Чубинський, погляди на юридичний процес котрого можна проаналізувати, опираючись на його політичну діяльність, перебуваючи на різних керівних посадах. Зокрема, можна відзначити вагомий внесок вченого як керівника Міністерства судових справ, де він своє бачення правової системи та судочинства втілював у розбудову судової системи в часи Гетьманату П. Скоропадського [233, с. 130]. Саме тут він проявив тверді переконання щодо формування власної національної судової системи, враховуючи її генезис. Водночас М. Чубинський відстоював ідею повної українізації всього законодавства та судівництва, для реалізації вказаної мети була створена відповідна комісія [119, с. 127].

Втілюючи в практичну площину свої ідеї відносно судочинства, М. Чубинський домігся запровадження Центральною Радою системи апеляційних судів. Після чого вченим була підготовлена пояснювальна записка до проекту Закону «Про апеляційні суди». «Вводячи законом від 17 грудня 1917 року, – йшлося в записці, – реформу до інституту судових палат і поставивши на їх місце апеляційні суди з такою ж, як у судових палат, компетенцією, Центральна Рада ставила перед собою завдання: з одного боку, скасувати існуючу форму заміщення судових посад у апеляційних інстанціях за призначенням із заміною її виборним началом, а з іншого боку, змінити територіальну підсудність цих судових органів» [106, с. 36].

Відповідно до ідей М. Чубинського діяльність судових палат на території України було замінено апеляційними судами, в яких усі посади суддів заповнювалися судьями, котрі були обрані Центральною Радою. Змінено також порядок призначення на посади Старших Голів та голів департаментів, зокрема, в апеляційних судах зазначені посадові особи обиралися безпосередньо членами апеляційних судів. Прогресивним в ідеях вченого є встановлення комплексу вимог до претендентів на посаду суддів.

На думку автора, закон повинен гарантувати всім новообраним членам апеляційних судів їх незмінність. Далі він вказував, що під час обрання суддів необхідно враховувати їх практичний досвід та освітній ценз.

Важливим у правовій думці М. Чубинського було впорядкування такої важливої інституції, як прокуратура. Він вважав, що впорядкування системи прокуратури при судових органах є важливою складовою належного функціонування правової системи в цілому [106, с. 41].

Отже, незважаючи, що погляди М. Чубинського відносно реформування судової системи в часи національно-визвольних змагань не були повністю втілені в життя, проте вони мають вагоме значення для подальшого еволюційного реформування процесуального права як складової національної правової системи.

У цей же період у своїх дослідженнях піднімає окремі проблемні питання в галузі цивільного права та процесу О. Бутовський. Перші його праці з цивільного процесу з'явилися ще на початку ХХ ст., в яких науковець піднімає проблематику провадження судочинства, апеляції, попереднього виконання судового рішення та провадження судового мораторію. В часи гетьманського правління П. Скоропадського він опублікував статтю «Судебная демократизация и осередные задачи украинского судоустройства», що вийшла в журналі «Право и жизнь» 1918 р., а працюючи викладачем у Київському юридичному інституті, видає новий курс лекцій «Русское исполнительное судопроизводство: конспект лекцій» [13].

У цей період з'являються наукові розвідки, присвячені генезі українського судочинства, зокрема, заслуговує на увагу навчальний посібник у вигляді лекційного курсу «Судівництво в Україні XVII – XVIII ст.» М. Слабченка [244]. Незважаючи, що праця є незначною за обсягом, проте автору вдалося опрацювати значний масив джерел та праць з історії права й визначити власні пріоритети щодо устрою та судочинства тогочасної України, опираючись на соціологічну методологію. Вчений вказував на взаємозалежність економічного базису та правничої надбудови, вважаючи,

що особливості організації судівництва в кожній країні залежать від різних об'єктивних факторів, насамперед від економічного статусу, адже із зміною економічних укладів змінюється й право, юридичні основи та інституції. На нашу думку, автор дещо перебільшував вплив економічного фактору на функціонування правової системи та судоустрою, адже при цьому необхідно враховувати й інші чинники, зокрема геополітичні, історико-традиційні, релігійно-духовні і т.д.

М. Слабченко у своїй роботі вказує на високий рівень судової процедури в українській державі XVII-XVIII ст. та вважає, що в ті часи вітчизняний процес відповідав рівню юридичної процедури тогочасної європейської держави. Проте ті недоліки, що траплялися в українському процесі, можна вважати характерними для тодішньої Європи взагалі. Вчений аргументовано вказує на об'єктивні причини, що призвели із занепадом політичної незалежності України до занепаду національного права, котре деякий час проіснувало у формі звичаєвого права як пережиток та збереглося в старих кодексах [244, с.37-38].

Безперечно, вітчизняні науковці зробили неоціненний внесок у розвиток положень доктрини державної влади, зокрема судової. Однак їх справу було зупинено із встановленням радянського режиму на українських землях. Глобальних змін нова реальність торкнулася й науки про юридичний процес. У перших роках радянського режиму було продовжено вивчення окремих проблем та інституцій процесуального права як в контексті загальних історико-правових досліджень, так і в локальних працях. Нова влада перед істориками права поставила завдання щодо розкриття історії суду та юридичного процесу в соціально-економічних формаціях, що передували соціалістичній з позицій марксизму-ленінізму, а також розробити відповідно до потреб нової реальності «передове» соціалістичне процесуальне право. Тогочасні українські процесуалісти вимушені були розглядати судівництво та процесуальне право як явище суспільного життя, закріплюючи свою позицію догматичними постулатами щодо історичності

понять «суд» і «процес». Вони стверджували, що будь-який суд і процес є не що інше, як знаряддя політики, котра за допомогою державного інструментарію реалізовується пануючим класом. Констатували, що буржуазна теорія неспроможна зрозуміти принципи надкласового чи наддержавного суду, що виражає інтереси непривілейованих соціальних груп, а сповідує лише право та виступає категорією вищого етичного порядку. Так, на переконання відомого дослідника історії процесуального права М. Чельцова-Бebutова, відсутність загальних судових і процесуальних устоїв у рабовласницьких, феодальних й буржуазних суспільних формаціях держав пояснюється як спосіб зміцнення й розширення експлуатації, а суд і процес в державі соціалістичної формації виступають як дійсно всенародне знаряддя для знищення будь-якої експлуатації. В подальшому при умові розвитку комуністичного суспільства та відповідного знищення капіталістичного оточення об'єктивно відбудеться відмирання суду та процесу як такого [286, с. 7].

Водночас більшовицькому режиму довелося приділяти більше уваги в реалізації потреб щодо формування нових суспільних відносин. На думку його керівництва, вирішувати вказану політико-правову проблему необхідно в загальному руслі марксистського підходу до права як до інструменту реалізації владного політичного впливу. Зазначене стало першочерговою причиною охоплення комуністичною державно-правовою ідеологією в усіх сферах суспільного життя, в тому числі й правовій науці. Зокрема, в енциклопедичних джерелах радянського періоду на заміну визначення поняття судівництва судової влади запропоновано замінити на розуміння суду та судового управління.

Отже, можна констатувати, що суд розглядався як орган перш за все для боротьби з експлуататорами як класовим ворогом, котрі намагалися різними засобами відновити старий державний лад. Також на суди, які організовані відповідно до принципів радянських установ, покладалося таке важливе завдання, як забезпечення неухильного дотримання дисципліни та

самодисципліни в усіх сферах суспільного життя. Проте, незважаючи на обставини, що склалися в Україні зі становленням радянського режиму, вітчизняні вчені продовжували активно проводити роботу в різних сферах наукової діяльності. Найбільш плідними були зусилля наукових установ ВУАН у вивченні матеріалів для пошуку аргументів й історико-правових підстав з метою обґрунтування засад державно-правового життя, що були найбільш характерними в генезі українського народу.

Найвагоміший внесок у реалізації задуманих ідей зробив М. Василенко як талановитий історик, правознавець, ініціатор та другий президент ВУАН. З 1920 року, очоливши Комісію для виучування історії західноруського та українського права, вчений надавав вагомому значення відносно дослідження судівництва та судочинства доби Гетьманщини XVIII століття, вважаючи, що ці інституції були найменш вивчені тогочасною історико-правничою наукою. Науковець був впевнений, що генезу юридичного процесу можна дослідити при детальному аналізі архівних матеріалів, котрі мають відношення до судової практики [44, с. 409]. З цією метою М. Василенко провів детальний аналіз таких історико-правових пам'яток, котрими регулювалися основні положення тогочасного судочинства, як: універсали Генеральної військової канцелярії щодо судів (1722-1723 рр.), «Інструкцію судам від 13 липня 1730 року», «Процес короткий приказний від 1734 року», «Короткий звід Статуту», «Короткий покажчик Магдебурзького права по книзі «Порядку», «Екстракт з книги Статуту прав малоросійських» та ін.

Учений аргументовано довів, що перша Малоросійська колегія була створена спеціально для нагляду за судами та судівництвом в Україні, водночас вбачаючи в цьому грубе втручання Московської держави та порушення укладених договорів з Гетьманською державою [47, с. 108], якій було надано право приймати скарги на Генеральний та ратушні суди, канцелярії та переглядати їх рішення, а це прямо суперечило Березневим статтям [45, VII-VIII]. Дослідник звертає увагу на гетьманський універсал від 19 серпня 1722 року, тому що він стосувався судового процесу та мав на меті

заповнити прогалини в судочинстві, щоб колегія не мала приводу переглядати вироки судів. Згідно з цим універсалом полковий суд вважався легітимним лише при дотриманні колегіальності: один суддя та один полковник не мали права розглядати справи та вирішувати їх. Суд повинен був відбуватися у складі судді, полковника, іншої старшини полку, а також туди входили люди чесні та розумні, неурядові, які обиралися та призначалися по чергово. справи мали розглядатися відкрито у спеціально відведених місцях та по істині. Сотенні суди розглядали справи по сотенних містечках у полках [44, с. 410]. Цікавим фактом було те, що в універсалі зазначалось, що на сільських судах (суди отаманів були для козаків, а суддями для посполитих селян виступали вйти) отамани та вйти повинні були вирішувати справи сумлінно та у тверезому стані у пристойному місці. Корчемні суди взагалі не допускалися [47, с. 109]. Цей документ також закріплював порядок поступової апеляції. Сенатський указ був підставою для апеляції. Якщо хтось був незадоволений рішенням сільського чи сотенного суду, то мав право звернутись до полкового суду, а на полковий суд – до Генерального військового суду. Суд, який розглядав справу попередньо, на прохання апелянта, повинен був надати точний опис усієї справи до суду, що розглядав апеляцію. Такий опис справи був свідченням того, що справу розглядали раніше [44, с. 410-411]. Універсал від 19 серпня того ж року забороняв звертатись за апеляцією до вищого суду, оминаючи нижчі. Наприклад, полковим судам могла загрожувати кара, якщо вони не видавали апелянту спеціальний «опис» або не відсилали його справу у вищий суд [47, с. 109]. Згідно з дослідженням ученого згодом відбулося реформування і Генерального суду у зв'язку з дотриманням принципу колегіальності при проведенні судового процесу в сотенних та полкових судах. Колись уся влада зосереджувалась у руках одного генерального судді, проте принцип колегіальності вимагав внести зміни до складу Генерального суду. До генерального судді приєдналося ще чотири «асесори», які засідали та вирішували справи разом з ним. Спочатку асесорів призначала військова

канцелярія, яка заміняла гетьманський уряд. Вона формувала список помічників генерального судді з числа сотників та бунчукових товаришів, згодом цим асесорами були всі бунчукові товариші по черзі [47, с. 110]. Проте пізніше Генеральний суд пережив знову трансформацію після прийняття «Решительных пунктов» 1728 року. Суд уже складався із 6 осіб: троє було з «малоросіян», а решта троє – з великоросіян. Президентом суду був гетьман, тому будь-яке засідання відбувалося з повідомленням гетьмана. Справи потрібно було розглядати чесно, без хабарництва за правами Гетьманщини. Генеральний суд здійснював нагляд за нижче стоячими судами: якщо виявлялося, що суддя приймав несправедливе рішення у нижчому суді, тоді він штрафовався з відома гетьмана на користь скривдженого. Головним завданням цього суду було вирішення справ з питань апеляції, проте можна було ще звернутися у найвищий орган щодо оскарження рішення Генерального суду – до Колегії Закордонних Справ у Москву, вищої інстанції на той час вже не існувало [45, XII-XIV]. Не оминув М. Василенко у своїх дослідженнях також «Інструкцію судам від 13 липня 1730 року», яка велику увагу приділяла полковим судам. Академік зазначає, що в основу Інструкції були покладені не російські закони, а Литовський статут, Саксонське зерцало, Порядок судів і справ міських права магдебурзького, тобто ті закони, що використовувалися в той час на Гетьманщині [44, с. 415-416]. У полковому суді головними були полковий суддя та писар, причому, окрім знання права, вони мали відповідати високим моральним вимогам. На посаду судді обирали людину чесну, розумну, компетентну в правових нормах. Хоча писар у суді не вирішував справи, проте відігравав важливу роль, адже він вів реєстр справ, здійснював підготовку справи на розгляд та записував доводи, свідчення учасників. Тому писарем мала бути особа чесна, досвідчена, що виконувала присягу [45, XV]. Існувало два види судових засідань у полкових судах: для справ кримінальних та важливих і для справ, що менш важливі. У першому випадку на суді обов'язково були присутніми полковник та уся полкова

старшина, а у другому – полковник міг бути відсутнім, адже він наглядав за справами і підписував відповідні документи. Проте на такому розгляді справ завжди були суддя, полкова старшина та значкові товариші. Сотенні суди склалися завжди з сотника, отамана городового, писаря, вйта, хорунжого та бурмистрів, причому вони були незалежними від магістратських судів. Якщо городового отамана не було, то він замінявся отаманом курінним [44, с. 416]. Історик М. Василенко відзначав, що процес мав змагальний характер, причому відповідник та позовник не могли ставити хрести у документах про ознайомлення замість підпису. Вони мали право попросити когось іншого підписати ці документи [45, XVI]. Науковець у своїй роботі «Право магдебурзьке» зумів розкрити також основні аспекти судочинства в містах лівобережної України (Київ, Чернігів, Полтава, Ніжин, Стародуб, Переяслав та ін.). На організацію ратушного суду великий вплив мав магістратський суд, причому М. Василенко висуває припущення про те, що ратуша була спрощеним варіантом магістрату [296, с. 83]. Відповідно магістратський суд знаходився в руках вйта, лавників (колегія присяжних) та інших місцевих урядників. Суд розглядав як цивільні, так і кримінальні справи у складі не менше 5 членів, які засідали в магістраті, а в ратуші мало бути присутніх не менше 3 урядовців. Рішення в кримінальних справах приймав не магістратський суд, на це було уповноважена вища інстанція (сюди також подавалась і апеляція), якою спочатку були полковий суд та канцелярія, проте згодом магістратські суди були звільнені з-під їхньої юрисдикції та передавалась у відання генеральному суду, до якого надсилались апеляції на рішення магістратів. Він дослідив, що в магістратському суді могли засідати і представники козацького уряду (наприклад, у Стародубі були полковий суддя, полковник та полковий сотник), які мали великий вплив на ці суди в разі зловживання владою полковниками [44, с. 54-56]. До такого суду могли звертатися міщани та посполити, які жили в цьому місті, проте чолобитниками на них могли бути особи і з інших прошарків. На дії вйта можна було подати скаргу у вищий суд, а на дії урядників у магістратський.

Проте вже у 1783 році ці суди були замінені на установчі суди в губерніях [44, с. 57]. Отже, наукові дослідження М. Василенка з питань історії судочинства Гетьманщини мають великий вплив на формування думки про розвиток українського процесуального права.

У 20-х роках продовжив свої дослідження також М. Максимейко, який зосередив свою увагу на вивченні джерел Литовських Статутів. У тогочасній історико-правовій науці вказана проблема активно дискутувалася, з одного боку, представниками литовської й польської наукових шкіл, котрі доказували спорідненість Литовських Статутів з польсько-литовським правом, а з іншого боку, російські вчені вказували на спорідненість з «руським» правом. Учений аргументовано стверджував, що звичаєве руське право стало основним джерелом Литовських Статутів, а звертання до положень польського та німецького права було пов'язане лише з технічними потребами. Вчений зазначав, що «Українське право – право козацької України, що через Литовський Статут зв'язується з Руською Правдою». Вказане твердження знайшло підтримку на рівні ВУАН та стало програмною доктриною в діяльності Комісії для виучування історії західноруського та українського права [173, с. 10-11]. Власне бачення М. Максимейком історичного розвитку українського права приводить до висновку, що воно є старшим та багатшим за змістом від права московського. Вчений стверджував, що українське право впливало на загальнодержавне (литовсько-руського періоду) та було одним із джерел Литовського Статуту, і тому цей кодекс деякою мірою можна вважати кодексом українського права.

У так званий «Харківський період» М. Максимейко видає цілу низку історико-правових праць, присвячених різним сферам функціонування «Руської Правди», в яких подана його власна версія зазначеної історико-правової пам'ятки. Дискутуючи з визнаними фахівцями В. Сергеевичем, М. Владимирським-Будановим, Л. Гетцем та багатьма іншими, він обстоював своє бачення змісту, системи як всієї пам'ятки, так і окремих її норм.

Зокрема, оригінальним і переконливим є погляд М. Максимейка на Руську Правду як на втілення тогочасної правової доктрини, переконання про відчутний вплив римського права – головним чином законодавства Юстиніана, яке на той час було досить відоме поза межами Візантійської імперії. Науковець стверджував, що основою короткої редакції Руської Правди було давньоруське право, але система викладу була запозичена із римського права, до неї були включені не лише звичаї, а й князівські устави («Опыт критического исследования Русской Правды. Краткая редакция. Харьков» (1914 р.)). Учений доводив, що автор короткої редакції Руської Правди включив новгородське право не в повному обсязі, а доповнив його правом Київської землі, з урахуванням різноманітності звичаїв, які діяли на території Київської Русі [83, с. 215]. Цікавими є твердження про розмежування кримінальних та цивільних злочинів у Руській Правді, про виокремлення у пам'ятці державних злочинів, які мали специфічну особливість, оскільки переслідувались не судом, а в адміністративному порядку, про відповідальність територіальної общини не за знаходження злочинців, а за відмову шукати [83]. Як представник школи західноруського права учений поділяв її методологічну базу, яку в цілому можна визначити як історико-порівняльну з елементами соціологізму та еволюціонізму.

Таким чином, ціла низка науковців, котрі творили на теренах України в 20-х рр. ХХ ст., працювали над поглибленням та розширенням знань з історії юридичного процесу як складової національної правової системи.

У тогочасний період з'являється низка праць з проблематики галузевого процесуального права. Найбільш визначними досягненнями в дослідженні процесуального права можна вважати праці вчених у галузі цивільного процесу Є. Кельмана та О. Бутовського.

Відомий теоретик галузі цивільного процесу 20-х роках ХХ ст. Є. Кельман досліджує різні аспекти функціонування юридичного процесу. Перші його праці були присвячені теоретичним аспектам природного права, проводив дослідження тогочасного діючого цивільного права та процесу.

Вчений зробив великий вклад у підготовку коментаря до цивільно-процесуального кодексу УСРР. Автор підготував низку статей, присвячених зарубіжній цивілістиці, та проводив аналіз щодо застосування радянського права за кордоном.

Є. Кельман був активним учасником обговорення змін, які вносилися до цивільно-правового кодексу, зокрема, він був автором кількох дискусійних статей, в яких розкрив особливості колізії старих та нових процесуальних норм [124]. Учений обґрунтовував необхідність створення максимально раціонального й оперативно працюючого судового органу, котрий би міг розглядати судові справи за спрощеною процедурою, та зближення цивільного процесу з кримінальним [125]. Не менш цікавими за своєю проблематикою були думки, висловлені Є. Кельманом з приводу розгляду судами так званих «юридичних загадок», наприклад, стаття, присвячена проблемам «подвійного батьківства» [126]. Вчений висловлював своє особливе ставлення до нарадчої кімнати в цивільному процесі, він вказував, що принцип таємності наради суддів має самостійне значення лише для колегіального складу суду, тому розгляд справи суддею одноособово втрачає сенс функціонування дорадчої кімнати. Проте Є. Кельман наголошував, що запровадження прилюдної судової наради в цивільному процесі дасть можливість прискорити розгляд справ, а самих народних засідателів перетворить в активних учасників судового процесу, підвищить їх відповідальність та відкритість, змусить більш кваліфіковано готуватися до розгляду справи та ґрунтовно вивчати нормативну базу радянського законодавства. В підсумку це призведе до зростання авторитету судових органів, поширенню правової освіти та залучення до участі в правосудді широких мас трудового народу [127, с. 325]. Незважаючи, що дане дослідження мало в собі елементи суб'єктивізму відповідно до офіційної установки тодішньої радянської ідеології, але водночас заслугою автора є те, що він визнав порушення гарантії незалежності суду при скасуванні таємниці нарадчої кімнати для колегіального судового органу. Через те він вважав за

потрібне прилюдні наради запроваджувати лише при незначних цивільно-правових процесах, а в інших випадках проводити таємні наради на вимогу членів суду [127, с. 326].

У 20-х роках продовжив досліджувати питання судочинства О. Бутовський, зокрема видає підручник «Судоустрій УСРР», також для Правничого товариства при ВУАН підготував низку наукових доповідей з вказаної тематики, зокрема «Обычное право и судебная практика», «Основные начала советского судоустройства», «Принципы Положения о судоустройстве» [193, с. 263]. У журналі «Україна» виходять під його авторством огляди літератури з цивільного процесу. Особливої уваги заслуговує ґрунтовна робота «Упрощение гражданского процесса (по материалам обследования)» [42], в якій дослідник окреслює шляхи проведення реорганізації цивільного законодавства для його спрощення. З цією метою ним запропоновано ліквідувати інституцію заочного розгляду справ, котрий сприяє судовій тяганині, а також спростити «форми викладу рішень», це більше стосується техніки підготовки самого рішення. Для цього, на думку автора, в рішенні, котре ухвалювалося відразу в народному суді, наводити тільки короткі мотиви для прийняття тієї чи іншої резолюції, а весь матеріал мотивувальної частини, зокрема, виклад позовної заяви, пояснення відповідача і показання свідків та ін., фіксувати в протоколі [42, с. 376]. Водночас для всіх справ окружних судів запровадити обов'язкове оприлюднення в судовому засіданні резолюції, а для підготовки мотивувальної частини надавати за кілька днів рішення, котрі потрібні здебільшого лише для касації. Автор вважає доцільним скоротити кількість викликів свідків, з цією метою він рекомендує вимагати від процесуальних сторін точного формулювання обставин справи з вказівкою на конкретних осіб-свідків. На думку вченого, важливою складовою цивільного судочинства є «підготовче провадження», котре являло б собою попередню підготовку справи та зібрання необхідних матеріалів. Зокрема, доповідач-суддя, після отримання позовної заяви та пояснень відповідача, мав би сам

викликати сторони судового процесу, заслуховувати їх пояснення та проводити перевірку доказів. Тільки після виконання цих юридичних процедур з попередньої підготовки можна було б призначати справу до судового розгляду за участю народних засідателів. Під час такого розгляду весь процес мав обмежуватися лише диспутом сторін і закінчуватися ухваленням рішення чи оголошенням резолюції [42, с. 376]. Вагоме місце в системі цивільного судівництва науковець приділяв повноваженням касаційного суду, зокрема вносити поправки та зміни в рішення нижчих судових органів тим самим надавши касаційній інстанції свободу дій щодо прийняття судових рішень. Реалізувавши всі запропоновані ідеї, на думку О. М. Бутовського, можна б було оптимізувати роботу судових органів та спростити судочинство, наблизивши його до суспільства.

У дослідженні кримінального процесу серед тогочасних вітчизняних учених заслуговують на увагу оригінальні думки, які висловив І. Малиновський у статті «Про студії над злочинністю та злочинами» [175], що стосуються судової стадії кримінального процесу. Вчений вважав, що вирок повинен виноситися не під впливом вражень від красномовства адвоката чи прокурора, а на підставі наукового вивчення особи злочинця, всіх факторів судової справи. Вироки також повинні передбачати вживання заходів соціального характеру, зокрема використовуючи медичний чи судово-виправний захід. Автор аргументував своє бачення тим, що суд за такий короткий проміжок часу в розгляді процесуальної справи не зможе встановити повної об'єктивної картини для прийняття відповідного рішення. Тому, на його думку, таку можливість надають виправно-трудові установи, в яких злочинці перебувають певний час [175, с. 67-71].

Слід відзначити, що юридична наука початку 1920-х рр. робила певні спроби щодо впровадження елементів адміністративної юстиції в радянську судову та адміністративну систему. Зокрема, така спроба була зроблена Інститутом радянського права, який запропонував організувати цілу систему адміністративних судів на чолі з Верховним адміністративним судом.

Планувалося, що в таку структуру будуть входити і губернські адміністративні суди, метою яких буде «огороження революційної законності, забезпечення правильного і погодженого функціонування державних установ і захисту прав громадян» [98, с. 47-52].

Розглядаючи теоретичні питання радянської адміністративної юстиції, Є. Носов у своєму дослідженні виклав положення відносно сфери розгляду скарг. Зокрема, він вказував, що розгляд скарг на неправомірні дії представників управлінського апарату повинні покладатися на адміністративні органи. Автор обґрунтовував своє твердження відсутністю при соціалізмі підстав для суб'єктивних публічних прав, скарга не виступає домаганням скаржника до адміністративного органу, а лише доведення до відома представникам радянської влади про виявлений недолік. Також науковець вважав, що за своєю суттю зміст більшості скарг виражав невдоволення пригнічуваних класів, тому різноманітні процесуальні гарантії є зайвими [203, с. 74-83]. Тут можна погодитися з баченням харківського професора В. Кобалевського, котрий вказував, що «Адміністративний Кодекс УСРР» намагається внести деяку уніфікацію в порядок адміністративного оскарження, присвятивши цьому спеціальний розділ. Але беручи до уваги статті цього Кодексу, згідно з якими його норми поширюються лише на відомчі органи Народного Комісаріату Внутрішніх Справ, а також на міські, сільські та селищні Ради, їх президії, сільських виконавців і лише частково на ті органи влади, які в них згадуються, слід визнати, що його норми не визначають спеціальних узаконень, які торкаються адміністративних оскаржень у всіх інших передбачених ним випадках [131, с. 392-393].

Проте окремі вітчизняні вчені, укладачі цього кодексу, у своїх поглядах висловлювали деякі недоліки щодо нього. Зокрема О. Євтіхіїв вказував, що він не є досконалим, оскільки в ньому об'єднані за різною сферою діяльності інститути адміністративного права, і водночас основна увага зосереджена в його наповненості правоохоронним («поліцейським») змістом [263, с. 17-21].

Отже, провівши аналіз поглядів на юридичний процес, можна вважати, що в часи української Національної революції значна увага в роботах вчених приділялася проблематиці становлення галузі процесуального права як складової тодішньої правової системи, натомість у 20-х роках українські історики права у своїх роботах намагалися дослідити основні аспекти становлення та розвитку судочинства в різних історико-правових періодах української державності.

4.3 Формування правової думки про юридичний процес в українській діаспорі в 20-х рр. ХХ ст.

У часи великих суспільно-політичних катаклізмів на українських землях значна частина еліти, переїхавши за кордон, змогла зберегти традиції, культуру свого народу, внести творчий доробок у розвиток його духовності та науки. Зрозуміло, що не все є рівнозначним у цьому доробку, але ігнорувати надбання української діаспори (як це робилося в часи радянського авторитарного режиму) було б не виправдано та ставало однією із причин збіднення української культури в різних сферах її прояву.

Особливість правових досліджень в українській діаспорі виражається тим, що майже всі її представники зосереджували свою увагу на розгляді передусім національних особливостей розвитку генези українського права в різних його проявах та галузях. Причому багато хто з дослідників зосереджував власні творчі зусилля в основному на розгляді української історії права з національних позицій. До них належать фундатори української історико-правової науки в діаспорі А. Яковлів, Р. Лашенко та М. Чубатий.

Після поразки українських визвольних змагань А. Яковлів у 1923 р. переїхав до Чехії та почав працювати в Празі в Українському Вільному університеті на кафедрі цивільного процесу, займаючи посаду професора. Тут він викладав низку дисциплін, пов'язаних з галузевим процесуальним правом, історією судового устрою та судівництва в Україні. Водночас

учений підготував наукові статті та навчальні посібники, що мали безпосереднє відношення до проблем різних галузей права та методики їх викладання. На думку дослідників діяльності А. Яковліва, цей період вважається найпродуктивнішим в його творчості [62].

З-під його пера також виходить значний масив ґрунтовних праць з історико-правової тематики, в яких проведено детальний аналіз конкретних історичних форм українського права на різних етапах його функціонування та впливу на нього права інших держав [62, с. 285, 295-296].

Учений, провівши ґрунтовне дослідження генези звичаєвого права, прийшов до висновку, що першою кодифікованою збіркою, складеною на його основі князівських статутів та звичаєвих норм, є «Руська Правда». А. Яковлів стверджує, що зазначена пам'ятка давнього права в подальшому стала основною у формуванні судочинства Литовсько-Руської держави, норми якого знайшли своє втілення в змісті Литовського статуту та були властивими правовим нормам Війська Запорізького й Гетьманщини [312, с. 21]. Він переконаний, що процесуальні норми, котрі були зібрані в «Руській правді», свідчать про їх чисто практичні цілі, зокрема, надати можливість судовим органам справедливо вершити суд на підставі діючого права, а процесуальним сторонам відповідно відстоювати свою правоту на суді.

На думку А. Яковліва, в «Руській Правді», як і в аналогічних збірках-«правдах» західноєвропейських держав, переважають суто формалістичні та символічні процесуальні правила, проте збереглися також і норми звичаєвого права більш давнього походження. Вчений вважає, що юридичний процес за «Руською Правдою» містить багато примітивних норм, що беруть свої початки з первісного судочинства, а також норми, які пізніше стали підвалинами для копного судочинства, водночас сама кодифікація не мала рис, що були характерними для офіційного кодексу. Водночас дослідник вказує і на деяку спільність норм «Руської Правди» з нормами римовізантійського та старогерманського права і наводить приклади щодо розшуку крадених речей – «свод», судочинство про криваву помсту та

«виру» [313, с. 224-225]. Вчений вважає, що автором «Руської правди» є невідомий укладач, котрий був великим знавцем тодішнього українського та чужоземного права [313, с. 225].

Автор доводив, що в Литовсько-Руський період основою правотворчості в юридичному процесі було власне українське звичаєве право. Як підтверджують численні судові акти достатутного періоду, воно набуло подальшого поширення на території всього державного утворення. Водночас у перших кодексах писаних законів починає використовуватися значний масив норм звичаєвого права, особливо тих, що регламентують юридично-процесуальні дії копних судів [28].

Досліджуючи судочинство козацької доби, А. Яковлів обґрунтовує твердження, що звичаєве право мало вплив на сферу державної організації та чинних органів, котрі забезпечували функціонування всього управлінського механізму. Проте вчений вважає, що «важливу роль відіграло за цієї доби звичаєве право і в українському судовому праві, як процесовому, так і матеріальному, цивільному й карному. В судовому процесі воно виявилось в різних символічних обрядах, в домінуючій ролі в процесі ушкодженого, в публічності суду й карання, в участі громадянства в суді. В матеріальному праві воно виявилось в застосуванні судом норм звичаєвого права, часом і проти або на заміну писаного закону. Пам'ятками чинності звичаєвого права є судові акти та декрети різних судів Козацької держави». Вагоме місце в науковій спадщині А. Яковліва займає дослідження генези копних судів. Автор констатує, що на основі звичаїв у Київській Русі почав формуватися судовий процес, котрий у подальшому проявив себе в часи Гетьманщини через діяльність копних судів. У статті «До питання про генезу копних судів XVI–XVIII вв. на Україні» вчений виклав результати дослідження щодо походження копних судів, обґрунтував їх зв'язок з общинними судами в додержавний період та вказав, що їх практика стали основою у формуванні перших українських процесуальних правових норм. На думку автора,

періодом формування копних судів можна вважати часовий проміжок у межах XV–XVIII ст. [308].

У статті «Околиці (округи) копних судів XVI–XVIII вв. на Україні» дослідник вказує на характерні риси відносно організації територіальної підсудності копних судів, розкриває особливості визначення місця проведення засідань копних судів та визначає сутність поняття «копної околиці». На його думку, «територія, на яку поширювалась чинність, «присуд» копного суду, так звана «копна околиця», відіграла важливу роль в копному процесі, адже вона «... не тільки встановлювала компетенцію копного суду з точки погляду осіб і території ..., але разом з тим встановлювала і склад копного зібрання, копного суду» [310, с. 19].

Отже, вчений вказує, що незважаючи на повний занепад Гетьманщини та запровадження на її землях адміністративно-територіального поділу за аналогією загальноімперського, відповідно до введення нового законодавства, через що відбувається уніфікація судочинства та скасування інституту копних судів та норм звичаєвого процесуального права як їх джерела, судові рішення в цивільно-правових та сімейно-шлюбних відносинах приймалися, керуючись нормами звичаєвого права.

Інший представник української діаспори Р. Лашенко в своїх наукових дослідженнях розглядав юридичний процес у контексті встановлення правової системи й правових відносин в українському суспільстві через призму особливостей українського державного устрою. Вчений першим спробував здійснити періодизацію історії українського права, взявши за основу відповідні етапи загального історичного розвитку українського народу, тим самим внісши вагомий внесок у формування науки історії права. Потрібно зазначити, що в подальшому періодизація, запропонована Р. Лашенком, стала засадничою та лягла в основу періодизації історії держави і права України вітчизняними історико-правовими школами.

Серед значного масиву наукового доробку найбільше заслуговує на увагу його фундаментальне двотомне дослідження «Лекції по історії

українського права». Автор, взявши за взірець систематизацію із загальної історії України, здійсненої М. Грушевським, прагнув зреалізувати подібну систематизацію всіх попередніх наукових напрацювань у галузі історії української державності та права. Вчений свою увагу зацентрував на дослідженні джерел історії українського права взагалі та юридичного процесу зокрема. Р. Лащенко частково торкався питання організації судового устрою та судочинства в історико-правовому контексті становлення й розвитку української правової системи. Особливої уваги заслуговує його аналіз юридичної процедури за нормами «Руської правди». Автор детально аналізує генезу організації та діяльності копних судів на українських землях. Звертає увагу, що основним джерелом, котре містило в собі низку норм з регулювання копного судочинства, була «Руська правда» та наголошує, що вказані норми значним чином зберегли свою дієвість, і копні суди ними користувалися до кінця XVIII ст. [163, с. 136].

При розкритті особливостей функціонування княжого суду в часи Київської Русі український історик права зазначав, що фізично суд не міг практично охопити своєю юрисдикцією все тогочасне населення. Через що окремі громади, як цілком автономні одиниці, діяли незалежно від суду князя та його урядовців, опираючись на стародавні народні звичаї. Цим самим учений доводив, що на тогочасних українських землях копні суди були найпоширенішим видом судового органу, котрий за своїм правовим статусом вирішував основну кількість судових справ у Руській державі [163, с. 124].

В автора було власне бачення теорії походження правового звичаю в судочинстві, зокрема він вказував, що звичаї зароджуються як спосіб реагування сильних впливових та авторитетних осіб громади на певні події. З часом громада, поважаючи рішення авторитетних її членів, починає приймати аналогічні рішення в подібних спірних ситуаціях, що в подальшому переростає в загальний правовий звичай. Члени громади починають застосовувати звичаєві норми у веденні судочинства, не задумуючись над самою його природою, оскільки він сам по собі відповідав

їх потребам та набирав юридичної сили і користувався серед них загальним визнанням [163, с. 18].

Свої погляди на генезу українського процесуального права та судочинства вчений виклав у низці монографічних робіт. Зокрема, в науковій розвідці «Литовський Статут як пам'ятник українського права» науковець вказує на національний характер пам'ятки українського права, доводячи, що кодифікаційна комісія при укладанні Литовського статуту користувалася нормами українського звичаєвого права, котрі у свій час увійшли до Руської Правди. Характерним для Литовського статуту було використання норм копного суду, зокрема «шукання злодія по слідах». Автор стверджував, що в зазначену пам'ятку кодифікації увійшла низка юридичних положень українського звичаєвого права, котрі регламентували діяльність копного суду [162, с. 21-22].

Р. Лащенко вказує на прояви впливу Литовських статутів на регламентацію діяльності копних судів в українських землях. Серед них учений наголошує на визначенні компетенції копного суду нормативно-правовими актами Литовського князівства. Зокрема, Литовські Статути наділили копні суди повноваженнями відносно вирішення спорів, що стосуються завдання майнової шкоди, а також розслідування та проведення судочинства в справах про розкрадання [162, с. 21]. Автор також вказував, що нормативно-правові акти не повною мірою подавали перелік категорій справ, що відносилися до компетенції копних судів, оскільки їх вагому частку визначало українське звичаєве право [162, с. 28]. Здійснюючи аналіз генези українського судочинства на основі діахронного виду, Р. Лащенко в наукових розвідках намагається обґрунтувати його життєздатність на підставі тісного зв'язку офіційного українського права із звичаєвим правом у різні історико-правові періоди. Аргументуючи правильність власної ідеї тим, що більшість норм процесуального права за Руською Правдою є рецепцією стародавніх українських звичаїв [162, с.32]. На думку автора, основні положення Руської Правди в литовсько-польську добу були також

відображені в такому важливому тогочасному джерелі, як Судебнику Казимира 1468 р. [162].

У монографії «Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій» Р. Лашенко акцентує увагу на нерозривному зв'язку та перехідності положень копних судів із вічовими судами та судами громади Київської Русі, а копного судочинства відповідно із судочинством, котре регламентує Руська Правда. Особливої вагомості в діяльності копного суду автор надає в часи Литовсько-Руської держави, зокрема, він констатував, що: «Коли засади копного права, незважаючи на всі зусилля шляхти знищити копний суд, увійшли частиною в Литовський статут, то це лише доводить думку про могутність, про силу дійсного живого права. Як той весняний струмочок, воно перескочило через усі перепони, через цілу низку штучно утворених загат. Із цією позицією можна погодитись, оскільки влада Великого князівства Литовського прихильно ставилась до копного суду, тому що цей правовий інститут був демократично організованим та оптимально забезпечував правопорядок і законність у тогочасному суспільстві» [161].

До плеяди перших розробників історії держави і права України можна віднести М. Чубатого, який був одним з перших розробників історії держави та права України. Однією із перших ґрунтовних робіт вважається «Огляд історії українського права. По запискам проф. д-ра М. Чубатого. Історія джерел та державного права» [292]. Автор робить короткий огляд джерел, окремо проводить аналіз судівництва та юридичного процесу першої князівської доби, литовсько-руського та козацько-гетьманського періоду в історії процесуального права. Вчений особливо підкреслював значення звичаєвого права як збірки юридичних норм [292, с. 8]. М. Чубатий доводить, що важливе значення в розвитку національного права взагалі та юридичного процесу зокрема мало українське звичаєве право. Опираючись на результати аналізу низки історичних реалій, М. Чубатий прийшов до висновку, що завдячуючи функціонуванню звичаєвого права як складової загальнонаціональної правової системи в часи бездержавного життя

українського народу в нас безперервно та в усій повноті діяла система українського права. Науковець наголошував, що особливість звичаєвого права виражається в його юридичній силі, де зібрання правових норм функціонують незалежно від санкцій законодавчої влади, а лише через загальне переконання суб'єктів права в необхідності їхнього дотримання [292, с. 9].

З історії українського права необхідно також виокремити роботу М. Чубатого «Про правне становище церкви в козацькій державі», в якій автор темі тогочасного церковного судочинства присвячує окремий розділ. Дослідник наголошує, що в часи Гетьманщини залишалися чинними попередні джерела судочинства, які беруть свій початок ще від часів Руської держави. Історичні та правові пам'ятки часів Гетьманщини не фіксують нормативних актів, котрі б руйнували стару систему церковного суду [293, с. 200]. На думку М. Чубатого, важливе місце в належному функціонуванні судової системи займає державна політика часів Гетьманщини відносно розмежування юрисдикції світських та церковних судів. Зокрема, світській владі заборонялося втручатися в діяльність церковних судів. Чітко визначалося, що лише керівна верхівка церкви мала право в духовних справах судити та приймати відповідні рішення [293] .

Вчений у праці також визначив повноваження доменіального суду як суду приватних власників над залежними та напівзалежними від них людей, що підтверджувалося відповідними гетьманськими універсалами [293, с. 201]. Також стверджував, що в церковних домініонах судочинство всіх категорій справ здійснювалося церковним судом, посилаючись при тому на норми канонічного права та світського законодавства. Водночас, на основі проведеного аналізу джерел церковного права часів козаччини М. Чубатий констатує, що територіальна юрисдикція церковних судів визначалася актовими документами світської влади та обмежувалася колом щодо розгляду судових спорів між залежними, напівзалежними й церковними людьми [293, с.203]. До предметної юрисдикції відносилися справи відносно

вчинення злочинів проти віри, церковних канонів, порушення шлюбно-сімейних відносин та норм моралі.

Автор доречно зауважує, що політика Гетьманщини щодо юрисдикції церковного суду мала також на меті утримання балансу між світськими та духовними судами в контексті розмежування їх судових повноважень. Особливо це відносилось до уникнення дублювання юрисдикційних повноважень між церковними та світськими судовими інстанціями. Гетьманськими універсалами заборонялося представникам світської влади втручатися в церковні справи [293, с. 199].

У підсумку М. Чубатий вказав, що інституція церковного судочинства в часи Гетьманщини характеризувалася абсолютним пануванням правових джерел попередніх епох функціонування церковного судочинства, незмінністю структури та повноважень, котрими були наділені суди, і звідси випливає, що організаційно-правова діяльність церковних судів залишалася аналогічною попереднім історико-правовим періодам [293, с. 199].

Таким чином, можемо зробити висновок, що вчені історики права української діаспори 20-х років розуміли, що наявність історії національного права є одним із важливих елементів державності народу. Особливої ваги в їх наукових дослідженнях набувають вчення про генезу національного юридичного процесу як важливого аспекту в правильності розуміння його ролі та більш ґрунтовного вивчення наступними істориками права.

Чи не єдиним продовжувачем справи в дослідженні генези національного процесуального права серед учених української діаспори можна вважати Я. Падоха, який є автором низки наукових праць, присвячених особливостям та основним положенням становлення й еволюції українського судочинства, зокрема історико-правовій розвідці. Серед них можна виділити монографічне видання «Суди й судовий процес старої України» [213], де автор дає визначення поняття судового устрою як «судівництва» та «судочинства», вважаючи, що в часи Київської Русі та Литовсько-Руської держави воно було ні чим іншим, як регламентацією

ведення судових процесів [26]. Визначаючи поняття «процесуальної сторони», він наголошував, що в тогочасному судочинстві нею могли виступати як фізичні, так і правні сторони, тобто громади, сім'ї, родини, котрі мали право захищати та відновлювати справедливість відповідно до норми права [213, с. 2]. Вчений також доводив, що судовий процес у Литовсько-Руську добу повернулися до приватно-правового характеру та тісно між собою поєднувалися норми цивільного та кримінального права [213, с. 49].

Висновки до розділу 4

1. Аналіз матеріалів, котрі відносяться до поглядів на юридичний процес у роки національно-визвольних змагань, дозволяють зробити висновки, що основою для створення та діяльності органів суду були норми Судових статутів Російської імперії 1864 року, які поступово зазнавали змін та доповнювалися нормативно-правовими актами урядів УЦР, Скоропадського та Директорії; як виняток, на власне вітчизняній нормативній базі були сформовані надзвичайні та військові суди.

Встановлено, що уряд Центральної Ради розпочав, а Директорія завершила процес формування головних засад законодавчої бази з урегулювання процесуального права. Натомість Гетьманський уряд П. Скоропадського, формально відмовившись від імперського законодавства, вжив низку заходів відносно ширшого його застосування в тодішніх умовах українських реалій.

Вагому роль під час формування нормативно-правових актів галузевого юридичного процесу відіграли правові погляди правників, які брали безпосередню участь у правотворчій діяльності, зокрема О. Ейхельмана, М. Чубинського, А. Яковліва.

Процесуальне право в добу Національної революції базувалося на основних принципах судочинства, що були характерними для демократичного суспільства. Серед них можна відзначити такі, як:

дотримання законності, гласності, усності та відкритості при здійсненні правосуддя, виявлення істини у справі, недоторканність особи, рівність усіх учасників судового процесу перед законом, обов'язковий характер виконання судових рішень, наділення правом процесуальних сторін користуватися послугами захисту, презумпція невинуватості особи, котра перебуває під слідством та в кримінальних справах обов'язковість попереднього слідства.

2. У процесуальній сфері протягом 1920-х років, незважаючи на певну лібералізацію соціально-економічних стосунків, виробляється нова стратегія щодо посилення впливу партійних структур на ухвалення рішень державними органами в усіх сферах життя суспільства.

З'ясовано, що зміст нових КПК та ЦПК УСРР відображали тенденцію посилення тиску держави на як на окремих громадян, так на суспільство в цілому. За КПК УСРР 1927 р. значно розширилися права органів дізнання, передавши їм частину функцій, які раніше належали лише слідчим органам, та був відсутній порядок регламентації дізнання органів ДПУ. За тим же кодексом на стадіях попереднього слідства й дізнання ліквідовано право на захист, а захисник наділявся правом вступу в захист тільки на стадії судового розгляду. Серед доказів найголовнішим вважалося власне зізнання в скоєнні злочину, що згодом обернулося трагедією в житті українського народу.

Встановлено, що певний позитивний вплив на подальший розвиток процесуального права мав прийнятий у 1927 р. адміністративний кодекс УРСР. Незважаючи, що він став основною формою вираження тогочасних адміністративно-правових норм, першочерговими його завданнями було забезпечення впровадження в адміністративній сфері та уніфікація правил, які регулювали діяльність органів влади в цій сфері на базі класової комуністичної законності.

Становлення монополії політичної влади комуністичної партії привело до одержавлення всього суспільного життя, в країні була створена тоталітарна система з властивим їй безмежним контролем над усіма сферами життєдіяльності. Тому і значення законодавчого встановлення

адміністративної юстиції поступово втрачалось, проведення різного роду антибюрократичних заходів у політичних умовах, що створилися, ставало неможливим.

3. Дослідивши наукову спадщину вчених-правників доби Національної революції, встановлено, що чільне місце у системі вчень про юридичний процес займають погляди О. Ейхельмана та М. Чубинського, котрі вітлювали свої ідеї відносно юридичного процесу в практичну площину. Хоча задуми відносно реформування судової системи не були повністю втілені в життя, проте проте вони мають вагоме значення для подальшого дослідження генези юридичного процесу як складової національної правової системи.

У цей період свої дослідження вчені присвячували проблемним питанням галузевого процесуального права, в яких викладалось бачення формування судочинства та системи судівництва на демократичних принципах.

4. Встановлено, що незважаючи на умови, які склалися в Україні в 20-х роках зі становленням нового політичного режиму, вітчизняні вчені продовжили активно проводити наукові дослідження в різних сферах права. Найбільш плідними серед них були зусилля у вивченні історико-правових матеріалів вченими ВУАН під керівництвом М. Василенка. Особисто вченим було проведено низку ґрунтовних досліджень, присвячених проблемам судоустрою та судочинства доби Гетьманщини. Основні положення щодо еволюції процесуального права в періоди Київської Русі та Литовсько-Руської держави викладені в наукових розвідках М. Максимейка, М. Грушевського, І. Черкаського.

В цей період такими вченими-юристами, як Є. Кельманом та М. Бутовським, О. Малиновським, Є. Носовим, В. Коблеваським піднімаються актуальні питання щодо функціонування галузевого процесуального права.

5. З'ясовано, що вагомий внесок в дослідження юридичного процесу внесли такі вчені української діаспори, як Р. Лашенко, М. Чубатий, А. Яковлів. Дослідження зазначеної проблематики якими проводилося в

хронологічних рамках, в умовах повної або частково обмеженої державності на українських землях. Зокрема, ґрунтовно було проаналізовано процесуальні дії за звичаєвим правом у часи Київської Русі, а також розкрито їх вплив на процедурну юрисдикцію у Великому князівстві Литовському. Науковці також ґрунтовно розкрили функціонування юридичної процедури в часи Гетьманщини, коли відбувалася кодифікація процесуального права.

ВИСНОВКИ

Проведене комплексне історико-правове дослідження виникнення, становлення і розвитку української правової думки про юридичний процес упродовж XIX ст. – 20-х років XX ст. в Україні дозволило зробити наступні висновки.

1. Сформовано авторський погляд на методологічний інструментарій дослідження української правової думки про юридичний процес XIX ст. – 20-х років XX ст. через виокремлення комплексу філософських, загальнонаукових і спеціально-наукових методів, що сприяло поглибленому аналізу формування та еволюції світоглядних позицій учених-правників, а також допомогло здійснити аналітичне порівняння концептуальних ідей щодо особливостей становлення й розвитку юридичного процесу.

2. Історіографічний аналіз проблеми, розробленої в межах дисертаційного дослідження, дозволив виявити основні наукові позиції щодо визначення суті й особливостей української правової думки про юридичний процес. Правові вчення українських правників XIX ст. – 20-х років XX ст. проаналізовано з урахуванням основних суспільно-політичних тенденцій історичного розвитку суспільства у вказаних хронологічних межах. Попри значну кількість наукових праць, присвячених поглядам на юридичний процес вітчизняних учених досліджуваного періоду, виявлено відсутність системного, комплексного та всебічного дослідження їх правових поглядів, які є актуальними, цікавими, вагомими і привертають до себе пильну увагу з метою їх повноцінного, ґрунтовного, історико-правового вивчення з національних, державницьких позицій та використання в сучасній практиці державного і правового будівництва, насамперед в Україні. Існують лише роботи, в яких досліджуються окремі етапи та деякі аспекти розвитку вчень про окремі галузі процесуального права в їх історичному зрізі, а в узагальнюючих працях з історії держави та права України особливості розвитку правової думки про юридичний процес подаються, як правило, лаконічно.

3. Протягом першої половини ХІХ ст. склалися політичні та соціально-економічні передумови для реформування процесуального законодавства. Це було пов'язано із загальним поступом народного господарства, розвитком юридичної думки, впливом передових країн Європи. Процесуальне право набуває самостійного значення і остаточно відділяється від матеріального, спираючись при цьому вже на власні джерела. Литовські статuti перестають бути джерелом процесуального права на українських землях Російської імперії.

4. У першій половині ХІХ ст. відбувається становлення історії права як науки, початки розробки проблеми процесуального права, поява перших робіт та концепцій. Однією з головних наукових проблем, навколо якої концентрувалася увага істориків права першої половини ХІХ ст., було дослідження Руської Правди в її найрізноманітніших аспектах, зокрема і судочинства в Давньоруській державі. Це знайшло свій відбиток у роботах низки істориків права ХІХ ст. С. Десницького, М. Балудянського та Я. Баршева. У 1830-х рр. історико-правова наука виходить за рамки формального, раціоналістичного пояснення історичного процесу, підвищуються вимоги до критики пам'яток права. Саме в цей період з'являються серйозні, затребувані на сьогодні праці, що заклали основу вітчизняної історії права як науки і однойменного університетського курсу. Зокрема такі вчені, як О. Куніцин, В. Ліновський, Г. Данилович, М. Іванішев, опираючись на погляди представників Дерптської історико-правової школи Й.Ф.Г. Еверса та О. Рейца, стали родоначальниками вітчизняної історико-правової науки.

5. Для подальшого розвитку української правової думки про юридичний процес з другої половини ХІХ ст. до початку ХХ ст. вагоме значення мала судова реформа 1864 р. Судочинство Російської імперії на українських землях, які входили до її складу, зазнало істотних позитивних змін, що сприяли активному розвитку процесуального законодавства в демократичному напрямку, подоланню його негативних аспектів, властивих дореформеному

періоду. Тогочасну судову реформу та зміни в цивільному, кримінальному процесі й адміністративній процедурі потрібно вважати безумовно прогресивними. Проте їх основні положення будувалися з урахуванням специфіки конкретних економічних, соціальних, політичних та інших умов, що склалися на українських землях Російської імперії історично і ця специфіка не завжди мала загальнопрогресивне значення, оскільки спиралася на суттєві пережитки в політичній системі у вигляді, перш за все, російської монархії.

6. У другій половині XIX століття та на початку XX століття в українській правовій думці набуває більш комплексного та глибшого характеру розробка проблеми про юридичний процес. У роботах процесуалістів пореформеного періоду М. Владимирського-Буданова, Ф. Леонтовича, С. Пахмана, М. Дювернуа, Г. Демченка, М. Максимейка, І. Малиновського, М. Ясинського, О. Кістяківського був представлений історичний нарис судочинства на українських землях, визначено характер судів у дореформений час. У працях І. Андріївського, М. Куплевського, Д. Тальберга, М. Ланге, В. Гордона, С. Корфа, А. Єлістратова, М. Палієнка проаналізовано зміни судової системи після реформи 1864 р., розглянуто вчення про суб'єкт судочинства і об'єкт юридичних стосунків, тобто, по-перше, про сам суд і сторони, що беруть участь у процесі, по-друге, про дії сторін у ході судових розглядів. Вивчена проблема незалежності судів, умови призначення на судові посади, принцип незмінності суддів, інститут присяжних. У багатьох роботах тогочасна судова система досліджена на тлі європейських систем. Викладені права всіх сторін судового процесу, розглядаються інститути, що забезпечують їх захист, особливо це важливо в застосуванні до прав обвинуваченого. Описані всі стадії судового процесу і його принципи, розкриті заходи судового примусу і способи доказу винуватості і невинуватості підозрюваного.

7. Головними підсумками дореволюційного періоду вивчення історії судочинства на українських землях є поглиблення та розширення знань про

основні стадії кримінального та цивільного процесу, узагальнення і систематизація зібраного попередніми поколіннями вчених фактичного матеріалу, який стосувався діяльності окремих видів судів, особливо в Литовсько-Польську добу. Роботи цього періоду характеризуються більш високим, порівняно із попереднім періодом, рівнем теоретичних положень, що дозволило вперше зробити суттєві висновки про характер і тенденції розвитку процесуального права в Україні протягом майже тисячолітнього періоду. До наукового обігу був офіційно введений термін «українське право».

8. Політико-правові погляди державних діячів лежали в основі ідеології та діяльності Центральної Ради, котрі визначали та спрямовували не тільки бурхливі процеси українського революційного руху, але й були базовими у формуванні правої системи взагалі та юридичного процесу зокрема. Українська правова думка про юридичний процес у часи національно-визвольних змагань реалізовувалася через державно-правову політику тогочасних українських урядів.

9. Перші історико-правові дослідження доби Української революції 1917–1920 рр. належать безпосереднім і активним учасникам цих подій. Серед них, у першу чергу, слід відзначити роботи М. Грушевського, В. Винниченка, О.Ейхельмана, М. Чубинського. Їх публікації містять значний та оригінальний фактичний і документальний матеріал, аналіз тогочасних революційних подій, розмірковування над проблемами та шляхами побудови Української держави. Незважаючи, що більшість праць має суб'єктивний характер в оцінці тогочасних подій, проте вони є важливим джерелом для всебічного та об'єктивного аналізу правотворчих процесів 1917–1920 рр.

10. У 20-х роках ХХ століття теоретичні проблеми юридичного процесу українською правовою думкою розглядаються в рамках однієї марксистської доктрини, з класових позицій, що звужує методологічну базу та істотно гальмує розвиток теорії процесуального права, хоча в цілому радянськими істориками права були зроблені істотні кроки щодо поглиблення наукових знань у даній царині.

Фундаторами української історико-правової науки в діаспорі стали А. Яковлів, Р. Лащенко та М. Чубатий, котрі видали низку оригінальних за змістом та висновками фундаментальних праць з юридичного процесу. З-під їх пера виходить великий масив ґрунтовних аналітичних робіт з української історико-правової тематики, присвячених аналізу конкретних історичних форм українського права, впливам на нього права інших країн і народів, державно-правовим аспектам існування української держави і української автономії впродовж XVII-XVIII ст., правовим засадам українських незалежних держав, що існували в 1917-1919 рр.

Отже, еволюцію поглядів українських правників на юридичний процес можна уявити як складний і суперечливий процес, який поєднав у собі специфіку ментальності особи, багатоманітних і суперечливих тенденцій політико-правового та культурного розвитку українського суспільства в період XIX ст. – 20-х років XX ст. у складі Російської імперії, відтак – в умовах появи українських національних державних утворень і знову – окупаційно-тоталітарного режиму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеев А.С. Русское государственное право: Конспект лекций. Изд. 4-е М.: Тип. Общества полезных книг, 1897. 582 с.
2. Амплеева Т. Ю. История уголовно госудопроизводства в России (IX – XIX вв.) : дис.. докт. юрид. наук: спец. 12.00.01 – теория и история права и государства; история учений о праве и государстве. М.: МГИМО (У) МИД России, 2009. 457 с.
3. Андреевский И.Е. Административный суд. Русский энциклопедический словарь И.Н. Березина. Т. I. СПб: Тип. тов. «Общественная польза», 1873. С. 241-242.
4. Андрейцев В.І., Коротких В.А. Микола Іванішев: Монографія. К.: Прайм, 1999. 220 с.
5. Андрусак Т.Г. Микола Василенко і Наукове товариство ім. Шевченка. *Правова держава*. Випуск 27. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2016. С. 15-23.
6. Анисимов Е.В. Россия в середине XVIII в.: Борьба за наследие Петра. М.: Мысль, 2013. 263 с.
7. Антологія української юридичної думки: в 6 т. Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.; упоряд.: Ю.І. Римаренко, В.Б. Авер'янов, І.Б. Усенко; відп. редактори Ю.І. Римаренко, В.Б. Авер'янов. К. : Видавничий Дім «Юридична книга», 2003. Т.5: Поліцейське та адміністративне право. 600 с.
8. Арсеньев К.К. Предание суду и дальнейший ход уголовного дела до начала судебного следствия: Сборник практических заметок. СПб.: Тип. В. Деманова, 1870. 225 с.
9. Атаманчук І.В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2014. 196 с.

- 10.Афанасьев А.К. Присяжные заседатели в России 1866-1885 гг. Великие реформы в России. 1856-1874. Под ред. Л.Г. Захаровой, Б.Эклофа, Дж. Бушнелла. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. С.184-202.
- 11.Балугьянский Михаил Андреевич (1769-1847). Томсинов В.А. Российские правоведы XVIII—XX веков: Очерки жизни и творчества. В 3-х томах. Издание 2-е, дополненное. Том 1. М.: Зерцало-М, 2015. (серия «Русское юридическое наследие»). 468 с.
- 12.Бандурка О.М., Тищенко М.М. Адміністративний процес: підручник. Київ: Літера ЛТД, 2002. 288 с.
- 13.Банчук О.А. Публічне і приватне право: історія українських вчень та сучасність. К.: Конус-Ю, 2008. 184 с.
- 14.Баршев С.И. О личном допросе. *Журнал Министерства юстиции. 1861. Т. 9. № 10. С. 32-60.*
- 15.Баршев С.И. О необходимых гарантиях уголовного суда. *Русский Вестник. 1859. Т. 20. С. 185-220.*
- 16.Баршев С.И. Об апелляции в области уголовного суда. *Журнал Министерства Юстиции. 1860. № 2. Т. 3. С. 3-32.*
- 17.Баршев С.И. Об устности и гласности уголовного судопроизводства. *Русский Вестник. 1857. Т. 10. С. 177-218.*
- 18.Баршев Я.И. Мнение по вопросу о духовно-семейной реформе. М.: Университетская типография (М. Катков), 1877. 20 с.
- 19.Баршев Я.И. Основания уголовного судопроизводства, с применением к российскому уголовному судопроизводству. СПб.: Тип. 2 Отд. собств. е. и. в. канцелярии, 1841. 326 с.
- 20.Бахрах Д.Н. Юридический процесс и административное судопроизводство. *Журнал российского права. 2000. № 9. С. 15-17.*
- 21.Бевзенко В.М. Адміністративні суди України: навч. посіб. Київ: Алерта; КНТ, 2006. 271 с.

- 22.Беліченко О.В. Погляди на формування понятійного апарату юридичного процесу в Україні. *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 6–3, vol. 1. Р. 49–54.
- 23.Беліченко О.В. Вчення Й.Ф.Г. Еверса про процесуальне право Київської Русі. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави: збірник тез VII Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Львів, 30 травня 2018 р.). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2018. С. 25-26.
- 24.Беліченко О.В. Погляди Василенка М.П. на генезу українського процесуального права Гетьманщини XVIII століття. *Державотворення та правотворення: проблеми та перспективи розвитку: матеріали міжнародної заочної науково-практичної конференції* (м. Львів, 28 травня 2020 року). Львів : ННІППО НУ «Львівська політехніка», 2020. С. 38-42.
- 25.Беліченко О.В. Основні аспекти теоретичної розробки адміністративної процедури на українських землях у складі Російської імперії. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 6, т. 1. С. 3-8
- 26.Беліченко О.В. Погляди М. Ланге на функціонування юридичного процесу за Руською Правдою. *Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність: Матеріали Десятої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції* (м. Львів, 6 грудня 2019 р.). Наук. інтернет-конференції. Вип. 10. Львів: Ліга-Прес, 2019. С. 181-184.
- 27.Беліченко О.В. Погляди Ярослава Падоха на правову рівність в генезі української процесуалістики. *Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність: Матеріали Десятої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції* (м. Львів, 6 грудня 2019 р.). Наук. інтернет-конференції. Вип. 10. Львів: Ліга-Прес, 2019. С. 12-15.
- 28.Беліченко О.В. Погляди А.І. Яковліва на процесуальні дії за звичаєвим правом. *Законодавча влада в Україні та інших державах світу: історія*

- та сучасність (аспекти права): Матеріали Дев'ятої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції* (м. Львів, 31 травня 2019 р.). Наук. інтернет-конференції. Вип. 9. Львів: Ліга-Прес, 2019. С. 147-150.
- 29.Беліченко О.В. Правові погляди Я.І. Баршева на здійснення судочинства в кримінальних справах. *Судова влада в Україні та інших державах: історія та сучасність (аспекти права): Матеріали Сьомої Всеукраїнської науково-теоретичної інтернет-конференції* (м. Львів, 25 травня 2018 р.). Наук. інтернет-конференції. Вип. 7. Львів: Ліга-Прес, 2018. С.14-17.
- 30.Беліченко О.В. Аспекти процесуального права в політико-правових поглядах С.Ю. Десницького. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2018. № 894, вип. 18. С. 11-16.
- 31.Беліченко О.В. Дослідження процесуального права вченими Київської історико-юридичної школи. *Правовий часопис Донбасу: збірник наукових праць*. 2019. № 4 (69). С. 10-16.
- 32.Беліченко О.В. Погляди українських вчених-правознавців ХІХ століття на судочинство за Руською Правдою. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 4, т. 1. С. 10-14.
- 33.Беляев И.Д. Лекции по истории русского законодательства. М.: Типо-литография С.А. Петровского и Н.П. Панина, 1879 г. 736 с.
- 34.Бенедик И.В. Стадии в юридическом процессе: общетеоретические исследования: автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Харьковский юрид. ин-т им. Ф.Э. Дзержинского. Харьков, 1986. 24 с.
- 35.Берков П.Н. Основные вопросы изучения русского просветительства. Проблемы русского просвещения в литературе XVIII века. М.; Л., 2012. 162 с.
- 36.Блинов И. Губернаторы: историко-юридический очерк. СПб. : типо-лит. К.Л. Пентковского, 1905. 366 с.

37. Блинов И.А. Отношение Сената к местным учреждениям до реформ 60-х годов. История Правительствующего Сената за двести лет. 1711-1911 гг. : Т. 1-5. Том 3. [Правительствующий Сенат в XIX столетии до реформ 60-х годов. Сост. Э.Н. Берендтс, В.А. Гаген, С.К. Гогель, И.А. Блинов]. СПб.: Сенатская типография, 1911. 712 с.
38. Бондарук Т.І. Західноруське право: дослідження і дослідники. Відп. ред. І.Б. Усенко. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2000. 160 с.
39. Буга В. Передумови виникнення й історичний розвиток процесуальних строків. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 2. С. 118-121.
40. Буряков А.Д. Меры пресечения в советском уголовном процессе: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.09 / М., 1967. 326 с.
41. Бутовский А.Н. Русское исполнительное судопроизводство: конспект лекций. К.: 1918. 120 с.
42. Бутовский А.Н. Упрощение гражданского процесса (по материалам обследования). *Вестник Советской Юстиции*. 1928. № 13. С. 375-377.
43. Быстров А.В. Механизм административного разрешения публичных споров в царской России. *Вестник Московского университета МВД России*. 2007. №6. С. 150-151.
44. Василенко М.П.. Вибрані твори у трьох томах: Том 2. Юридичні праці. Упорядники: І.Б. Усенко (кер. колективу), Т.І. Бондарук, А.Ю. Іванова, Є.В. Ромінський. Відп. ред: Ю.С. Шемшученко, І.Б. Усенко. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка»; Видавничий дім «Академперіодика», 2006. 560 с.
45. Василенко М.П. Матеріяли до історії українського права. Т. 1. LXIII. Київ, 1929. 336 с.
46. Василенко Н.П. Начерки по истории Западной Руси и Украины. К., 1915. 604 с.

- 47.Василенко М. Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття. Записки наукового товариства імені Шевченка: вид-во, присвяч. науці і письменству укр.-рус. народу. Львів: Накладом Т-ва імені Шевченка. Т. 138-140. 1925. С. 105-130.
- 48.Верещагина А.В. Обеспечение права обвиняемого на защиту на досудебных стадиях (по российскому дореволюционному законодательству). *Государство и право*. 2002. № 5. С.78-84.
- 49.Верховний Суд України: історія і сьогодення, портрети й події. За заг. ред. В.Ф. Бойка. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. 320 с.
- 50.Виленский Б. Судебная реформа и контрреформа в России. Б. Виленский. Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1969. 400 с.
- 51.Винниченко В. Відродження нації. Київ-Відень, 1920. Репринтне відтворення видання 1920 року. Київ: Вид-во політичної літератури України, 1990. Ч. 1. 348 с.
- 52.Вісник Державних Законів для всіх земель УНР. 1919. Вип.13. 6 березня.
- 53.Вісник Ради народних міністрів УНР. 1918. №17. 12 травня. С.2-4.
- 54.Владимирский-Буданов М.Ф. Обзоры истории русского права. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2005. 800 с.
- 55.Владимирский-Буданов М.Ф. Разбор сочинения М.Н. Ясинского «Главный литовский трибунал, его происхождение, организация и компетенция. Вып. 1.: Происхождение Главного литовского трибунала». Рец. проф. Владимирского-Буданова. СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1904. 58 с.
- 56.Владимирский-Буданов М.Ф. Государство и народное образование в России XVIII века (от Петра I до Екатерины II). Ярославль: Типография Г.В. Фальк, 1874. Часть 1. Система профессионального образования. 335 с.

57. Воробель У. Інститут закінчення розгляду цивільних справ без ухвалення рішення по суті справи (історичний аспект). *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2012. №2(6). С. 1-21.
58. Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801-1917 гг. В 4-х т. / Росархив, РГИА, ГА РФ; редкол.: Н.П. Ерошкин (отв. ред.) и др.; отв. сост. Д.И. Раскин. Т. 1: Высшие государственные учреждения. СПб.: Наука, 1998. 301 с.
59. Гессен В.М. О судебной власти. *Судебная реформа*. Под ред. Н.В. Давыдова и Н.Н. Полянского при ближайшем участии: М.Н. Гернета, А.Э. Вормса, Н.К. Муравьева и А.Н. Паренного. М.: Объединение, 1915, Т.1. С.1-15.
60. Гессен И.В. Судебная реформа. СПб.: Типо-литогр. Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1905. 267 с.
61. Гетманцев О. Цивільний процес і наука цивільного процесуального права в першій половині ХІХ ст. *Науковий вісник Чернівецького університету. Сер. Правознавство*. Вип. 492. 2009. С. 44-51.
62. Горак В. Андрій Яковлів. Історіографічні дослідження в Україні. Визначні постаті української історіографії ХІХ–ХХ ст. НАН України. Інститут історії України. Редкол.: Ю.А. Пінчук (гол. ред.) та ін. К., 2003. Вип. 12. С. 283-302.
63. Нефедьев Е.А. Задачи и элементы науки гражданского процесса. Вступительная лекция, читанная 17 сентября 1882 г. в Императорском казанском университете. Казань, 1883. 22 с.
64. Головка О.М., Греченко В.А. Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у ХІХ – на початку ХХ ст.: монографія. Харків: Константа, 2018. 472 с.

65. Головка О.М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження: монографія. Харків: СІМ, 2005. 448 с.
66. Головка О.М., Греченко В.А. Дерптська історико-правова школа (перша третина XIX ст.). *Право і Безпека*. 2013. № 4 (51). С.6-14.
67. Головка О.М., Греченко В.А. С.В. Пахман як теоретик та історик права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2013. №2 (61). С. 6-15.
68. Гольмстен А.Х. Учебник русского гражданского судопроизводства. 4-е изд., перераб. XVIII. Санкт-Петербург : тип. М. Меркушева, 1907. 426 с.
69. Гордон В.М. Иски о признании. Ярославль: Тип. Губ. Правления, 1906, XVI. 392 с.
70. Гордон В.М. Увеличение иска процентами. *Журналь Министерства Юстиции*. 1904. № 1. С. 77-92.
71. Гордонъ В.М. Допустимость изменения иска. Отд. отт.изъ журн. науч. юриспруденції «Вопр. Права». 1912 г. кн. 9. М.: Типо-Литогр. Т-ва «Владимірь Чичеринъ», 1912. 284 с.
72. Гордонъ В.М. Искъ о воспрещеніи. СПб: Тип. т-ва «Обществ. Польза», 1913. 25 с.
73. Гордон В.М. Основание иска в составе изменения исковых требований. Ярославль: Тип. Губ. правления, 1902. 316 с.
74. Гордон В.М. Иски о признании. Ярославль: Тип. Губ. земск. Управы. 1906. 370 с.
75. Гордон В.М. Понятие процесса в науке гражданского судопроизводства: (вступ. лекция). Ярославль: Тип. Губ. правления, 1901. 19 с.
76. Горшенев В.М. Фундаментальные проблемы концепции формирования советского правового государства. Харьков: Основа, 1990. 173 с.

77. Горшенев В.М. Некоторые методологические проблемы теории юридического процесса. Проблемы теории социалистического государства и права. Ред. Н.В. Витрук. М.: Изд-во ин-та государства и права АН СССР, 1977. С. 79-80.
78. Горюшкин З.А. Руководство к познанию российского законоискусства / сочиненное коллежским советником Захарием Горюшкиным, преподавателем сея науки в Императорском Московском университете и Благородном пансионе, при нем учрежденном. Москва: в Унив. тип., 1811. XII, 364 с.
79. Греченко В.А. Олександр Рейц як історик держави та права Київської Русі. *Право і Безпека*. 2013. №2 (49). С. 29-33.
80. Греченко В.А. Історико-правові погляди М.І. Ланге. *Право і Безпека*. 2013. №3 (50). С. 11-16.
81. Греченко В.А. М.Л. Дювернуа як історик права Київської Русі. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2013. №4. (63). С. 6-13.
82. Грошевий Ю.М. Судове слідство за Статутом кримінального судочинства 1864 р. *Вісник Академії правових наук України*. 1995. №4. С.106-111.
83. Грушевський М.С. [Рец. на:] Н.А. Максимейко «Русская Правда» и литовско-русское право (Сборник посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову, с. 382 – 395). М.Н. Ясинский Закупы «Русской Правды» и памятников западнорусского права (ibid., с. 430-465). М.С. Грушевський Твори: у 50 т. редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ». 2012. Т.15. С. 215-216.
84. Гарасимів Т.З., Дашо Т.Ю. Роль і місце органів внутрішніх справ України в умовах формування громадянського суспільства: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 212 с.

85. Дегай П.И. Учебная книга Российского гражданского судопроизводства губерний и областей на общих правах состоящих. СПб. : [б.и.], 1840. 247 с.
86. Демченко В.Г. Историческое исследование о показаниях свидетелей как доказательстве по делам судебным по русскому праву до Петра Великого. Киев : Университетская типография, 1859. 110 с.
87. Демченко Г.В. Из истории судоустройства в древней России. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1909. 63 с.
88. Десницкий С.Е. Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи. *Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVIII века*. Под. общ. ред. С.А. Покровского. М. : Государственное издательство юридической литературы, 1959. С. 99-142.
89. Десницкий С.Е. Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции. Представление об учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи. *Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века*. Под. общ. ред. С.А. Покровского Т. 1. М.: Государственное издательство юридической литературы, 1959. С. 187-332.
90. Дзейко Ж.О. Правовой статус вищих органів державної влади Української Народної Республіки (1917-1920 рр.): Дис. ...канд.. юрид. наук: 12.00.01/ Київський ун-т чм. Тараса Шевченка. К., 1996. 248 с.
91. Джаншиев Г.А. Основы судебной реформы (к 25-летию нового суда). Историко-юридические этюды. М.: Тип. М.П. Щепкина, 1891. 364 с.
92. Дмитриев Ф. История судебных инстанций и гражданского апелляционного производства от Судебника до учреждения о губерниях. Москва: Т-во Тип. А. Мамонтова, 1859. 233 с.

- 93.Дювернуа Н. Источники права и суд в древней России. Опыт по истории русского гражданского права. М.: Университетск. тип., 1869. 415 с.
- 94.Егоров С.А. История отечественного государства и права. IX - первая половина XIX века. Опыт проблемного изложения. Ярославль : Изд-во Ярослав, гос. ун-та, 2010. 264с.
- 95.Ейхельман О.О. Проект Конституції – Основних Державних Законів Української Народної Республіки 1921. URL: <https://constituanta.blogspot.com/2012/10/1921.html> (дата звернення: 28.01.2019).
- 96.Елистратов А.И. Основные начала административного права. М.: Изд. Г.А. Лемана, 1914. 333 с.
- 97.Елистратов А.И. К вопросу о достоверности свидетельских показаний (Опыт Штерна и Бинэ). Сообщ. Юрид. О-ву при Имп. Казан. Ун-те. 30 марта 1903 г. Казань: типо-лит. Имп. Ун-та, 1903. 53 с.
- 98.Елистратов А.И. Об утверждении законности в советском строительстве. *Советское право*. 1922. № 1. С. 47-52.
- 99.Елистратов А.И. О жизнеспособности институтов предварительного производства в уголовном процессе сметанного типа. [Реф., прочит. на заседании 20 нояб.]. Казань: типо-лит. Имп. ун-та., 1900. 19 с.
100. Єфремова Н., Тищик Б., Марчук В. Суд і судочинство в УНР, Українській державі, ЗУНР (1917 – 1920 рр.): монографія. Одеса-Львів: Фенікс, 2007. 280 с.
101. Жаровська І.М., Грень Н.М. Реалізація права людини на справедливий суд. *Актуальні проблеми відчизняної юриспруденції*. 2017. Вип. 5. С. 3-6.
102. Журавель М.В. Основні риси та принципи судового процесу в Гетьманщині другої половини XVII століття. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 1. С. 33-40.

103. Загряцков М.Д. Административная юстиция и право жалобы в теории и законодательстве. М.: Право и Жизнь, 1925. 244 с.
104. Загурський О. Кримінально-процесуальна політика в період Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренко*. Спеціальний випуск. 2011. № 6. С. 158-163.
105. Законодательные акты 1918 года. Законы Украинской державы. (Законы, постановления, инструкции, циркуляры). Выпуск V. Одесса, 1918. 44 с.
106. Землянська В.В. Кримінально-процесуальне законодавство Центральної Ради, гетьманату Скоропадського та Директорії: Дис. ... канд. юрид. наук / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2002. 190 с.
107. Зенфірова Т.А. Термінологічні питання побудови дискурсу трудового права. Держава та регіони. *Науково-виробничий журнал. Серія : Право*. 2011. № 2. С. 70-74.
108. Зеньковский В.В. Из «Воспоминаний». У кн.: ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / Упоряд. В.А. Короткий, В.І. Ульяновський. Кн. 2: Університет св. Володимира за доби Української Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського. К.: Прайм, 2001. С. 380-398.
109. Зуев Н.И. Комитет министров России в первой половине XIX века: автореф. дис...канд. юрид. наук. спец. 12.00.01 / М., 2002. 20 с.
110. Иванишев Н.Д. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской вирою. Сочинения. Киев: Университетская типография, 1876. 470 с.

111. Иванишев Н. О древнихъ сельскихъ общинахъ в Юго-Западной Россіи. Кіевъ, 1863. 72 с.
112. Иванишев Н. Сочинения. Кіевъ, 1876. 451 с.
113. Иванова Н.Ю. Губернские присутствия как органы административной юстиции в Российской империи. *История государства и права*. 2007. №7. С. 20-21.
114. Иванова Н.Ю. Становление института административной юстиции в дореволюционной России: теоретические воззрения и организация : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. / Санкт-Петербург, 2006. 22 с.
115. Ивановский В.В. Учебник административного права (Полицейское право. Право внутреннего управления). Казань, 1907. 546 с.
116. Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834-1884). К., 1884. 823 с.
117. Исаченко В. Гражданский процесс. Практический комментарий. Санкт-Петербург.: Типография Меркушева, 1912. 601 с.
118. Иванова А.Ю. Інститут адміністративної юстиції в Україні в контексті праць М.І. Палієнка. *Поняття та категорії юридичної науки. Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 18 листопада 2014 р.) С. 29-34.
119. Иванова А.Ю. Законодавчий процес і законодавча техніка у період Центральної Ради, Гетьманату та Директорії: Дис. ... канд. юрид. наук 12.00.01 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. К., 2005. 221 с.
120. Історія держави і права України. Підручник. У 2-х т. За ред.. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. Т.1. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 656 с.

121. Калашникова Л.В. Куплеваский Николай Осипович (1847-?) : Ректор Харьк. ун-та, 1901-1905. Служение Отечеству и долгу : Очерки о жизни и деятельности ректоров харьковских вузов (1805-2004). Под ред. и с предисл. В.И. Астахова. Х. : Золотые страницы, 2004. С. 56-57.
122. Кельман Е.И. Изменение договоров судом (По поводу одного решения германського рейхсгерихта). *Еженедельник советской юстиции*. 1926. № 17. С. 517–520.
123. Кельман Е.И. Обеспечение интересов истцов-иностранцев. *Еженедельник советской юстиции*. 1926. № 9. С. 265–266.
124. Кельман Є.І. Новий ЦПК і старі цивільно-процесуальні норми. *Вісник радянської юстиції*. 1930. № 2. С. 52-54.
125. Кельман Є.І. Про наближення цивільного процесу до кримінального у справах. *Вісник радянської юстиції*. 1930. № 7-8. С. 213-215.
126. Кельман Е.И. Двойное отцовство. Юридическая загадка. *Вестник Советской Юстиции*. 1924. № 1. С. 10-14.
127. Кельман Є.І. Прилюдність судової наради в цивільних справах. *Вісник радянської юстиції*. 1929. № 11-12. С. 322-326.
128. Кистяковский А.Ф. О пресечении обвиняемому способов уклоняться от следствия и суда. С.-Пб.: Судеб. вестн., 1868. 196 с.
129. Кистяковский А.Ф. Элементарный ученик общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Часть общая: Учебник. 3-е изд. Киев: Тип. Иогансона, 1891. 850 с.
130. Клейнман А.Ф. Вопросы гражданского процесса в связи с судебной практикой. *Социалистическая законность*. 1946. №9. С.4-40.
131. Кобалевский В.Л. Советское административное право. Х.: Юридическое издательство Наркомюста УССР. 1929. 420 с.

132. Ковальчук В., Білостоцький С. Зародження і розвиток ідей українського конституціоналізму (XVIII – 30-ті р. XX ст.) *Історико-правовий часопис*. 2018 № 2 (12). С.8-15.
133. Комзюк А.Т., Бевзенко В.М., Мельник Р.С. Адміністративний процес України: навч. посіб. Київ: Прецедент, 2007. 531 с.
134. Коркунов Н.М. Очерк теорій административной юстиции: Октябрь // *Журнал гражданского и уголовного права*: Октябрь. 1885, Кн. 8. С. 95-121.
135. Коркунов Н.М. Русское государственное право. II. Часть особенная. Изд. шестое, под ред. и с доп. М.Б. Горенберга. СПб: Тип. М.М. Стасюлевича, 1909. 739 с.
136. Коросташов О. Особливості правового регулювання деяких суспільних відносин у Полтавській та Чернігівській губерніях у ХІХ ст. *Право України*. 2000. № 1. С. 129-132.
137. Корф С.А. Административная юстиция в России //Административная юстиция : Конец ХІХ – начало ХХ века: Хрестоматия. Ч.1. Сост. и вступ. ст. Ю.Н. Старилова. Воронеж: Изд. Воронеж. гос. ун-та, 2004. 720 с.
138. Корф С.А. Административная юстиция в России. Т. 2. СПб: Типография Тренке и Фюсно, 1910. 507 с.
139. Коротких М. Самодержавие и судебная реформа 1864 года в России. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1989. 185 с.
140. Котуха О. Історичні аспекти становлення та розвитку правових презумпцій. *Науковий вісник Львівської комерційної академії. Серія : Юридична*. 2015. Вип. 1. С. 10-17.
141. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права: елементарний курс. 2-ге вид. Харків : ТОВ «Одіссей», 2008. 432 с.
142. Кримінально-процесуальний кодекс. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. 1922. № 41. Ст. 98.

143. Кримінально-процесуальний кодекс УСРР. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. 1927. №36-38. Ст. 168.
144. Кудін С. Дослідження історії вітчизняного кримінального права XI – XVIII ст. у працях А. І. Яковліва. *Вісник академії адвокатури України*. Вип. №14. К., 2009. С. 50-56.
145. Кудін С.В. Розробка ідей гуманності та демократизму у кримінальному праві Київської Русі у працях Я. Падоха. *Вісник Академії адвокатури України*. К.: Видавничий центр Академії адвокатури України. 2006. Вип.6. С.28-36.
146. Кудін С. В. Кримінальне право Київської Русі та українських земель, що входили до складу Литовсько-Руської держави і Речі Посполитої: дослідження у працях М. Д. Іванишева. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. №2(15). С. 81
147. Кузьменко О.В. Адміністративний процес у парадигмі права: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Київ. нац. ун-т внутр. справ. К., 2006. 32 с.
148. Куломзин А.Н. Вступительная статья. Журналы Комитета министров. Царствование императора Александра I. 1802-1826 гг. Т. 1. 1802-1810 гг. СПб.: Тип. В. Безобразова и Ко, 1888. 597 с.
149. Куніцин О.В. К вопросу о присяге по делам гражданским. *ЖМЮ*. 1865. Т. 23, ч. неофиц. С. 507-512.
150. Куніцин О.В. О мерах к отвращению неправосудия, по руському законодательству: речь... Годи́чный торжественный акт в имп. Харьковском университете, 13 сент. 1859 г. Х., 1859. С. 1-54.
151. Куплеваский Н.О. Административная юстиция в западной Европе. I. Административная юстиция во Франции. Проф. Николай Осипович

- Куплеваский. Записки Императорского Харьковского университета. 1879. 1881. Т. 1. С. I-XXXII, 1-64, разд. паг.
152. Куплеваский Н.О. Русское государственное право. Т. II., Вып. 1. Харьков: Изд. книж. маг. А.Дредера, 1896. 266 с.
153. Курицын В.М. Переход к нэпу и революционная законность. М.: Наука, 1972. 216 с.
154. Кутафин О.Е. Лебедев В.М., Семигин Г.Ю. Судебная власть в России. История, документы: в 6 т. Т. 1. Начала формирования судебной власти. М.: Мысль, 2003. 701 с. Т. 2 : Период абсолютизма. 848 с. ; Т. 3 : От Свода законов к судебной реформе 1864 г. 829 с.; Т. 4 : На рубеже веков: эпоха войн и революций. 677 с.
155. Лазарев В. История государственно-правовых учений: учебник . М.: Спарк, 2006. 672 с.
156. Лазарев И.М. Административные процедуры в сфере взаимоотношений граждан и их организаций с органами исполнительной власти в Российской Федерации: ... дис. канд. юрид. наук: спец 12.00.14 / М., 2002. 198 с.
157. Лазаревский Н.И. Лекции по руському государственному праву. Т. I. Конституционное право. СПб.: Тип. акцион. общ. «Слово», 1908. 516 с.
158. Лазаревский Н.И. Губернские присутствія смешанного состава. *Право*. 1903. №23. С.15-67.
159. Ланге Н.И. Энциклопедический словарь: в 86 т. - Т. XVII (33): Култагой-Лёдь. Под ред. К.К. Арсеньева и засл. проф. Ф.Ф. Петрушевского; издатели: Ф.А. Брокгауз (Лейпциг), И.А. Ефрон (С.-Петербург). СПб.: Семеновская Типо - Литография (И.А. Ефрона), 1896. 482 с.
160. Ланге Н. Исследование об уголовном праве Русской Правды. СПб.: Тип. II-го Отд. Собств. ЕИВ Канцелярии, 1860. 290 с.

161. Лащенко Р. Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій. *Збірник Правничої комісії Наукового Товариства ім. Шевченка*. Львів, 1926. Вип. I. С. 30-68.
162. Лащенко Р. М. Литовський Статут як пам'ятник українського права. *Наук. зб. УВУ в Празі*. 1923. 32 с.
163. Лащенко Р. Лекції по історії українського права. Ч. 1 : Княжа доба. Прага: Наклад Укр. ун-ту в Празі. 1923. 152 с.
164. Левицький О.І. По судах Гетьманщини: нариси народного життя Гетьманщини 2-ї половини XVII віку. Передм., ред. і пер. М. Горбаня. Харків: Рух, 1930. 252 с.
165. Левицький О.І. Суд над матерями-злочиницями в давній Україні. *Правник*. Київ : Укр. Правн. Т-во в Києві. Ч. 1 . 1918. С. 11-17.
166. Леонтович Ф.И. Областные суды в Великом княжестве Литовском. *Журнал Министерства юстиции*. СПб, 1910. № 10. С.85-128.
167. Леонтович Ф. Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI столетий. Киев: Универ. тип., 1863. 180 с.
168. Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права. Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) [та ін.] Антологія української юридичної думки. К., 2002. Т. 2. Історія держави і права України: Руська Правда. С.155-223.
169. Леонтович Ф.И. Рада великих князей Литовских. *Журнал Министерства народного просвещения*. СПб, 1907. № 9. С.122-178; № 10. С. 273-331.
170. Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права. С.Пб.: Тип. В.С. Балашева и Ко, 1894. 399 с.
171. Ліновський В.А. Опыт исторических разысканий о следственном уголовном судопроизводстве в России. Одесса: тип. Л. Нитче, 1849. 262 с.

172. Максимейко Н.А. Русская Правда и Литовский Статут. Киев, 1904. 14 с.
173. Максимейко М. Інтерполяції в тексті поширеної Руської правди. Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Київ: З друк. Укр. Акад. Наук. [Вип. 6]. 1929. XLII, 527 с.
174. Максимейко Н.А. Опыт критического исследования Русской Правды: Выпуск первый. Краткая редакция. Императорский университет Св. Владимира. Харьков: Типография и Литография М. Зильбербергъ и С-вья. Донець-Захаржевская ул., д. № 6, 1914. 217 с.
175. Малиновський О.О Про студії над злочинністю та злочинцями. Збірник Соціально-Економічного Відділу ВУАН. Т.V-VI. К., 1927. С. 67-71.
176. Малышев К. Курс гражданского производства. Санкт-Петербург: Тип. Стасюлевича, 1879. Т. 3. 448 с.
177. Малченко В. Общий очерк движения гражданско-процессуального законодательства после 1864 года. Суд и права личности. М.: Статут, РАП, 2005. С. 89-101.
178. Маляренко В. Позитиви і негативи суду присяжних. *Право України*. 2000. №3. С. 3-12.
179. Маляренко В. Становлення і розвиток кримінально-процесуального права на різних етапах історії України. *Право України*. 2004. №8. С.3-7.
180. Маляренко В.Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія, практика: дис... док. юрид. наук :12.00.09 / Харків, 2004. 449 с.
181. Манаев Г.Г. Московские департаменты Правительствующего Сената в системе государственного управления Российской империи в первой четверти XIX века: автореф. дис. канд. ист. наук: спец. 07.00.02 / М.: Центр «История России XIX века», 2010. 28 с.

182. Марченко М.Н. История политических и правовых учений. Учебник. Издательство: Инфра М, Норма 2014. 424 с.
183. Мегрелидзе М.Р. Становление института разрешения административно-правовых споров. М.: Юриспруденция, 2008. 60 с.
184. Миколенко О.І. Теорія адміністративного процедурного права: монографія. Харків: Бурун Книга, 2010. 336 с.
185. Мироненко О. Світоч української державності: політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. К.: Інститут держави і права, 1995. 328 с.
186. Мироненко О. Суд і судочинство в УНР (березень 1917 – квітень 1918). *Вісник Академії правових наук України*. 1994. № 2. С. 61-65.
187. Михайленко П.П. Кримінальне право, кримінальний процес та кримінологія України. К.: Генеза, 1999. 942 с.
188. Михайловский И.В. Судебное право, как самостоятельная юридическая наука (К вопросу о системе юридических наук). Санкт-Петербург: Типогр. Т-ва «Общественная польза», 1908. 16 с.
189. Михайловский И.В. Очерки философии права. Томск : Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1914. 628 с.
190. Михайловский И. Практика судебно-административных учреждений 12 июля 1889 г. *Право*. 1901. №14. С.723-730.
191. Вархола М., Дубовицка Л. Вклад первого ректора Санкт-Петербургского университета Михаила Балудянского в развитие науки и образования. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Серія педагогічна. 2009. Випуск 15. С. 187-190 .
192. Михаил Андреевич Балугьянский (1769-1847) Томсинов В.А. Российские правоведы XVIII-XX веков: Очерки жизни и творчества. В 3-х

- томах. Издание 2-е, дополненное. Том 1. М.: Зерцало-М, 2015. (серия «Русское юридическое наследие»). 468 с.
193. Міхневич Л.В. Розвиток юридичної науки і освіти в Київському комерційному інституті – Київському інституті народного господарства (1906-1930 рр.). К. : КНЕУ, 2011. 288 с.
194. Муромцев С.А. Болезненные процессы общественности. Ярославль, 1908. 34 с.
195. Муромцев С.А. О консерватизме римской юриспруденции. Опыт по истории римского права. М.: Тип. А.И. Мамонтова и Ко, 1875. 192 с.
196. Муромцев С.А. Определение и основное разделение права. Исслед. Сергея Муромцева, проф. Моск. ун-та. Москва : Тип. А.И. Мамонтова и Ко, 1879. IX, 240 с.
197. Небрат В.В. Економіко-правова концепція та реформаторські ідеї Семена Десницького. Економічна теорія. 2013. № 1. С. 86-97.
198. Неволин К.А. О пространстве церковного суда в России до Петра Великого. Соч. орд. проф. С.-Петербур. ун-та К. Неволина. Тип. Имп. Акад. наук, 1847. 227 с.
199. Невский А. Административная юстиция (часть 2). Юридический вестник. 1885. № 12. 594 с.
200. Немытина М.В. Суд в России. Вторая половина XIX - начало XX вв. Саратов: СЮИ МВД РФ, 1999. 256 с.
201. Нольде Б.Э. Очерки русского государственного права. СПб.:Тип. «Правда» 1911. 554 с.
202. Нолькен А.М. Судебная реформа 1864 года и Первый департамент Правительствующего Сената. *Журнал Министерства юстиции*. 1905. № 2. С.111-112.
203. Носов Е. К вопросу о теории советской административной юстиции. *Советское право*. 1925. № 4. (16). С. 74-83.

204. Объяснительная записка к Учреждению судебных установлений. СПб, 1863. 321 с.
205. Овчинский В.С., Федоров А.В. Вступительная статья. У кн.: Чубинский М.П. Очерки уголовной политики: понятие, история и основные проблемы уголовной политики как поставного элемента науки уголовного права. М.: Инфра-М, 2008. С. VII-VIII.
206. О народном суде: положение Совета Народных Комиссаров УССР. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. 1920. №25. С. 25-38.
207. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 352 с.
208. Основные начала административного права. А.И. Елистратов, профессор Московского университета. Издание 2-е, исправленное и дополненное. Москва : Издание Г.А. Лемана и С.И. Сахарова, 1917. [8], 294 с.
209. Основные начала русского гражданского процесса. Под ред. О. Цитовича, К. Малышева. Харьков: Печатное дело, 1912. 176 с.
210. Остапенко С.В. Науково-педагогічна та громадська діяльність М.О. Максимейка: автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.01/ Харків, 2008. 20 с.
211. Павлушина А.А. Теория юридического процесса: Проблемы и перспективы развития : автореф.дисдокт. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Самара, 2005. 58 с.
212. Падох Я. Нарис історії українського кримінального права. Бібліотека Українознавства Наукового Товариства ім. Шевченка. Ч.1. Мюнхен: Видавництво «Молоде Життя», 1951. 133 с.
213. Падох Я. Суди й судовий процес старої України. Записки Наукового Товариства ім.Шевченка. Том 209. Історично-Філософічна Секція:

- Правнича комісія. Ч. 5. Нью-Йорк-Париж-Сидней-Торонто-Львів, 1990. 128 с.
214. Падох Я. Давнє українське судове право (Конспект викладів). Накладом Референтури Студій і Культурно-Суспільних Справ Центрального Союзу Українського Студентства. Мюнхен-Париж, 1949. 49 с.
215. Палиенко Н.И. Сущность административной юстиции и основные черты ее организации в европейских государствах. Пробная лекция магистранта Н. Палиенка, читання 5 ноября 1898 г. *Университетские известия*. Год 38, № 12 декабрь. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1898. С. 1-14.
216. Пахман С. В. О современном движении в науке права: речь, произнес. в годовом собр. Юрид. о-ва, состоящего при С.-Петербур. ун-те 14 февр. 1882 г. СПб. : Тип. Правит. Сената, 1882. [2], 68 с.
217. Пахман С.В. О судебных доказательствах по древнемурусскому праву, преимущественно гражданскому в историческом их развитии. М.: Университетская тип., 1851. 212 с.
218. Пекарский И.М. Круг ведомства Правительствующего Сената по делам казенного управления и казенного обложения. История Правительствующего Сената за 200-ти лет. 1711-1911 гг.: Т. 1-5. Том 4. Правительствующий Сенат в XIX столетии после реформ 60-х годов. Сост. Э.Н. Берендтс, В.А. Гаген, С.К. Гогель, И.А. Блинов. Санкт-Петербург: Сенатская типогр., 1911. 300 с.
219. Положение о губернских и уездных земских учреждениях и дополнительные к нему постановления об отдельных отраслях деятельности земства. Сост. по Своду законов Воеводский Н., Иксуль Ю. СПб., 1890. 360 с.

220. Попелюшко В.А. Вопросы судопроизводства в работе И. Малиновского «Учение о преступлении по Литовскому Статуту». *Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції «Малиновські читання»*, м. Острог, 16-17 листопада 2012 року. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. С.35-37.
221. Правительствующий Сенат в XIX столетии до реформ 60-х годов. Сост. Э.Н. Берендтс, В.А. Гаген, С.К. Гогель, И.А. Блинов. Санкт-Петербург: Сенатская типогр., 1911. С. 613-615.
222. Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. Київ: З друк. Укр. Акад. Наук. Вип. 1. 1925. IX, 180 с.
223. Протасов В.Н Основы общеправовой процессуальной теории. М.: Юридическая литература, 1991. 144 с.
224. Про дисциплінарні суди: постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 3 лютого 1926 р. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. 1926. Ч. 15. 3 с. Арт. 114.
225. Про скасування дисциплінарних судів і про затвердження Устави про дисциплінарну відповідальність порядком підлеглих та про зміну й доповнення Кримінального Кодексу УРСР: Постанова ВЦВК та РНК УРСР від 17 жовтня 1928 р. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. 1928. № 29. Ст. 252.
226. ПСЗ-3 СПб., 1889. Т. VII. 889 с.
227. ПСЗ-3 СПб., 1891. Т. IX. №6196, 6483.
228. ПСЗ-1. Т. XXVIII. № 21 605.
229. ПСЗ-2. СПб., 1875. Т. XVII. 1017 с.
230. ПСЗ-2. СПб., 1875. Т. XVII.
231. ПСЗ-1. Т. XXVII. № 20 406.
232. Развитие русского права во второй половине XIX - начала XX века. Под ред. Е. Скрипилева. М.: Наука, 1997. 397 с.

233. Реєнт О. Павло Скоропадський. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 304 с.
234. Рейц О. Опыт истории Российских государственных и гражданских законов. Пер. с немецкого, издал Федор Морошкин. М.: Университетская типография, 1836. 417 с.
235. Рогозин Н.Н. Уголовное судопроизводство. Пг., 1916. 418 с.
236. Розин Н.Н. Процесс как юридическая наука. *Журнал Министерства юстиции*. 1910. № 8. С. 25-27.
237. Романовский В.Е. Государственные учреждения древней и новой России. В.Е. Романовский - преп. Тифлис. 3 муж. Гимназии Изд. 3-е изд., испр. и доп. М.: Изд. И. Кнебель, 1911. 463 с.
238. Рубаник С.А. История политических и правовых учений. Академический курс: учебник для вузов. М. : Издательство Юрайт, 2014. 477 с.
239. Рыженко Л.И. Вторая половина XVIII века. Монография. Омск. СибАДИ, 2012. 397 с.
240. Рязановский В.А. Единство процесса. М.: Юрид. бюро «Городец», 1996. 75 с.
241. Свод законов Российской империи. Т. 15. Ч. 2. СПб., 1842 с.
242. Семевский М.И. Очерки и рассказы из русской истории XVIII века. М. : Слово и дело : Моск. кадр. центр, 2013. 263 с.
243. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підручник. Вид. 2-е, перер. і доп. Харків: Еспада, 2009. 752 с.
244. Слабченко М. Судівництво на Україні XVII- XVIII ст. Конспект лекцій, читаних на одеських учительських курсах в серпні 1918 року. Харків: Союз, 1919. 38 с.
245. Слинько Д.В. Юридичний процес: історія, теорія, практика: монографія. Харків : Вид-во «НТМТ», 2017. 415 с.

246. Слинько Д.В. Особливості розвитку процесуального права на українських землях у складі Російської імперії (кінець XVIII - початок XX ст.). *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2. 2019. С. 37-42.
247. Случевский В.К. Учебник русского уголовного процесса. В 2 т. Т.1. Судостроительство. Вып. 1. 3-е изд., передел. и доп. С.Пб.: Тип. Губерн. Правл., 1910. 444 с.
248. Собрание Указаний и Распоряжений правительства. 1917. №11. Ст. 68. URL: <http://istmat.info/node/28226> (дата звернення: 21.10.2020).
249. Спекторский Е. Столетие Киевского университета св. Владимира. У кн.: ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. Упоряд. В.А. Короткий, В.І. Ульяновський. Кн. 1: Університет св. Володимира між двома революціями. К.: Прайм, 2000. 704 с.
250. Сперанский М.М. План государственного преобразования гр. М.М. Сперанского. Введение к уложению государственных законов 1809 г. М.: Издание «Русской мысли», 1905. 359 с.
251. Стецюк Б.Р. Становлення і розвиток процесуального права в Україні (X ст. - 20-ті рр. XX ст.): дис. докт. юрид. наук: спец. 12.00.01. / ХНУВС МВС України, Х.: 2014. 442 с.
252. Стецюк Б.Р. Функціонування судового процесу в Київській Русі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2015. № 824. С. 405-411.
253. Тальберг Д.Г. Гражданский иск в уголовном суде или соединительный процесс. Киев: тип. И.Н. Кушнарев и К, 1888. 212 с.
254. Тальберг Д.Г. Русское уголовное судопроизводство. Антологія української юридичної думки: В 10 т. Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Т.7: Кримінальне право. Кримінальний процес.

- Упорядники: О.М.Костенко, О.О. Кваша; відп. ред. О.М. Костенко. К.: Вид. Дім «Юридична книга», 2004. С. 284-616.
255. Тарановски Т. Судебная реформа и развитие политической культуры царской России. Великие реформы в России 1855-1874. Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. С. 301-317.
256. Тарасов И.Т. Организация административной юстиции. *Юридический вестник*. 1887. №9 (XXVI). С. 62-68.
257. Теория государства и права. С.И. Архипов, В.И. Леушин и др.; под ред. В.М. Корельского, В.Д. Перевалова. Екатеринбург : УрГЮА, 1996. 559 с.
258. Теория юридического процесса. Бенедик И.В., Горшенев В.М, Крупин В.Г., и др. Под общей редакцией В.М. Горшенева. Харьков: Вища школа, 1985. 192 с.
259. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ - початок ХХ століття). Українське Історичне Товариство; Дрогобицький держ. педагогічний ун-т ім. Івана Франка. В. Тельвак. Нью Йорк; Дрогобич, 2002. 236 с.
260. Тимошенко В.І. Права і свободи людини у вітчизняній політико-правовій думці епохи Відродження і Просвітництва. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 2. С. 32-40.
261. Тимченко П. Научно-правовое исследование проблем обжалования судебных решений в гражданском процессе: история и современность. П.: ОАО «Издательство «Полтава», 2002. 174 с.
262. Томсинов В.А. Николай Львович Дювернуа (1836–1906). Российские правоведы XVIII–XX веков: Очерки жизни и творчества : в 2 т. Т. 1. М. : Зерцало, 2007. С. 510-519.
263. Турубинер А. Основные элементы советского административного права. *Административный вестник*. 1925. № 8. С. 17-21.

264. Усенко І.Б. Міграційні процеси і розвиток правових досліджень у Всеукраїнській академії наук. *Міграційні процеси в Україні і світі: історико-юридичні аспекти*. Матеріали XIV Міжнародної історико-правової конференції (м. Балаклава, 4-7 вересня 2005 р.). Сімферополь: ДіАйПі, 2005. С. 30-35.
265. Усенко І.Б. Філософсько-правові основи наукових досліджень провідних правознавців Всеукраїнської Академії наук. *Методологічні проблеми історико-правових досліджень: матеріали XXIII Міжнародної історико-правової конференції* (м. Алушта, 24–26 вересня 2010 р.). Київ; Сімферополь: «ДОЛЯ», 2011. С. 63-68.
266. Усенко І.Б. Чубинський Михайло Павлович. У кн.: Антологія української юридичної думки. В 10 т. Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Том 7: Кримінальне право. Кримінальний процес. Упорядники: О.М. Костенко, О.О. Кваша; відп. редактор О.М. Костенко. К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2004. С. 411.
267. Усенко І.Б. Чубинський Михайло Павлович. Юридична енциклопедія: В 6 т. Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 2004. Т. 6: Т-Я. С. 68, 390-391, 418-419.
268. Устав гражданського судопроизводства. С-Пб.: Тип. А. Суворина, 1899. 1270 с.
269. Фельдштейн Г.С. Профессор С.И. Баршев «учитель» руських криминалистов. Я.: типографія наследника Э.Г. Фальк, 1908. С. 39-43.
270. Фельдштейн Г.С. Лекции по уголовному судопроизводству. М.:Тип. В.Вахтера, 1915. 432 с.
271. Филиппов М.А. Судебная реформа в России. М.А. Филиппов. Т. I: Ч. 1. СПб.: Тип. И.И. Глазунова, 1871. 631 с.

272. Фишман Л. Движение гражданского процесса. Х.: НКЮ УССР, 1926. 464 с.
273. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. СПб.: Тип. Правительств. Сената, 1902. Т. 1. 538 с.
274. Фойницкий И.А. Ф. Кистяковский, как криминалист. *Киевская старина*. 1895. №. 1. С. 88-102.
275. Харитоновна О.В. Кримінально-правові погляди О.Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень: монографія. Харків: Право, 2010. 252 с.
276. Хитра А.Я. Державно-правові погляди Павла Скоропадського: дис. ... канд. юрид. наук 12.00.01 / Національна академія внутрішніх справ України. К., 2003. 189 с.
277. ЦДАВО України, Ф. 4438 особистий фонд Яковліва Андрія Івановича (1872–1955) – директора канцелярії Української Центральної Ради, голови Надзвичайної дипломатичної місії Української Народної Республіки в Бельгії та Голландії, професора Українського вільного університету в м. Празі, оп. 1., спр. 5. Біографія Яковліва А.І., 6 арк.
278. ЦДАВОУ. Ф.1064. Рада міністрів Української Держави. Оп.2. Спр.1. Арк. 64-67.
279. ЦДАВОУ. Ф.2592. Народне міністерство закордонних справ УНР. м. Київ. Оп.1. Спр.66. Арк.5.
280. ЦДАВОУ. Ф. 1065. Оп.2. Спр.242. Арк. 1-2 зв.
281. ЦДАВОУ. Ф. 1064. Рада міністрів Української Держави. Оп.1. Спр.240. Арк.1 зв.
282. ЦДАК України. Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и вольинского генерал-губернатора. Оп. 160. Спр. 43.
283. ЦДАВОУ. Ф. 1064. Рада міністрів Української Держави. Оп.1. Спр.331. Арк. 15 зв. Розділ II, пункт 41.

284. Центральна бібліотека України ім. В.І. Вернадського: інститут рукопису. Путевые записки Н.Д. Иванишева. Ф. І. 501. № 6328. 9 с.
285. Цукрук М.В. Процессуальная деятельность органов дознания в российском уголовном судопроизводстве: дис...канд..юр. наук: спец: 12.00.09 / Иркутск, 2004. 226 с.
286. Чельцов-Бебутов М.А. Курс советского уголовно-процессуального права. Т. 1. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. М.: Юрид-я лит-ра, 1957. 840 с.
287. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI – XVIII в.в. Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. К., 1928. Вип. 4-5. 714 с.
288. Черкаський І.Ю. Поволання над трупом забитого. *ЗбСЄВ*, 1925 р., № 3, С. 90-107.
289. Чехович В. Цивільно-процесуальний кодекс УСРР 1924 року. Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 6. Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998. 224 с.
290. Чечот Д.М. Административная юстиция (теоретические проблемы) Л.: Изд-во ЛГУ, 1973. 134 с.
291. Чисніков В.М. Ланге Микола Іванович. Енциклопедія історії України: у 10 т. Ред-кол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2009. Т. 6: Ла-Мі. 784 с.
292. Чубатий М. Огляд історії українського права. Львів: Видання відділу Українського Університету, 1921. 119 с.
293. Чубатий М. Про правне становище церкви в козацькій державі. Богословія. Т. 3. Львів, 1925. Ч. 1. С. 19-53; Ч. 2. С. 181-202.
294. Чубинский М.П. Судебная реформа. История России в XIX веке. Эпохарефор. М.: ЗАО Изд. Центрполиграф, 2001. 524 с.

295. Шандра В. Совісні суди в оцінці сучасників (остання чверть XVIII - 1860 рр.). Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Наукові записки. Т. 19. Кн. 1. Київ, 2009. С. 443-453.
296. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII – XVIII ст., замітки Михайла Слабченка і Миколи Василенка. Записки наукового товариства імені Шевченка: вид-во, присвяч. науці і письменству укр.-рус. народу. Львів: Накладом Т-ва імені Шевченка. Т. 116, кн. 4. 1913. С.69-86.
297. Щербина П.Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. Львов: Вища школа, 1974. 190 с.
298. Эверс И.Ф.Г. Древнейшее русское право в историческом его раскрытии. Пер. с нем. И. Платонова. СПб., 1835. 422 с.
299. Юзин Арк. В Украинском юридическом обществе. В Харьковском отделении УЮРО. *Вестник советской юстиции*. 1927. № 9-10. С. 351-354.
300. Юридическая процессуальная форма: теория и практика. Под ред. М.Е. Недбайло и В.М. Горшенева. М.: Юрид. лит., 1976. 280 с.
301. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. М.: Госюриздат, 1949. 546 с.
302. Ющик О.І. Теоретичні проблеми законодавчого процесу: автореф. дис ... докт. юрид. наук: 12.00.01. / Київ, 2005. 35 с.
303. Якимов А.Ю. Административно–юрисдикционный процесс и административно-юрисдикционное производство. *Государство и право*. 1999. № 3. С. 47-50.
304. Яковенко О.В. Правовая процедура: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Саратов, 1999. 21 с.
305. Яковлів А. До історії кодифікації українського права XVIII в. *Праці історико-філологічного товариства в Празі*. Прага, 1939. Т. 2. С. 70-79.

306. Яковлів А. Історичні традиції української державності. *Тризуб*. 1937. Ч. 5. С. 14-15.
307. Яковлів А. До історії кодифікації українського права XVIII в. *Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі*. 1939. Т.2. С. 70-79.
308. Яковлів А. Історія джерел українського права. Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. Т. 2. С. 633-636.
309. Яковлів А. Незабутні дні відновлення державної самостійності України (Уривки з моїх «Споминів») (2). *Свобода*. 1953. № 22. 24 січня. С. 3-5.
310. Яковлів А. Околиці (округи) копних судів XVI–XVIII вв. на Україні. *Життя і право*. 1929. 115 с.
311. Яковлів А. Про копні суди на Україні. Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений панові Президентові Чеськословенської республіки проф. др. Т.Г. Масарикові для вшанування 80-тих роковин його народження. Прага, 1930. Ч. 2. 24 с.
312. Яковлів А. Українське звичаєве процесуальне право. Український В. Університет в Празі в роках 1926-1931. В Празі: Державна друкарня в Празі, 1931. 21 с.
313. Яковлів А. Українське право / А. Яковлів // Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська; Вст. ст. І.М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського. К.: Либідь, 1993. С. 222–236.
314. Яковлів А. Український кодекс 1743 року «Права, по которымъ судится малороссійській народъ». Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Мюнхен: Кооперативне вид-во «Заграда», 1949. Т. CLIX. 210 с.
315. Ясинский М.Н. К истории апелляционных судов в Польше и Литве: Луцкий трибунал как высшая судебная инстанция для Волынского,

- Брацлавского и Киевского воеводств в последней четверти 16 в. К.: 1899 г., т. 1; 1900 г., т. 2. 128 с.
316. Ясинский М.Н. Главный литовский трибунал, его происхождение, организация и компетенция Лит. Трибунала. Киев: Типография Н.А. Гирич, 1901. Вып. 1. Происхождение Гл. Лит. Трибунала. 260 с.
317. Starr F. Decentralisation and Self – Government in Russia. 1830-1870. Princeton, 1972. P. 30.
318. Taranovsky T. The aborted counter reform: Murav'ev Commission and the judicial statutes of 1864. *Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas*. Wiesbaden, 1981. - Bd. 29, H.2. S.164.
319. Wagner W. Tsar ist legal policies at the end of the nineteenth century: A study in inconsistencies. *Slavonic and East European Review*. L., 1976. Vol.54, N 3. P.372-373, 391-392.
320. Danilowicz I. Kodeks Napoleona w porownaniu z prawami polskimi i litowskimi. Warszawa, 1905. S. 51.
321. Danilowicz I. Opisanie bibliograficzne dotąd wiadomych rękopisów i drukowanych egzemplarzy Statutu Litewskiego. *Dziennik Wileński*. 1823, t. 2, nr 7, S. 290-291.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Беліченко О.В. Аспекти процесуального права в політико-правових поглядах С.Ю.Десницького. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2018. № 894, вип. 18. С. 11–16.
2. Беліченко О. В. Дослідження процесуального права вченими Київської історико-юридичної школи. *Правовий часопис Донбасу: збірник наукових праць.* 2019. № 4 (69). С. 10–16.
3. Беліченко О. В. Погляди українських вчених-правознавців ХІХ століття на судочинство за Руською Правдою. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2019. Вип. 4, т. 1. С. 10–14.
4. Беліченко О. В. Погляди на формування понятійного апарату юридичного процесу в Україні. *Visegrad journal on human rights.* 2019. № 6–3, vol. 1. Р. 49–54.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Беліченко О.В. Вчення Й.Ф.Г. Еверса про процесуальне право Київської Русі. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави: збірник тез VII Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 30 травня 2018 р.).* Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2018. С.25 - 26.
6. Беліченко О.В. Правові погляди Я.І. Баршева на здійснення судочинства в кримінальних справах. *Судова влада в Україні та інших державах: історія та сучасність (аспекти права):* Матеріали Сьомої Всеукраїнської

- науково-теоретичної інтернет-конференції (м. Львів, 25 травня 2018 р.) /Наук. інтернет-конференції. Вип. 7. Львів: Ліга-Прес, 2018. С.14-17.
7. Беліченко О.В. Погляди А.І. Яковліва на процесуальні дії за звичаєвим правом. *Законодавча влада в Україні та інших державах світу: історія та сучасність (аспекти права)*: Матеріали Дев'ятої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (м. Львів, 31 травня 2019 р.) /Наук. інтернет-конференції. Вип. 9. Львів: Ліга-Прес, 2019. С.147-150.
  8. Беліченко О.В. Погляди Ярослава Падоха на правову рівність в генезі української процесуалістики. *Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність*: Матеріали Десятої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (м. Львів, 6 грудня 2019 р.) / Наук. інтернет-конференції. Вип. 10. Львів: Ліга-Прес, 2019. С.12-15.
  9. Беліченко О.В. Погляди М. Ланге на функціонування юридичного процесу за Руською Правдою. *Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність*: Матеріали Десятої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (м. Львів, 6 грудня 2019 р.) / Наук. інтернет-конференції. Вип. 10. Львів: Ліга-Прес, 2019. С.181 -184.
  10. Беліченко О.В. Погляди Василенка М.П. на генезу українського процесуального права Гетьманщини XVIII століття. *Державотворення та правотворення: проблеми та перспективи розвитку*: матеріали міжнародної заочної науково-практичної конференції (м.Львів, 28 травня 2020 року). Львів : ННІППО НУ «Львівська політехніка», 2020. С.38-42.

004106

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

вул. С. Бандери, 12, Львів, 79013, тел. (380-32) 237-49-93, 258-27-58, факс: (380-32) 258-26-80
 ел. пошта: office@lpnu.ua, інтернет: www.lp.edu.ua

03.09.2011 № 64-01-1544

на № _____

ДОВІДКА

про використання у навчальному процесі результатів дисертаційного дослідження
Беліченко Олександри Валентинівни

Основні положення та результати дисертаційного дослідження Беліченко Олександри Валентинівни на здобуття вищої освіти ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» та спеціальності 081 «Право» на тему: «Українська правова думка про юридичний процес (XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.)» впроваджені у навчальний процес Національного університету «Львівська політехніка» та застосовуються при викладанні дисципліни «Історія держави і права України», а також при підготовці курсових робіт спеціальності 081 «Право», навчальних та робочих програм, планів семінарських та практичних занять, питань контролю успішності студентів зазначеної спеціальності. Зокрема, у навчальний процес впроваджено запропоновані Беліченко О.В. положення:

- розуміння змісту та співвідношення понять «процесуальне право» та «юридичний процес», (розділ 1, підрозділ 1.1 «Понятійно-категорійний апарат дослідження»);

- ідея, що українська правова думка про юридичний процес має власне національне походження (розділ 2, підрозділ 2.2 «Еволюція процесуального права», розділ 3, підрозділ 3.2 «Погляди на процесуальне право в другій половині XIX – на початку XX століть», розділ 4, підрозділ 4.1 «Загальна характеристика процесуального права в часи Національної революції та радянської кодифікації 20-х рр.», 4.2 «Правова думка про юридичний процес в Україні в часи Національної революції та радянської кодифікації 20-х рр. XX ст.», 4.3 «Формування правової думки про юридичний процес в українській діаспорі в 20-х рр. XX ст.»);

- ідея, що українська правова думка про юридичний процес формувалася у взаємозалежності з розвитком процесуального права (розділ 2, підрозділ 2.1 «Встановлення юридичної процедури на українських землях у складі Російської імперії», розділ 3, підрозділ 3.1 «Загальна характеристика процесуального права Російської імперії на українських землях у другій половині XIX – на початку XX століть»).

Проректор
з науково-педагогічної роботи

О.Р. Давидчук

Виконавець:
Ковальчук В.Б. (032) 258-26-26

Видавництво Львівської політехніки. Наклад 5000. Сам. 200951. 2020.

**БРОДІВСЬКА МІСЬКА РАДА
ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ**

пл. Ринок 20, м. Броди, Львівська область, 80600, тел. (03266) 4-40-35, телефакс (03266) 4-40-35,
www.mrbrody.net e-mail: mrbrody@ukr.net Код ЄДРПОУ 04055989

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Беліченко Олександри Валентинівни
на тему «Українська правова думка про юридичний процес
(XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.)»

Основні положення та результати дисертаційного дослідження Беліченко Олександри Валентинівни на здобуття вищої освіти ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право» та спеціальності 081 «Право» на тему: «Українська правова думка про юридичний процес (XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.)» впроваджено в практичну діяльність відділу культури, туризму, молоді та спорту Бродівської міської ради, зокрема враховано положення про те, що історико-правова наука на українських землях еволюціонувала в тісному зв'язку з її розвитком в країнах Західної Європи, що базувалося на гуманістичних традиціях європейської культури (розділ 2, підрозділ 2.2., розділ 3, підрозділ 3.2).

Враховано висновки дисертантки щодо вкладу вчених-юристів української діаспори в розвиток вітчизняної наукової, педагогічної та методичної роботи (розділ 4, підрозділ 4.3).

Анатолій БЕЛЕЙ